

HOLMI

XV. évfolyam 2. szám

2003. február

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bíráló), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Rába György*: Kényúr őszikéje • 151
Magam ügyében • 151
Istenek tereferéje • 152
- Gábor Miklós*: Kórház a világ (I) • 152
- Polcz Alaine*: Visszaemlékezés Weöres Sándorra • 169
- Falcsik Mária*: Most én is mint könnyes bohóc • 181
Keresetlenül • 182
- Lázár Júlia*: A disznó • 183
Mint a pöröly • 183
- Csengery Kristóf*: A megírt hold • 184
Minden létező • 184
- Hadas Miklós*: Az élet és a fagyos udvarlás • 185
- Lapok a „Mindenes könyv”-ből. *Tolnay Károly* levelezéséből és
naplófeljegyzéseiből (II) (*Közreadja*
Lenkei Júlia) • 196
- Permeczky Géza*: Magyar vér • 216
A forró város • 217
Kis-Ázsia • 220
A szóke ország • 222
A végső kérdések • 223
- Gellén-Miklós Gábor*: Az elégedetlenség dala • 225
- Fodor Ákos*: Versek • 225
- Eörsi István*: Párbeszéd szintkülönbséggel • 227
- Heller Ágnes*: Marx és a marxizmus ma (*Módos*
Magdolna fordítása) • 232
- Kutas József*: A köd • 243

- Jónás Tamás:* Bolondos • 247
csoda per • 248
Lackfi János: Ego • 249
Gombászóknak való • 250
Dolgok súlya • 252
Ferencz Győző: Esszé egy emberről: imitáció • 252

FIGYELŐ

- Bányai János–Menyhért Anna:* Két bírálat egy könyvről (Esterházy Péter:
Javított kiadás) • 255
Honti Mária: „Hamuhodatlan” (Gergely Ágnes:
A kastély előtt) • 266
Balázs Imre József: Az intenzitás visszahódítása (Szilágyi Júlia:
Versenymű égő zongorára) • 275
Szilágyi Ágnes Judit: Pessoa állam-álma (Fernando Pessoa:
Önelemző és elméleti írások) • 277
Dalos Anna: A rítusok poétája (Jeney Zoltán szerzői
lemezéről) • 280

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Rába György

KÉNYÚR ÓSZIKÉJE

Mikor a bánalom szava se fáj már
s a közönyösnél vagy közömbösebb
mikor lassítva lépsz a telefonhoz
hátha leteszi aki keresett
s örülsz ha beszámolóid fordulóján
odábbáll addig még hű hallgatód
s hogy kétnapi késéssel kézbesíti
postásod a sürgönyi meghívót
ha idegen nemzeti ünnepen
nem invitál többé a nagykövetség
a fogadás óráján heverődön
úri kedvedre töltöd el az estét
helyettük madárvárta ablakod
egy fönn nyilall másik ághegyen ing
a harmadik pördül a levegőben
a negyedik mindegy ez happening
s a csöpp artisták belépőjegyet
még szerény föllépti díjat se kérnek
ha elunod függönyt is te bocsátsz rá
legyen mindenre gondja a nagy égne

MAGAM ÜGYÉBEN

Azt mondta mért nem ír víg
verseket ahogy illik
azt is mért nem játszik vidám
mesemondó szája harmonikán

Mikor elragadtak áramlatok
nem kívántam tudni mi is vagyok
lebegve szabad madár nyárfa bolyha
a természet határán ki dalolna
dicshimnusz vagy kuplét akár
csak sose múlna az egyéni nyár
csak tenyészne és benne élne
szövegtelen az élet terebélye
záron lakaton nem zörögne akkor
a birtokon belüli fiatalok

de az évek mord hosszútávfutók
ki látott vonzó tar vigadozót
a sors immár körme alatti tüske
szószólójának állni tiszte
s fülbemászó melódiák
szóltanak-e diszsonanciát

ISTENEK TEREFERÉJE

Hallottam azt dűnnyögték ez is itt
döngeti birodalmunk kapuit
mikor kezdődött ez a zaj mióta
zsibong küszöbünkön ez a helóta
bárki együgyű ugyan hiszi-e
itt benn sarjad a boldogság füve
s hiszékenyen véli belül kerülve
várja a halhatatlanság nedűje
s elérhető se több se kevesebb
amit ez a zsvajgó keresett
mióta eszmélkedik azt gyanítja
mulandóságának nálunk van írja
ó balgaság szentséges hitei
túllátó célját hogy elcsípheti
rádöbben ha leroskad majd a zárra
osztályrésze maga volt ez a lárma

Gábor Miklós

KÓRHÁZ A VILÁG* (I)

1986. május 19., hétfő

Tegnap délután idegesítő szemtünetek. A János-kórházba látogatunk (Krisztának második gyermeke is megszületett, egy kislány), amikor a tünetek jelentkeznek. De már előzőleg: mintha a hajam állandóan a szemembe lógna, hiába hessegetem. Trombóristól félek. Ott, a kórházban megvizsgálják. Szerintük *csak* az üvegesttel van valami baj, ott akarnak tartani. Ma nem játszom. Fáradt vagyok.

* A címet a sajtó alá rendező adta.

A *modern* kritika éppúgy megöregedett, mint színházi életünk egésze. Mindent újra kellene kezdeni, de ilyesminek semmi jele. Érzik, hogy *valami baj van*, de csak fűjják, és csinálják tovább.

Major halála és egy egész generáció kiöregedése. Közben újraolvasom Beauvoir emlékiratait, az egész baloldali gondolkodás krízise, talán csődje – de helyette? Végül is mi történik a világgal?

Május 20., kedd

Nehéz megszokni, hogy alig tudom használni a bal szememet, hogy ezek a repedések állandó mozgással is zavarnak. Amire vigyáznom kell, hogy a testi kényelmetlenséget szokjam meg, de ne csináljak belőle *lelki* tüneteket. Istenem, hiszen ha még tudnék gondolkodni, bármilyen bután, bármennyi tévedéssel, de *gondolkodni!*

Lányom Moszkvába utazott valamilyen értekezletre, mint hivatalos küldött. Anyja mind rosszabbul van. A városban is szétterjedt a híre. Ő pedig mintha nem venne tudomást róla, mi is történik vele. Megpróbálok összeköttetést keresni egy hírneves csodadoktorral, de nem tudom, hogyan lehetne elcsalni hozzá a... a beteget. Este hallom, hogy a holnapi előadást lemondták, mert bement a kórházba. Igaz, hogy időszakonként mindig be kell feküdnie kezelésre.

Az én Évám robbanásig ingerült. Idegessége, néha úgy látom, védekezés a komolyabb bajok ellen, egyik formája a neurózisnak.

Én meg itt állok a szememmel. Nehéz elfogadni, hogy ez már most így lesz, amíg élek. Olyan ideiglenes nyavalyának érzem, és így is nagyon kellemetlen. De már el tudok feledkezni róla. (Például a színpadon ma este.) Legjobban sajnos az olvasásban zavar. A vezetésben is bizonytalanná tesz egyelőre. De a vezetésről akár le is mondanék.

Aztán Rozi, a kiskutyánk is teher egyelőre.

Ostobán éljük az életünket. Hogy erre rájöjjenek, fölösleges volt mindezt végigcsinálni. De talán még adódik más tanulság is.

Újként élem át Éva szerelmének logikáját, hogy mennyire *nőies*, hogy neki soha nincs távlata, és ezért csak másokra, másra támaszkodva tud élni. Ez határozza meg a mi kapcsolatunkat is, és ami még különösebbnek tűnik, pályáját is, holott nagy tehetség. Balsikereinek fő oka, hogy hiányzik belőle a színésznők *férfias* céltudatossága és képessége a magányra. A nők magánya rejtett és rejtegetett, nem agresszív, csak ha sarokba szorítják, lemondó. Ez különösen a *mai nők* közt nehezíti meg az életét. De talán épp ezért: a közönség mindig szereti.

Május 22., csütörtök

Ma reggel: az a bizonyos szuverenitás, amelyen 1954 óta dolgoztam, amire időnként büszke voltam, most csődöt mondott, lelepleződött. Ami maradt: épp a kötöttségek serege, Rozitól a Nemzeti Színházig, gondolkodásom elapadása, napjaim üressége. És a magány érzése. Ahogy erőim apadnak, ahogy testem kezdi itt meg ott felmondani a szolgálatot, ahogy fogy az erőm a szüntelen viaskodásra, az élet apró-cseprő *kötelességeire*, ahogy viszonylagos szegénységünk megfoszt a legszükségesebbtől, a csendes és védett óráktól, nincs más, mint a szüntelen, egyhangú kapkodás, rendetlenség és ren-

dezetlenség. És nem találok a *tartalékot*. Egyetlen lépést se tudok tenni. Az a morális elégtétel, hogy „hű voltam önmagamhoz”, hazugságnak tűnik. Nem voltam hű senkihez és semmihez, csak kibújtam, engedtem, prédikáltam és pózoltam. Mint bárki más. Talán még ezt se jelenthetem ki, elvégre voltak, de hányan, okosabbak, aktívabban, ügyesebbek és tisztességesebbek. Ma már semmi értelmét nem látom az annyiszor meggondolt megalkuvásoknak, amelyekből végül hazugság lesz. [...] Az öregkor, amelyben úgy reménykedtem, mint az áhított szabadság, egy érett gyerekkor világára, kicsinyességbe visz, mind mélyebbre, és a fejem mind üresebb. A világot már rég feladtam. Régi, rutinból megjelenő gyűlöletrohamok kötnek csak hozzá, de tenni reménytelennek látok bármit is. Egyszóval... És egy ilyen reggel még a jobbak közül való!

Mik is voltak az olvasmányaim?

1. Mackó úrfi – Cooper – Gárdonyi – történelmi regények – Tolnai Világtörténelme
2. Proust – Gide – Szerb Antal világa, Maugham és bestsellerek
3. Micimackó – Komisz kölök – Woodhouse – Rejtő – Agatha Christie
4. Szentkuthy
5. Stendhal – Tolsztoj – Conrad – London
6. Thomas Mann – Wilder (Caesar)
7. Le nouveau roman – Kafka – Beckett
8. Népszerű történelem, tudomány
9. Japánok, Gendzi – Esterházy, Nádas
10. Musil – Simenon

[...]

Május 26., hétfő

A szemem biztató.

Ma reggel meghalt Dajka Margit.

A lányom Moszkvában megbetegedett (ismét a veséje), a reptérről mentőautó vitte a kórházba (nem tudom, megjött-e már, mi van vele – most jöttem haza a kórházból én is).

Május 27., kedd

A KÉT ÁRVA a tévében. Kedves, jó előadás. Kitűnő. Éva meg én nagyon jók vagyunk. A kritikusoknak meg az egerszegi TRAGÉDIA tetszett. Nincs közös nyelvünk, hiába.

Nem tudok dolgozni, nem tudok se írni, se olvasni a szemem miatt. Mélyponton vagyok.

Lányomnak alighanem ismét a veséje. Éva visz be neki evőeszközt, törülközőt, megymást. Éva mindig nagyon rendes. De mindenért aggályoskodással és idegeskedéssel fizettet.

R. É. tegnap este játszotta „utoljára” az ÖREG HÖLGY-et. Így mondja mindenki: „utoljára” – mert ebben a szezonban utoljára. De van itt ennek a szónak másik értelme is. Mi történik majd, ha eljön az a nap is? Mi történik majd Julival, Nagymamával? Mi történik majd Éva meg köztem? Mi történik bennem?

Nehéz így, látás nélkül.

[...]

Elkópik a *képességem*, hogy keressem régi bűneimet. A gondolkodásom is mechanikusan működik. Már kialakult, mi tudja egyáltalán érinteni érzéki és érzelmi életemet, ezen a divat nem változtat. Innen már csak egy lépés a nosztalgia, a lemondás, a búcsú. De talán nem törvényszerűen merevedik meg a gondolkodás. Ami ugyanazt a dolgot új fényben tudná felmutatni, a kiút, amely minden jelenség mögött felderenghet... ez a valami, amiért minden szerep adhat új felfedezést, bár az élet emocionális része már elapadt. A technika? A gondolkodás? De hisz már ahhoz is erőfeszítés kellene, koncentráció, hogy ezt a még mindig működő valamit nevének nevezem. Az biztos azonban, hogy a kialakult sablonok szorításában lélegzem, és ezt érzem is, ami tán biztató. Csak éppen erő és kitartás kell, amíg az új, a spontán gesztus megszületik.

Május 31., szombat

A szemem, a lábam, maródi vagyok, ezt a szezont befejeztem. Lányom kórházban, de javul.

Kettesben Évával.

A magyar színház (ez még mindig Major-búcsúztató elgondolkozás) bölények és a középszer, amelyet a szocializmus felemel, ilyenek a mostani társulatok. Festői bölények – mind azzá leszünk? Végül Major is azzá lett, pedig szárazabb, másfajta dologra vágyott. És ez a kegyelet a színészek körül! Fúj! Nincs kiút?

Könyvnap. Esterházy. Szeretném, ha „felfedezne” mint író. Kocsis Zoltán (mint Töröcsik Mari) Pilinszkyről beszél a tévében. Egy mozisgyereknek hol van itt hely? Kellérékhez, Karinthy Cinihez kéne tartoznod, de hát hozzájuk se tartozol. (Bár őket legalább szereted.) Kényelmes velük. De a te életed kényelmetlen. Fészkelődsz. Mert mindig akartál elismerést és sikert – is!

Major nem volt álszent. Ezzel fogott meg.

Június 2., hétfő

[...]

A betegség és maga a halál: lecsúszás. A halottak: mint az elszegényedett, lecsúszott rokonok. A halál szégyenletes és megalázó. *Prolí dolog*.

Bibó István (először találkozom vele). A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA – és a vita.

A cikk egyrészt igaz, másrészt tehetetlen, és ezt Lukács, Révai jól ki is használják.

Végül minden jóslata beteljesedik, a kommunisták minden szava pedig hazugságnak bizonyul.

És mégis: az egész cikk (és nem csak így utólag) kiúttalan. Felmér egy helyzetet, amelyben az úgynevezett demokráciának semmi lehetősége nincs, a demokrácia már nem más, mint egy tisztességes, „jóérzésű” magánember ábrándképe. (Ma is az.)

Az ábrándkép mindig köntörfalazás, az olyan dogmatikus, jelszavakban gondolkodó, gyakorlati politikusok szemében, mint Lukács vagy Révai: préda, semmi más.

Ez mindig így volt? Van? Lesz?

Úgy látszik.

Mennyire hitt a Szovjetunió jó szándékában?

A gyanakvás áthatja a cikket. Valóban kommunistaellenes, ez a *váteszi* benne, megérzése a jövőnek, amelyet nem lehet elkerülni.

Ezek az írások izgalmasak, világosak, okosak, igazak – és lehangolóan unalmasak, mint egy-egy prédikáció. Istenhez szólnak, mert magányos ember beszél, holott milliók érezték és érzik, amiről szól.

A legnagyobb politikusok nem politikusok.

A tények: a kommunisták pozitív szerepe, a Szu. pozitív szerepe stb., tények. De már első pillanatban benne a vészjósló jövő alig megfogható sejtelve. Nem „összeesküvés” (talán nem), de olyan törvényszerűségek, pusztán a mindennapok és a hangulatok, amelyekről ő is csak homályosan tud szólni. De a jövő épp ezeket igazolja. Egy művész tévedhetetlensége és érzékenysége az övé. Nyilvánvaló, hogy első perctől fogva a kommunistáktól retteg, de a helyzet olyan, hogy becsülettel nem fordulhat ellenük, legfeljebb kényszerűségből sanda jóindulattal figyelmeztet. (Ettől néha mintha kétszínű lenne. Kétszínűbb, mint például Lukács, aki letagadja azokat a tényeket, amelyek kiszúrták minden halandó szemét, egyszerűen a dogma logikájára és fogalmi nyelvezetére meg a Szu. hatalmára támaszkodva.)

Ez egy bizonyos magyar típus, amely a *legnyugatibb*, és itt örökké a leghontalanabb. Itt más a realitás, mint a világ többi helyén?

Az elképesztő szovjet–magyar világbajnoki meccs (6:0).
Nem vagyok jól. Fene tudja.

Június 4., szerda

Orvosok, vizsgálatok. Órákig ülök az Érsebészet huzatos előcsarnokában. (Milyen más, mint a Kútvolgyi! Holott, ha baj van, lám, ideküldenek.) Közben Csernus Mari könyve. Próbálok az irodalom alól kivakarni az okos és tehetséges embert. Érdekes, amiket a mellőzött színész helyzetéről meg a fúrásokról ír.

A professzor (dr. Papp Sándor) véleménye a lábamról elég ijesztő. [...] És mi lesz? Operálni kell? Elég súlyos lenne. De még így is mi riaszt a legjobban: a közös betegszobák és a megalázás lehetősége.

Ma, némi javulás után, mintha a szemem is romlana.

Ijedtemben abbahagytam a dohányzást. Bírom-e?

Rozi. A szemem nem javul.

Valószínűleg megoperálják a lábamat.

Telefonáltam a „csodadoktornak”. Juli szerint anyja rosszul érzi magát.

A kecskeméti KOLDUSOPERÁ-t hallgatom (magnófelvétel), hisz olvasnom nem szabad. Ez a század mégis a németeké? Hitler és Brecht? Elég undok század.

Ezek a régi és nem is olyan régi szerepek... mégis, mindegyikben meghallom előítéleteim hatását, pózaimat, mennyi fölöslegeset! De kár! Még a régiek, a maguk naivságában, ők még közelebb állnak hozzám. Minek kellett annyi hülyeséggel fertőzőnem az agyam!? Miért nem mertem, tudtam egy az egyben? Pedig hisz tudtam volna, akkor is tudtam, csak félrevezettem magam. Lehet, hogy ma ugyanolyan tévedések kötnék gúzsba? (Hisz ez a Lucifer, alig néhány éve, ez is micsoda szemét!)

[...]

Június 16., hétfő

A tévében Benedek Miklós, Benedek Tibi fia. Fia? Hasonmás! Kissé tehetségesebb, talán intelligensebb változata. Remek kis műsort csinált. Kállai Feri és főleg Major nagyszerű. Ez valahogy kimaradt az életemből, és hiányzik, ez a szentimentális, a kabaré, a sanzon, nosztalgia és ironia világa. Illetve volt egy-egy szerep (EGY POHÁR VÍZ,

CSALÁDI ÁGY, MY FAIR LADY stb.) – de ebből a pesti színházi világból kimaradtam mégis, én, aki mozigyerekként kezdtem! Hogy miért ridegült úgy el körülöttem a „szakma”? Miért lettem ilyen „tekintélyes”, én, aki soha semmiféle tekintélyt nem fogadtam el, és ha kellett, mindent felrúgtam, hogy a tekintély meg ne fullasszon? De miért nem örömtelibb pályám egésze? Néha bizony irigylem szerencsésebb természetű kollégáimat. (Mint ahogyan sajnálom, hogy Benedek Miklós nem hívott ebbe a műsorba engem is.) Bizonyára így kellett történnie, de miért?

Miért lógok ki annyira?

Se Racine, se Zerkovitz. De talán nem csak bennem van a hiba?

Egyszerre elviselhetetlen hőség lett. Nem könnyíti meg a dolgom. (A dolgom? Valahogy túlélni azt, ami jön.)

Véletlenül megláttam magam a fürdőszobatükörben: Úristen, milyen kövér vagyok! Egyszerre rájövök, hogy... nos, hogy *nem vagyok férfi!* Ha már precízen akarok fogalmazni. Már? Vagy átmenetileg? Kimászom még ebből a gödörből?

Körülöttem Éva, napja szinte minden percében ezzel a kis Rozival vesződik.

Nagyon szeretem Évát. Az ő kedvéért... meg még miért is?... nem szabad engednem.

Június 17., kedd

Riza a díszletfalak mögött, a sötétben a rozzant faszéken ült. Muff az ölében, prémes sapka a fején. Ott guggoltam a széke mellett, és – *udvaroltam neki.*

Ez a lány, az a kislány már egy öregember felesége volt.

Most is egy öregember felesége? Az enyém.

Most is a muffos kislány?

Mit tanultam tőled, Éva?

Hogy harcolsz ezzel az elátkozott kis Rozival!

A családod? A családom? Mindig közénk tolakodnak. Holott te az a muffos pesti kislány voltál, vagy, örökké. Én meg az, aki udvaroltam, udvarolok neked! (Te ezt nem is tudod.)

(E két *valóság* közt kéne választanunk, hisz életünk épp a választás. Az életünk, Éva szerelmem! És mögötted, akik életemet táplálták előtted, akik felneveltek, a többi lány, a többi *tévedés* és *igazság* – a lányok, a szerelem az életemben, az, amelyet te örököltél mindtől.)

Június 18., szerda

Reggel lemegyek két rossz lábon. Aztán kellemetlen érröntgen. (Mintha villamosszékbe ültettek volna, a testem nem engedelmeskedik.) Majd egy szűk kórházi szobában hárman. Az egyik *bácsi* három évvel fiatalabb nálam. A nap nagyon hosszú. Milyen lesz majd az élet az operáció után? Itt a *prolisors.* (A test lezüllése.) Egyik napról a másikra egy más életben. A lábamat nem kell levágni. (Valószínűleg.) Ez is valami. (Uray Tivadarra gondolok.) Egy pillanat alatt kicserélődik minden, és mégis észrevétlenül.

A nap hosszú. Éjjel kettőig nem tudok elaludni, addig egyik szobatársam kis tévéjén a dán–spanyolt nézem.

Ezektől a végtelen napoktól félek, hogy ezek jönnek majd az operáció után.

Nem tudok különszobát kapni. Egyszóval: *katonaság.*

[...]

Június 21., szombat

A Kút völgyiben. Ugyanaz a fürdőszobás lakosztály, de most, sajnos, másodmagammal. Átstem az érfestésen. Szerintem olyan, mint a villamosszék.

Egy nap az Érebeszeten (Városmajor utca). Micsoda állapotok! Hadikórház az első világháborús filmekből.

Most várok. Valószínűleg jövő héten műtenek.

Kár, hogy erre a néhány napra nem tudok igazán kellemes kis kuckót kialakítani magamnak a lakótársam miatt. Ez életem minden helyzetében megmentett. (Még a fronton is. Ezért írok. Az írás: kuckó.)

Hogy nehezebb legyen: ez a mindent felülmúló kánikula.

Egy napig úgy éreztem, hogy vége az életemnek. Ez azt jelenti, hogy nem tudtam másra gondolni, csak erre.

Juli meglátogatott tegnap délután. Ma indul Saskiával Sopronba. Szegény kislány, ennek is kijut!

[...]

Június 23., hétfő

Hétfő – munkás nap. (Vérvétel, ultrahang stb.)

Papp Sándor prof: operálni kell. Lehet, hogy egy hasi műtétet is el kell végezni (ez csak ott dől majd el). Tárgyilagosan, világosan elmagyarázza nyavalyám mibenlétét. Holnap visznek át az érebeszetre, aztán néhány nap, és jön az *önkivület*. (Az, amit legfeljebb elképzelni tudok majd, de amit igazán nem élhetek át, bár velem történik. Ahogy majd ott fekszem letakarva és feltárva, sőt felnyitva.)

A Kút völgyi légköre. Senki sem politizál, még politikai viccet se hallani. És micsoda *pompa*! (Anyám, ahogy ott állt a hallba vezető ünnepélyes lépcső felső fokán, én meg nem mehettem be hozzá, mert influenzajárvány volt éppen.)

Mellettem egy nő telefonál: most szült, 3 kg 20 dkg, és lány; intézzék el ezt meg azt X. elvtárssal, Moszkvába ezt meg ezt üzeni. Majd öntudatosan megy a lifthez, nem néz azokra, akik hallhatták ezt a beszélgetést, és most nyilván tisztelettel bámulják lépteit.

Du. Czapkó Bandi. Napbarnított, derűs, optimista, elvégre beteglátogató, „erőt sugároz”. Közlöm vele, hogy ha minden jól-rosszul megy, karácsonyig nem lát a színház. „Ez most mellékes!”

Egy ápolónő. „Vigyázzon magára, kevés ilyen nagy emberünk van.” És én majdnem könnyekig meghatódom! Mit látott vajon tőlem? Legfeljebb néhány archív filmet a tévében. „Nagyság” lettem, mindenki érezteti velem. De hány ember látott valóban játszani?

Éva a telefonban (délután 3-kor): nemsokára meglátogat. „Végre túlesünk rajta!” Igazad van, drágám!

Éva csupa aggodalom, apró gond, egy perc, ha marad arra is, hogy egymás szemébe nézzünk. Amikor lépteink távolodnak a kórház hosszú, világos folyosóján, már rohanánk vissza egymáshoz.

Egy rossz könyv Cézanne életéről, de megtudok róla ezt-azt. Miért van az, hogy én ezeknek a festőknek az életéről úgy olvasok, mintha kedves kortársaimról hallanék pletykákat?

Június 24., kedd

Az Érszebészetén, a Városmajor utcában. A Kútvölgyi protokollcsarnokai, lépcsői után mintha egy indiai háborús kórházba kerültem volna. A szobám kicsi luk. (A ruháimat haza kellett küldenem, mert itt nincs hova akasztani.) A mosdó nem működik. Ablakot nem lehet nyitni, mert a kórházban építkeznek, az ablak előtt állványok, száll a mész. Időnként remegnek a falak az építkezés lármájától. A vécé! Az egyetlen tusolóban alig folyik a víz. A tusoló rózsáját minduntalan ellopják. Mindkét helyen sorba kell állni. A betegek egymás hegyén-hátán fekszenek, a folyosókon is szüntelenül nyüzsgő a sokaság, ápolónők, orvosok, ápoltak szinte taszigálják egymást. Ha egy zöld takaró alatt fekvő meztelen embert sietve végigtolnak köztünk, akkor félre kell állnunk, hogy helyet adjunk. De az emberek kedvesek. Az ápolónők is. Másként, mint a Kútvölgyiben, minden másként!

És lassan telik, lassan eltelik a nap. Holnapután műtenek.

Van itt, ezen az emeleten egy fedett fülke, afféle franciaablak-szerű fülke, félkörnyi erkély, kiszögellés vagy mi, nem tudom, hogy hívják az illet, igazi szecessziós képződmény a régi kórház homlokzatán. Ez a dohányzó. Itt gyülekeznek mindig a megvetettek, a züllöttek, a bűdösek. Itt nyitott ablaknál is lehet üldögélni vagy inkább álldogálni, és kinézni az utca forgalmára, a hegyekre, fákra, Budára. (Azt mondják, ez valamikor Pest egyik legkedvesebb szanatóriuma volt, most is „világhírű”, legalábbis Abody szerint. Ő hónapok óta itt van, állítólag holnapután hazaengedik.) Ez a dohányzó lenézett hely, a legmocskosabb, itt szinte összepréselődünk, mi bűnösök, akik, úgy látszik, halálunkig nem térünk meg, nem szokunk le a bagóról. A hamutartókat valószínűleg szándékosan nem takarítják, nem öntik ki, bagóleiben úszik mindegyik. Hadd utáljuk meg magunkat és szenvedélyünket. (A kórházban meglepően sok a cigány. Itt, a dohányosok közt is. De itt igazán nincs különbség.)

És még mindig alig múlt este 7 óra. Holnap ismét egy hosszú nap.

Éva elkísért a költözködésnél a Kútvölgyiből. Később hozott egy kis kölcsöntévé (nem működik), meg ventilátort, könyveket, mindenfélét. Ha itt van, jó. Ha nincs itt, olvasok, bámészkodom, számolom, mikor gyűjthatok rá újra. Kinézek az ablakon. Hogyan beszélnek én emberekről, akik gondtalanul teszik egyik lábukat a másik elé? Hogyan álmodozzam én az évekről? Holnap este megkapom én is a beöntésemet, aztán napokig nekem is az lesz a gondom, hogyan szarjak, hogyan pisáljak.

Egyszóval ez egy igazi *kórház*, az emberi nyomorúság helye, a szegénységé, a féllábúaké, a véres kötést hordó sántáké, *külön* világ, az bizony, amilyen a katonaság volt, de hát ugye, az még *akkor* volt.

Sokat gondoltatok Évára.

Június 30., hétfő

Hát eltelt ez az idő is.

Pokol ez a hely, vagy valami igazán kedves és emberi? (Lehet, hogy az emberek a pokolban is összebarátkoznak, így fognak ki az ördögön?)

Kétszer kellett műteni. „Száz közül kettő ilyen, ha akad”, mondja a prof. Épp hogy felébredtem egy pillanatra, láttam magam körül a zöld köpenyesek ijedt arcát, mintha a prof valahogy dühödten, idegesen hadonászott volna, én mintha azt mondtam volna: „A lábam egészen fehér... nem érzem a lábam... nem tudom mozgatni a lábujjam.” Valami fura kárörömöt éreztem közben, számonkérést a proffal és a többiekkel szemben, mintha azt élveztem volna, hogy kitolok velük. Egy pillanatra mintha Évát is láttam volna, aztán *elégedetten* visszahulltam az öntudatlanságba, az álomba.

Aztán mégiscsak életben maradok, még hozzá mindkét lábam birtokában. Hihetetlen rosszkedvűen. Körülöttem az élet. És a rengeteg elvégeznivaló: pisálni, felülni, lépni. Meleg van. Nagyon kifáradtam. Úgy érzem, életemben először vagyok komolyan beteg.

Odaát a Kút völgyiben miniszteri mamák, itt válogatott, de nem is nagyon válogatott cigányzenészek.

Ruttkai Éva interjúja Szegő Andriszal egy képeslapban. „Megrendítő” – mondja róla valaki. Furán olvasom. Ennél én többet tudok erről. Így kéne nézni a világot? Ez nem az én világom.

Viszont Éva teljesen kimerült. Most egyszerre semmi segítsége sincs, Rozi kutya egy átok, mindenki nyaral, minden elromlik körülöttünk, fél, hogy összeomlik az egész.

Nehéz elmondani, nehéz beszélni...

[...]

Július 1., kedd

Egy hete hoztak át a Kút völgyiből.

„Pokol ez a hely” – írtam tegnap, de bosszant, hogy ezt írtam. A betegek, az ápolónők csaknem mindegyike igazi, rokonszenves embertárs; az orvosok kiválóak. (Legalábbis ez a legenda, én meg elhiszem.)

Ez nem változtat azon, hogy az egész mégiscsak pokol. Merthogy ez is csak amolyan szocialista pokol, amelyben a sebészek, a nővérek (soha nem politizálva, legfeljebb panaszkodva) úgy dolgoznak, ahogy a koncentrációs táborban dolgozhatott valamikor egy-egy zseniális és jót akaró sebész.

Úristen, hogy unom ezt a mindenüvé betolakvó politikát! Hogy minden *titok*, az egész világ ócska titkok halmazává minősül.

Hisz amit igazán érzek: a testi gyengeség, a félelem, hogy meddig és milyen formában kell még ebben a nyomorúságban élnem. Egy leesett szappant milyen kín, félórás munka kihalászni a fűtőtest alól, és utána hosszan-hosszan sikálni, mert kosz ragadt rá, majd mindez után hosszan-hosszan zihálok. Hogy átjutok-e két nap múlva a Kút völgyibe, ahol minden *úribb* és kényelmesebb. Ez érdekel, nem más. Aztán egyik pillanatról a másikra minden átminősül politikává, mintha egy kártyás nagybácsit szidnánk, aki elherdálta a család vagyoniát, mindennek okozója ő.

Éva agyongyötörve jön, szegény, nem tudok mit kezdeni vele. Szinte szégyellem előtte tehetetlenségemet, legszívesebben azt mondanám: „Ne gyere, kedves, ne gyere!” – no persze, ettől megsértődne. E pillanatban se Zsuzsa, se Jutka, se Eszter, senki segítsége „nem is kell”, mondja, és észre se veszi, mennyire ingerült. Lehet, hogy én is az vagyok. Fárasztó itt az élet. Egy mosolyt szeretnék kapni tőle, egy simogatást – de honnan vegye? És akkor még ez is eszembe jut: tán nem is szeret már? És még: hátha éppen most akadt valakije, egy másik? És minden olyan valóságos! Hisz megtesz mindent, hoz, visz, gondoz. De mikor simogat meg? Eh, gonosz és igazságtalan vagyok! (Ha nagy nehézségek árán sikerül felhívnom telefonon, szinte sose találom otthon.)

Most tudtam meg, hogy péntek helyett csak hétfőn mehetek át a Kút völgyibe. (Minél később megyek haza, Évának annál könnyebb.) Szobatársam, akivel már nagyjából összeszoktunk, holnap vagy holnapután elhagy. Nagyon fárasztó itt az élet.

[...]

Július 3., csütörtök

Villanásnyi ébredés az önkívületből; aztán vissza. A mézsfehér és teljesen érzéketlen lábam, és a káröröm, ahogy az orvosok, ápolók ijedtségét figyelem közben. „Most kitoltam veletek!” Gonosz voltam azokkal szemben, akik harcoltak értem, és mindent elkövettek, hogy megmentsenek. Kárörvendő voltam. Olyan riadtan kapkodtak körülöttem, hogy fölényben éreztem magam. (Közben nem volt szabad asztal – akarom mondani, műtő.) Ma reggel azt érzem, hogy gyűlöltem volna őket, ha levágják a lábam, ahelyett, hogy öntudatlanságomban megölnék. Ezt se hittem volna egész életemben, hogy valaha gondolni fogom. (Végül is mindig az élet mellett vallottam.) Sose tudtam, mit gondolok valamiről, amíg ki nem próbáltam. Ennyire nem ismerem magam? Lehet, hogy akkor is, most is, talán rosszkedvűen, de kapaszkodtam volna az élet felé. Olyan mégse szeretnék lenni, mint ez a *vénenber* (néhány évvel valóban idősebb, mint én) itt a szomszédban, akinek levágták a lábát, és most nem hajlandó felkelni az ágyból, csak hagyja, hogy vigyék, tolják, mindent elvégezzenek helyette, nem mozdul... „rossz beteg”, nem erősíti saját magát. Ilyen nem. Mindig is „jó beteg” voltam. Ez meg az én gyengém. A *kötelességtudás* a megadásig.

Egyszóval fogalmam sincs, ezt gondolom-e valamiről vagy azt. De most gondolkodásom olyan állapotokban fordul meg, mint még soha. Egy mindig jelen levő gonoszság bukkant felszínre, ha csak rövid időre is, legalábbis remélem, a nyomor, a pusztá testi nyomor közelében. Ebből a szempontból a dolog hasonlít a katonaság élményéhez. De akkor szinte egy pillanatra se feledkeztem el a szerepről, a játékról (fiatal voltam, igazi újonc), most pedig meggondolatlan, megfogalmazatlan gonoszság tört fel belőlem, olyan voltam, mint aki embert eszik a hajótöröttek csónakjában.

És mindez: apró, bizonytalan gondolatfoszlányok, gesztusok, agressziók Éva ellen – csak éppen furá módon érdekelnek – és lehetőségek!

Ez a fajta *szórakozásom*: innen talán meg lehetne közelíteni, miben is különbözöm én Latinovítstól. (Leonardo – Michelangelo. Pitiánerben.) Hogy miért is nem lettem én próféta a saját hazámban – ő meg igen!?

Hol csal Saskia, és hol beszél valamiről, amiről én nem tudtam?

Lépésről lépésre a jelentéktelenségek jelentéktelensége, a színház felé.

[...]

Július 4., péntek

A kora hajnali fürdés csak félig sikerül, de ez is valami. Negyedóra múlva már nincs víz a kórház épületében!

Lábam vastagra dagadt. Állítólag így kell lennie, mégis kellemetlen.

Mindenki kedves hozzám, mindenki mindent...

És én teljes érzelmi zűrzavarban.

Éva agyonkínózva. Azt hiszem, gyűlölöm Rozit, a kiskutyánkat, mintha ebben az érzésben összpontosulna minden agresszióm. De Évát kínozzom.

És miért? Miközben itt vannak nálam kislánykori képei, sok kis csoda, valami olyan csoda, amely még mindig, még csak ezután... Azt szeretném, ha szép lenne, ha szépen öltözködne. De ez se igaz. Hisz azt szeretem benne, hogy ő – ő! Miért kínozzom? Miért?

És mi ez a teljes elidegenedés önmagamtól, hogy egyetlen érzésemet se találok a helyén, ahol találkozni szoktam velük?

Éva drágám, még egyszer igazán ölelnélek, csókolnálak, Éva, Éva...

Július 5., szombat

Nehezen járok, fájdalmaim is vannak. Orvos jóformán nincs a kórházban (hétvége), még a nővérek közül is másodosztályú gárda. Néha úgy érzem, hogy a cigaretta... – aránylag ritkán gondolok rá – talán növeli bennem a feszültséget, hogy nem szívok.

Újabb jelenség: lábam hideg, érzéketlen, körülöttem általános ijedtség, infúziók; most valamivel jobb, de igazán nem jön rendbe a dolog. Három vagy több tévét próbálnak ki a szobámban, de nem működik egyik sem. Éva jön, megy. Hőség. Ismét *ott lenn*, de ezúttal a *káröröm* nem jelentkezik, most inkább megijedtem, hogy amit az operáció után nem éltem át igazán, „végre túl vagyok”, na, most javulni kezdek, ezt nem... Nem érzek semmit, csak ezt az *állapotot*, amelyben éppen vagyok. Éva segíteni akar, de nem sikerül. Ágyban kell feküdnöm. Csak Évával beszélek, a szemébe nézek.

Arra vágyom, hogy éljek, egészséges legyek, nem tudom szeretni Isten nyomorúságát.

Lehet, hogy nem tudok megúszni egy újabb műtétet.
Napomat nagyjából betölti az infúzió meg a tévé gondok.

Júli meg Éva vannak nálam.

Miért kell nekem ezt az egésztest mindjárt, hogy is mondjam, miért kell nekem mindjárt a halállal, az emberi nyomorúsággal összekapcsolnom? Felesleges pátosz? Éppen nem – éppen a pátosz ijesztő hiánya.

Szeretnék Évával kettesben maradni. Júli itt ül, ügyetlenül, kedvesen, tájékozatlanul, mit csináljon? Hogy csinálja? Aztán elmegy.

Kettesben maradok Évával. És szájon csókoljuk egymást. Most semmi más nem fejezheti ki azt, hogy mit érzünk. A múltakat, a magányunkat a világban, azt, amit szóval úgysem lehet. Ez a csók valahogy a jövő mellett is voksol. És még csókolnám, de hát mennie kell.

Holnap majd kiderül, miféle jövő – napok várnak. De valamiképp át kell lábalni.

[...]

Július 8., kedd

Kútvölgyi, 131. szoba, lombsusogás az ablak alatt, külön fürdőszoba, egy kellemes szobatárs.

Csak éppen minden napra egy tojás. És a félelem meg a hitetlenség. De nem élem át *mélyen*, ami történik velem.

A műtét után csaknem egy hétig egyenesnek látszott az út visszafelé. Azóta minden nap kellemetlen kis fordulatokat hoz, és végül ma ismét nem kelhetek fel az ágyból.

Hisz előbb-utóbb „készen kell rá lenni”, igaz, öreg királyfi? Aztán még van egypár sötét lehetőség.

És végül is: „asszonyi jóság”.

Nincsenek ambícióim, nem vágyom rá, hogy eredeti gondolataim legyenek, hogy ezt vagy azt észrevegyem. Pedig talán éppen ez lenne az élet kiútja. Hiszen irtózom a nyomorúság minden kipróbált lehetőségétől. (Ha valaki eladja magát pusztán a Kútvölgyi gyönyöreire – bizony igaza volt!)

Azt szeretném, ha Éva itt ülne mellettem egész nap, és én fognám a kezét. Aztán... Olyan kevesen vagyunk!

Július 12., szombat

Tegnap mintha fordulat történt volna. A testemben? Valahol másutt? Az orvosok látványosan határozatlanabbak. Kijelentik, hogy lassan járni és élni tudok majd egy újabb, közeli műtét nélkül is.

[...]

Augusztus 8., péntek

Orvosaim – de Éva is, én magam is – a lelki egészségemért aggódnak. Megható. Mi az, amivel nem merek szembenézni: a halállal vagy a rokkantsággal? Szóval az igazi tragédiával? Ők munkára biztatnak. (Fekete doktor felajánlja a szobáját e célra.) Én meg éppen attól félek, hogy a munka menthetetlenül szembesítene valamivel, amit eddig sikerült ravaszul megkerülnöm. Hamlet, Hamlet, te halál jegyese, de nagy komédiás vagy! Fogalmad se volt az életről, most aztán összeszartad magad.

Gondolkoznom kéne.

Elgondolom: talán soha többé nem játszom Shylockot. És mást se. Talán soha többé nem leszek színész. Fura. Hogy mik történnek?!

Most valóban nekifoghatnék írni. Írni. Én tudom, mit jelent írni. Ha nem is tudok írni, akkor is tudom. Berendezhetném az életem úgy is, erre is, hisz hányszor kacérkodtam ezzel a megoldással.

Lassan, lassan... próbáljunk meg csak írni: a, b, c...

Ki is neked Éva? Ki ő, milyen ember és színész? Ha ezt meg tudnád írni!

Szembenézni azzal, ami történt: mi *most* az egész színészet? A művészet? Mi *most* Goethe?

Valamilyen életmódot kell tehát kialakítanom, valamilyen szenvedélyemet újtájjá engedni, ha még van.

Főiskola?

Életmódot változtassak?

De *mi érdekel*? Mi érdekel igazán? Harcba kell vinni újra valamilyen igazat.

A kétféle nő: a két szerelem, a két *Éva*: ezzel meg tudnék-e birkózni?

Miért unalmas a színház? Mivé kellene lennie? (Miért nem érdekel például a Katona József Színház?)

Itt sétálgatok botozva fel-alá ebben a szobában, amelyet pedig élvezhetnék is. Fáj a lábam, szokatlanul fáj. És várok... várok, hogy jöjjön az első mondat.

Augusztus 12., kedd

Éjjel háromig nem tudok elaludni. Szédelegve mindenféle szerektől, a gerincem vagy melyik szervem idegességétől. Kimegyek sétálni a kihalt kórházfolyosóra.

Reggel. Mindjárt kezdődnek a vizsgálatok. Minden percben elsírnám magam.

Ferkó, Gyurka, Jani (rólad kezdtem a gondolkodást, mert te öngyilkos mertél lenni) – hová lettetek? Nincsenek sehol. Az egész múlt mintha most eltávolodott volna. Csak Éva van, odabújhatnék sírni. Mivé lettem!

Látom az emberek szemében a meghökkenést, ahogy próbálják keresni a múltamban azt, ami *most* vagyok.

Az első tisztának látszó kicsi döntés, az első vélemény, amely besorolja bajomat a többi baj közé: mennyire megkönnyít!

És mennyit sírnék, ha lehetne!

Az első ellenállás, amellyel Évát fogadtam.

Milyen másként volt színésznő, mint az első Éva. Ő mintha *civil* lett volna, feltételezett képmutatásokkal, civil álszentségekkel, önámításokkal.

Hogyan lepleződött le aztán mindkét világ egyforma súlyú képmutatása, hogy leplezte le végül is egyik a másikat.

De közben mindkettőnek ismerem igaz szenvedéseit, nagyságát, mindazt, amit ők egymástól megtagadnak.

Éz az embertelen hőség! De Fekete doktor szobája hűvös, ha oda bebújok, fel kell húznom a köpenyemet, hogy ne fázzak. Fekszem az oldalamon, és bőgök. (Egy keskeny, nem fekvésre tervezett pamlagon.) Fáj a lábam ujjja. Az életemre gondolok, az egészre, az egész életre, amint egyesek és nemzedékek sorra hullanak a semmibe, utolsó, eltévedt, kapkodó gesztussal még szeretnék elkapni: hogy is voltál? Mi is voltál?

Kilátok az elfüggönyözött ablakon: az árnyékos, nagy balkonon betegek üldögélnek, olvasnak, bámészkodnak az innen nem látható hegyekre. Békések. Ez is nagy lecke, és én azt se értem, ahogy ők ott ülnek, magukba húzódva, az árnyékban, a hőség elől, és olyan szabadok vagy mi, és mennyire tudnak mindent. Miközben én nem tudok semmit.

Ilosvay Katalin találkozottam a röntgen folyosóján. Istenkém, hogy megöregedett!

Másfelé az arccal!

Augusztus 13., szerda

Éva. Vele vagyok tele. Hogy ő jelen van-e bennem, ez a legfontosabb. Az élet sója.

Ez a nap mintha változást hozott volna, mintha... félek leírni, annyira szeretném, ha! Néhány új orvos jött be, kérdegetnek, próbálgatnak, hogy tudom-e emelni a lábam, hogyan magyarázom a seggem fájdalmait. Elnevezik majd azt, ami van. Már nem bánom azt se, hogy ma éjszaka valószínűleg megint nem tudok elaludni.

Csak Évával szeretnék foglalkozni, ahogy egy könyvet szeretnék írni, úgy.

Csodát tégy, Úristen!

Fekszem az ágyon, karomba tűzve az infúzió. Folyik a szememből a könny, Éva papír zsebkendővel, nyugodt mozdulatokkal letörli, újra meg újra. Nézem őt. Büszke rá, hogy így szeretjük egymást. Hálát adok Istennek, ugyanezért, hogy itt ülünk, és szeretjük egymást. Azért, amit olyan nehezen fogadtam el Istentől, és ami a legfontosabb.

Augusztus 14., csütörtök

(Hajnali háromnegyed négy.)

Kb. egy óra óta vagyok ébren. Nem a fájdalom nem hagy elaludni, nem. Ha egyedül lennék a szobában (alig látva írok), talán még jól is érezném magam így ébren. Bár ami ébren tart, nem nevezhetem másnak, mint egyfajta *testi* feszültség. (Nem szexuális, ne tévedjünk!)

[...]

Ha kinézek az ablakon, egy csillagot látok ott.

Mi tart ébren? Mi ez az izgalom? Mi ez a nyugtalanság? Nem egészséges. Annyira *testi*, mint amilyen egy epilepsziás rángás lehet. De talán másfelé is nyílik már az út.

Jó nagyot aludni, aztán nekiesni egy munkának, akárminek!

Ma körülöttem mindenki úgy viselkedik, úgy beszél, mintha már csak napok lennének hátra kórházi tartózkodásomból. Mindenki megdicsér, mindenki boldog. Vágfalvy Ilona már arról tárgyal velem, milyen cipőt vegyek stb.

Csak éppen én érzek itt meg ott fájdalokat meg szédüléseket. De velük tartok: megjátszom, hogy kezdek optimista lenni stb. Ez valószínűleg létformámhoz tartozik, az ilyen megjátszás környezetem kedvéért (a gyerek, aki már tudja, hogy nem a Jézuska hozza, de eljátssza).

Augusztus 15., péntek

(Hajnali 5 óra.)

Viszonylagos *nyugodt* éjszaka után. Sajnos a nyugalom a nyugtatóknak köszönhető. (A nyugtalanság meg részben a cigaretta hiányának. De nem akarok rágyújtani.)

Megértem, hogyan halt meg Ferkó a Christian Science igéibe kapaszkodva.

Megértem, miért ragaszkodott Jani olyan makacsul ahhoz, hogy ő döntsön ebben a kérdésben, méghozzá a leromlás előtt.

Megértem, miért kellett Gyurkát a haldoklók rácsos, gyerekszobai ágyában lekötözní, hisz dühöngve akart – kétszer meg is tette – a halál és öntudatlanság rácsai közül kitörni, képei felé rontani, de már első lépésénél végigzuhant az ágy előtt.

Megértem? Elgondolkozom rajta, tehát félek, tehát élni vágyom.

Belehallgatok a régi IV. HENRIK hangfelvételébe. Milyen lenne Hirtling Pista ebben a szerepben? Meg tudna öregedni a darab végére? (Mennyire nem bölcsebb ez a Henrik vénségére, mint fiatalon volt!)

Néhány taktus Yves Montand – és a partizánok eltűnt és eltüntetett bátorsága.

Felfogom, hogy mennyire félek, mennyire keresem, és nem lelem a megmentő formulát.

Iván egyszer azt mondta rólam: „Miklós csak akkor tud írni, ha él is.” Mégiscsak ő tudott rólam a legtöbbet.

Vagyis, ha játszik. (A Miklós.)

Vagyis hogy nem szabad itt maradnom a tétlenség és öregség és csoszogás e világában. Ki kell ruccangatnom. Fiatal emberekkel kell összejönnöm, tanítani kellene most, valóban. Évával is beszéltünk erről: másfajta élet kell!

Ha lehet, hétvégére kimegyek a kórházból. Majd ma eldől. De nekem nem orvoság kell, hanem vér a pucámba.

Akár tudom, mi kell nekem, akár nem, mégiscsak színész vagyok, színészként kell megdöglennem is. Életet is ott élhetek csak, a színházban, nem a bölcsekedés csendes szobáiban. (Amelyeket a kórház rendelkezésemre bocsát.)

Vagyis hát: öreg Goethe, nem tudok én jobbat tenálad. Fiatalokat, tiszteletet, ha kegyeskedem közbeszólni az életbe, szerelmet, Éva! A tartást, nem csoszogást a többi beteg között itt a folyosón.

Valahogy így végződik ma az éjszaka. Mikor szobatársam (remek öregember) már felkelt, és szokása szerint a fürdőszobába vonult. Kinn világosodik a kert, amelyet éjszaka undorral néztem, a *kórházi* fák körvonalait. Most még jó lenne aludni vagy másfél órát, hogy bebizonyítsam nekik, hogy élek, és valóban kimehetek hétvégére. De ez már nem tőlem függ, ez a következő másfél óra.

Augusztus 20., szerda

[...]

Második napja vagyok ismét itthon. Ha hagynám, már volna is valami hipochondriás pánikfélém. Az állandóan jelentkező gerincfájdalmaim nem hagynak békén, de talán még rosszabb, hogy szokatlanul félek a baj kezelésétől, attól, hogy nem tudják, mit kezdjenek velem. Túl sok az egymást követő, hol ilyen, hol olyan, kisebb-nagyobb fájdalom. Ezért aztán csak rovom szorgalmasan a szobák hosszát, mert nyugton maradni nem tudok. Aludni is csak, ahogy a kórházban megszoktam, a pontosan adagolt altatóval sikerül néhány órát. Délután, bármilyen fáradt vagyok, nem tudok aludni, én, aki évek óta meglenni se tudtam a délutáni alvás nélkül. Nagyon gyenge vagyok, és lefogytam. Egyszóval: egy jó seggbe rúgás kéne már, hogy éljek!

Ebéd után aludni próbálok, reszkető tagokkal (vízhajtózom is), takaró alá bújva, nem megy, de aránylag nyugodtan fekszem vagy háromnegyed órát. Aztán átkukkantok: úgy látom, Éva alszik. Visszabújok a takaró alá, és – elsírom magam! Félhangosan azt mondom: „Azért sírok, mert meghalt az anyukám, apukám, barátaim, és nincs senkim, csak te, csak te...”, és bögcisélek imigyen.

Közben pedig a következő fogalmazódik meg bennem: az lenne jó, ha Jutka – az én irányításom mellett – magnóval egy életrajzi interjúsorozatot készítené velem, afféle önéletrajzot, vallomást, locsogást. Ehhez felhasználhatnám a naplóm is. Stb. Ezt a munkát már holnap, már ma elkezdeném. Erre, ilyen formában, képes lennék. De segíthetne lenne szükségem, akiben megbízhatok. Fizetnem is kéne neki, hogy követelőzhessenek tőle.

Augusztus 21., csütörtök

Tegnap este Éva teljes kiborulása helyzete és ellenem: „mindent megteszek, de a lelkedhez, az eszedhez buta vagyok!” (Istenem!)

Fogyok. Nem tudok aludni. Gerinc- és ízületi fájdalmak. Egyébként élnék.

Ismét a kórházban. Egy új szobatárs (e pillanatban szájában egy gumicsővel). Egy ismeretlen ember szokásai fenyegetnek.

Legszívesebben megszöknék.

Drága orvosnőm úgy tervezi, hogy (egy szabadságon töltött víkend után) hétfőn vagy kedden kitesznek a kórházból.

Vízgálatok. A folyosókon megállítanak. Goethét játszom.

A hatalmas hőség után hús napfény. Fáj a szívem az elveszett nyárért.

Ne feledjük: ha írni, ha beszélni, hát a nyárról, a nyárról!

Márkus Laci: színt játszani, az édes, zavaros multság – te tudtad, azért szerettelek mindig. Rokon természet voltunk, nagyon.

És Évának ez járna ki, ez. Ez az öröm, ami nem *egyszerűen* a siker, bár anélkül nincs, azért van minden. De ez a zavaros, diadalmas, gyáva, ez a... „Én vagyok a királylány vagy királyfi vagy...”

Ezért a bizony nagyon kétes élményért, ezért vagyunk színészek. De hogy én is *ennyire* színész vagyok!

Este a gyógyszerektől (az ügyeletes orvos szerint) vérnyomás, az értágítóktól szívdobogás. A tarkómon, egész testemben hóhullámok, szédülés, rosszullet.

Telefonálok Évának. Nehezen tudok közlekedni vele a tegnapi kitérés után.

Augusztus 22., péntek

Ismét itthon. Sőt: csaknem gyalog még étterembe is megyünk. (A *Művész* a Vígszínház mögött.) Szédelgek. Az itthoni tükrökben ványadtabbnak hatok.

Egyelőre fal választ el a világtól.

Ez a fal lassan majd omladozik. Testi állapotom nem a legkellemesebb, szédelgek, néha megtámad valami hő, gondolom, a gyógyszerektől. Kis fájdalom szünet nélkül bujkál bennem, hol itt, hol ott.

Nagyon jó, hogy Évával délután feloldódunk, vagyis helyreáll köztünk a segítségnyújtásnak és a garantált szerelemnek menedéke, biztonsága.

Viszont nagyon nem jó, hogy este Éva lesz ijesztően rosszul a vérnyomásával vagy a szívével. Hál' isten, mire az altatókkal ájulásba küldöm magam, addigra ő is rendbe jön.

Augusztus 23., szombat

Megpróbálok magnóba dolgozni, mert nehezemre esik a hosszas ülő póz, és mert nem irodalmat akarok már, hanem saját pofámat, nyersben.

A saját pofámat – és ezúttal elsősorban a világnak. Ez nagy fordulat: másként fogadtam a kórházban az emberek rajongását, szeretetét, még bizalmaskodását is. Eddig menekültem előlük, most rájöttem, hogy *Goethe-portrém* egyik nagy gyengéje mindig is az volt, hogy a *Mesternek* és a világnak a kapcsolatát (pedig mennyire döntő!) figyelmen kívül hagytam (most: a halálfélelem, a nyomorúság és az öregedés hatása).

Saját *színészportrém*. Nem több, csak színész!

A két Éva legszenvedélyesebb témám lenne (elsősorban a *második* Éva miatt – ő az élet!).

Augusztus 24., vasárnap

Lassan, félelmekkel, idegesítő fájdalmakkal, de visszaszokom az életbe.

Nem tudok aludni, elsősorban délután nem! Ettől felfordul az egész életem. Nem találom a helyem. Azt szeretném, ha mindig lenne nálunk valaki, fiatal, csinos és kedves emberek, jókedvűek! Akik közben még okosak is, mint a nap, meg rajonganak is értünk. Így eltelne a napunk valahogy.

Augusztus 25., hétfő

Kiengednek, de annyira félek, hogy inkább azt mondanám: *kikergetnek* a világba.

Mindig azokat a gondolataimat szerettem leginkább, amelyeket meddőnek és céltalannak is vélhettem volna.

R. É. látogat meg a hűs, de naptól ragyogó szobában. Az ágyon fekszem, ebéd után, hogy a bokám dagadása apadjon kissé. És *vidáman* beszélgetünk! Uramisten!

Lányom Velencében van a szerelmével. Tán két hét múlva még Bécsbe is kirándulnak, s csak azután haza.

Augusztus 26., kedd

Most már végleg itthon.

A hazatérés legnagyobb csalódása: Éva még eljátszani is képtelen a legkisebb örömet is, hogy megérkeztem, és állítólag meggyógyultam. Csak újabb gondot jelentek neki, megterhelve a Rozi kutyával, csaknem olyan beteg már, mint én vagyok. Hogy segíthetnék? Talán sok-sok pénz, az segítene.

Hajnaltól ébrednek, fájdalmakra, hiába próbálok elaludni, inkább fel-alá gyalogo-

lok a szobában, majd egy viszonylag elviselhető helyzetet keresek, de nem sikerül, még percekre sem.

Jutka azt kérdezte: mi is fűz engem Goethehez?

Valami, amit az utolsó két hónap megtépzott. A kiválasztottság legendája, a jó alvás képessége, a fájdalmak hiánya – talán elsősorban ez. És aztán a szerep, amelyet a nők között játszani tudunk. E pillanatban mintha búcsúznék Goethétől és minden szerepétől. Már csak a külszínre kéne vigyázni?

Ha ezekben a napi feljegyzésekben se lesz másról szavam, csak a halálról, akkor inkább abba kéne hagyni.

Múlik a nap. Éva próbára ment. Én egy kicsit beszélgethetek Jutkával. Éva most – hogy én felépülni látsum – nehéz helyzetben van. Minden feléled benne, amit a gond és aggodalmak nehéz heteiben mintha elfelejtett volna. Én csak egyet tehetek, az életemért harcolok, keresem magamnak az érdekes emberi szót, a fiataltságot. Ami érdekel, ami érdekelni tud. A legtöbb, amit Éváért tehetek, ha magára hagyom a közönyben. Érzelmi túltengéseim, a SZEPTEMBER VÉGÉN megrémítette. Holott csak hagytam, hogy felszínre törjön valami, ami ott volt. Lám, most mintha ez a valami neki nem is kellené. Ezt végiggondolni is nehéz.

Délutáni séta kettesben a ház mindig szép udvarán. Éva dereka merev, mosolya szándékolt. Nehéz helyzetben vagyunk most egymással.

Egész nap a szobámban egyedül. Az ízületi vagy milyen fájdalmaim nem hagynak nyugodni. De meglátogat az ortopéd cipész, vele tárgyalok, s eközben fájdalmaimról is megfeledekzem.

Augusztus 27., szerda

Marika néni finom levest és rántott csirkét készít.

Szegő Andris. (Mire szolgált ez a féllábás látogatásom *odaát?*)

Kubik Anna. Alig ismerek rá, más a frizurája, le van sülvé, ahogy a vörös hajúak lesülnek, *nyári*. Lelkesen beszámol „lebegő” szerelméről és kevésbé lelkesen színházunkról.

Aztán itt a fáradság, és – tán hónapok óta először – gyógyszerek segítségével nélkül elalszom!

Évát is jobb kedvűvé teszi Kubik látogatása meg Marika néni betoppanása, mintha lassan oldódna félelme, amelyet hazatérésem okozott.

A rossz hangú kis magnóra (Jutka ajándéka) kétszer elmondom a HAJNALI RÉSZEG-ÉG-et.

Augusztus 28., csütörtök

Elvégre egész életem érdekes volt: színész voltam. Ha én pletykáltam magamról valamit, mindenki fülelt. Színészként élni érdekes. A színészeket szeretik.

Már gyermekkoromban is, valahogy, valamiért, talán, mert mégiscsak én voltam Fehérváron az egyetlen „mozigyerek”. Az anyám városszerete ismert szépség.

Azt hiszem, a Magvető igazgatója (Kardos, de melyik Kardos? Annyian vannak!) próbált meg először móresre tanítani. Úgy kezelte, mint bármely halandót. Ezt éppúgy nem fogadhattam el, mint Á. O. ilyen irányú kísérleteit sem.

Ez a csak félig öntudatos, de a mozi és az olcsó regények, bestsellerek világából származó hepciáskodás, az állandó póz bizonyára sokak előtt ellenszenvenné tett. De ezt a legutóbbi időkhöz alig sejtettem.

S közben – ezt add össze! – milyen sérülékeny voltam mindig, milyen könnyen kedvezesgett egy rossz pillantástól is. Hiába, csak a hízelgés tarthat és tartott életben.

Most meg a világ továbbhalad, és olyanforma szándékokat mutat, mintha túl akar-na lépni rajtam. Zsámbéki Gábor például ennek a szándéknak egyik jelentős megnyil-vánulása volt az életemben.

(1. Találkozás a tévében: egy szakállas ifjonc, aki instrukciókat akar adni nekem! Aki éppen a világ tetején vagyok! Ő meg nyilván már akkor egy új irányzatot képviselt, ép-pen az én sikereim világával szemben. 2. TÉLI REGE Kecskeméten. 3. Megpróbálok *ki-írni* őt. Egy politikus sértettségével és fölényével túri. Zsebében a jövő.)

Bárhogy alakuljon is a színháztörténet, bármi történt is Sztanyiszlavszkijjal és Mejerholddal, *én* Sztanyiszlavszkij segítségével jutottam el Shylockhoz meg ehhez a SZEPTEMBER VÉGÉN-hez meg HAJNALI RÉSZEGÉS-hez, amelyet a napokban magnóra vet-tem magamnak, ami jó, aminek párja nincs, ami én vagyok.

[...]

Augusztus 29., péntek

Egyrészt: már tudok aludni délutánonként. Egészséges az étvágyam és a széketem. Aki látnak vagy éppen néznek, azt állítják, hogy javulok. Másrészt: ezek a szédülé-sek, a kezem remegése és gyengeségem, a szinte szüntelen fájó zsbongás testem leg-különbözőbb tájain...

A használhatatlan technikával készült felvételeimen úgy mondok verset, mint még soha. Könnyű zenékre, amerikai musicalekre vágyom. [...]

Jókedv és munka kellene, kérem. De legalább eszem és alszom, már ez is valami.

Türelem és hála: legyen ez a jelszavam.

(Folytatása következik.)

Polcz Alaine

VISSZAEMLEKEZÉS WEÖRES SÁNDORRA

1946-ban az Országos Széchényi Könyvtár titkárságán dolgoztam mint Tolnai Gábor titkárnője. Nem én egyedül, hárman tevékenykedtünk az irodában, sőt négyen. Nem is értem, hogy tudtunk annyian dolgozni abban a kis szobában. Gépirónő, vezető tit-kárnő, egy férfi meg én. Csak rajtunk keresztül lehetett bejutni a főnökhöz. Egyszer késő délben egyedül voltam – akkor kilenctől kettőig dolgoztunk. (Emlékszem, ami-kor bevezették a kilenctől négyig munkaidőt, fejfájást kaptunk, alig bírtuk. Ma már mulatok rajta – a klinikán tizenkettő–tizenhat órát is dolgoztunk –, de ilyen az ember, nehezen bírja a változtatásokat.) Nekem valóban sokat számított a rövidebb munka-idő, mert párhuzamosan egyetemre jártam, és háztartást is vezettem. Az egyetemre, tanulásra egyetlenegy nap szabadságot, semmilyen kedvezményt sem kaptam. Ami-kor vizsgáztam, akkor is csak a legrövidebb időre mehettam el, és azon izgultam, hogy idejében szólítsanak. Kértem, könyörögtem, hogy engedjenek az első közé, mert

vissza kell térjek a munkahelyemre. Vissza is tértem, s nem volt nagy izgalom, csak annyi, megkérdezték, hogy sikerült-e. Nem volt semmi hiszti és „majré”, mint manapság. Persze lehet, hogy a követelmények is jóval kisebbek voltak.

Tehát dél volt, mindenki elment már; egy óra vagy fél kettő lehetett. Tolnai Gábor azt mondta: „Szeretnék végre egy órát nyugodtan dolgozni, bárki keres, házon kívül vagyok.”

Kopogtak, és belépett az ajtón egy alacsony, vékony fiatalember, szürke, kicsit piszkos overallban, a haja kócos, és az arcán is valami szürke folt, mintha hamu vagy sárfolt lenne. Mint egy rakodómunkás vagy utcaseprő, úgy nézett ki. Szerencsére nem szoktam másként szólni a szegény emberekhez vagy az alacsony sorban lévőkhöz, mint azokhoz, akik elegánsan öltözöttek. Persze lehet, hogy másként, de semmiképp sem lekezeléssel és elutasítással.

A fiatalember belép, megáll tétován az ajtóban, egyik lábáról a másikra nehezedik, kicsit oldalt hajtja a fejét, és megszólal vékony, kisfiús hangon – Sanyikának mindig ilyen maradt a hangja: „A főigazgató urat keresem.” „Házon kívül van – mondom –, segíthetek valamiben?” Tétován válaszol: „Csak a kötetemet hoztam el neki” – belenyúl a zsebébe, kihúzza.

„Weöres Sándor vagyok”, és nyújtja felém a kötetet. Én akkor már ismertem a verseit, nagyon szerettem, becsültem.

Megdöbbenek, meghatódom, ami nem tudom, látszott-e rajtam, mutattam-e vagy sem. Azt válaszoltam: „Várjon egy pillanatig, megnézem, nemrég lépett ki az ajtón, hátha még utolérem a főigazgató urat.” Azzal berohanok, nem is tudom, hogy kopogtattam-e vagy sem, és azt mondom Tolnainak: „Weöres Sándor van itt.” Ő is meglepődik: „Jó, vezesse be!” – int nekem. Beviszem Sanyikát. Nem tudom, már nem emlékszem, mennyi ideig volt benn.

Amy Sándornak szólította. De Miklós is, én is megmaradtunk a Sanyikánál – magamban még mindig így szólítom. Ezen sokszor eltűnődöm. Nekem, nekünk örökre Sanyika maradt-marad, mert olyan volt, mintha nem is volna igazán ember, hanem valami különleges lény: a moha, a manó és az ember között.

Az első perctől kezdve éreztem rajta ezt a területenkívüliséget, a nem konkrét valahová tartozást. Azt hiszem, hogy mindig is ilyen maradt. Nagyon szerettem a költészetét. És aztán őt is, ámbar ez a kapcsolat sok szempontból nagyon ambivalens volt.

A lényeg, azt hiszem, az, hogy sosem tudtam a költőt, a barátot, az embert, a férfit egy szintre hozni. Nekem valahogy mindig külön szinteken mozgott, s azonkívül azt a szeretetet és azt a szerelmet, amivel felém fordult, nem ismertem föl, és nem is hittem benne igazán, csak közvetlenül a halála előtt, mikor egyenesen beszélt róla. S éppen azért, ahányszor úgy közeledett hozzám, mint nőhöz, azt hittem, hogy ez csak valami általánosítás vagy éppen csak a területenkívülisége, és számára abban a pillanatban nem vagyok más, mint egy olyan lény, amelyik a másik nemet képviseli. Tehát a saját énazonosságom ebből a kapcsolatból mindig kimaradt. Valahogy olyan volt, mintha erre a területenkívüliségre én nem tudnék úgy belépni, hogy én legyek – csak a halálos ágyánál.

Csak most, annyi év és Sanyika halála után – mert ott voltam a halálos ágyánál – tudom megérteni. És csak most, Miklós halála után – mikor kezdem az életet, az életeket másként nézni, most kezdem megérteni, milyen is volt a kettőnk kapcsolata.

De nem csak egyszerűen a kettőnk kapcsolatáról van szó. Hiszen ott van Amy, ott

van Miklós, ott vagyunk mindig mind a négyen – ki-ki hogy vett részt ebben a barátságban? Mit jelentett Miklósnak Sanyika? Mit jelentett Amynak Miklós? És milyen volt a négyesünk? És milyen volt, amikor nagyobb társaságban voltunk együtt?

Akkor ott bevezettem Tolnai Gáborhoz, aztán kinn végeztem a munkámat. Nem volt már sok tennivalóm zárás előtt. Mivel grafológiával foglalkoztam, és írásokat gyűjtöttem, mikor kijött, megkértem, írjon nekem pár sort, és írja alá a nevét.

„Igen? Tényleg?” – kérdezte.

Odament az íróasztalomhoz, föltérdelt a székekre, s félig hason fekve az íróasztalon, előhúzott a zsebéből egy irkát, olyat, amilyenbe gyermekek szoktak írni. (Nem emlékszem, hogy vonalas vagy kockás volt-e.) S elmerülten írni kezdett.

Nem akartam zavarni, csöndben oldalt álltam. Aztán fölnevezett, lemászott az asztalról, lelépett a székről, és talpra állt. Kitépett egy lapot a füzetből, átadta: „Ezt most írtam magának.”

Néztem, egy vers volt:

GALAGONYA

*Őszi éjjel
izzik a galagonya,
izzik a galagonya
ruhája.*

Tekintettel arra, hogy rosszul szoktam idézni, meg kell nézzem pontosan a verset. Pedig ez az egyik kedvenc versem. Nagyon szép, nagyon szerettem mindig. Egy pillanattig se hittem el, hogy valóban ott akkor nekem írta. Negyven vagy ötven évvel később – ki kell számítsam, amikor az életinterjú készítettük velük, és mind Amy, mind Sanyika azt kívánta, hogy én legyek a kérdező, amitől én nagyon megrémültem –, akkor próbáltam olvasni újból a Sanyika verseit, foglalkozni az életével, Amyval – akkor hittem el. Ki akartam térni, de ők ragaszkodtak hozzám. S amikor megérkeztem – kértek, menjek félórával hamarább, mint a stáb –, elkezdtünk beszélgetni, és akkor Sanyika azt mondta a kis vékony hangján, amit olyan jól ismertem: „Alaine, tudja, hogy én szerelmes voltam magába, mindjárt, abban a percben, amikor megláttam? Azt a verset, azt ott magának írtam.”

Elképedtem. Hihetetlennek tűnt számomra, hogy ilyen vers születhessen egypár perc alatt. Amy közbeszólt: „De hát volt belőle már két sorod, mondtad.” „Igen – mondta Sanyika –, kettő volt készen bennem, de a verset akkor írtam.”

És aztán folytatta: „Tudja, én félttem Miklóstól, és mindenkit kértem, ne mondják meg, hogy szerelmes vagyok magába. Megmondták?”

„Nem, soha!”

Erre Sanyika nézett rám döbbenet: „Látja, milyenek az emberek, már abban se lehet hinni, hogy nem tartják meg a szavukat. Azért kértem, hogy ne mondják meg, mert reméltem, hogy megmondják.”

Akkor lépett be a stáb, Xantus Jánosék. Mérei Zsuzsa is jött velük, aki már azután született, hogy Mérei a börtönből szabadult. Azért jött a férjével, aki forgatta a filmet, hogy lássa Sanyikát, Amyt. Nagyon kedvesen segített sok mindenben a forgatás alatt. Hagyjuk abba a beszélgetést, kérték, majd a kamera előtt mondjuk ezt el. A kamera előtt folytassuk. A forgatásnál kezdjük újból ezt a részt is.

Úgy történt. Sanyika hozzáfűzte: „Aztán írtam még egy verset, itt van, elő is kerestem.” Felolvasta, és nekem adta. (Nem tudom, hol van, nekem is elő kell keresnem.)

„*Fölnézek az égbe, de a csillag vissza rám nem tekint*” – valahogy így.

Azt mondta: „Látja, sohase tekintett vissza rám. Nem értette meg, hogy szeretem.”

Mindez a kamerák előtt, és ott ül Amy. Kínosan érzem magam, de Amy rendkívül nagyvonalú. Hallgatja nyugodtan, és azt mondja, „Én is írtam egy verset rólad. Emlékszel, együtt nyaraltunk, együtt voltunk beutalva – hogy hívják azt a várost, itt a Duna túlsó partján, a hegy alatt? – Visegrádra, az Alkotóházba, te ültél az ablakban, alkonyodott, és a kezedre esett a fény. Erről az alkonyi ablakról, a kezedről írtam.” Előveszi a verset. Ő is nekem adja – vagy nem adta nekem ennek a versnek a kéziratát? Már nem tudom – de erről beszélünk a kamerák előtt. Én próbálom elterelni, visszafordítani a szót, hogy beszélgessünk, Sanyika beszéljen, de Amy túl hamar magához ragadja a fonalat. Talán neki volt igaza. Én meg csak próbáltam behozni Sanyikát. Hol sikerült, hol nem. Nehéz volt ez a beszélgetés, mert Sanyika akkor már kezdett leépülni. Kezdett? Leépült már. Tiszta pillanatai is voltak. Ezt később Miklósnál is tapasztaltam. Akkor érdekes, jó dolgokat mondott, tökéletesen fogalmazott, de kicsit hátradólt a díványon, eltakarta kezével a száját, és nagyon halkán beszélt. Aztán elfáradt, és a tefont a retikülömnek nézte. Majd megint magához tért.

Ezt a filmet se Amy, se én nem láttuk soha. Azt mondta Xantus János, hogy nem találja. Mikor nagyon sürgettük, Zsuzsa utóbb azt mondta: „Nem tudod, hogy ellopták? Betörték, és ellopták.” Szerintem a film nem sikerült elég jól, mert az volt Xantus elképzelése, hogy ne legyen semmi műfény, száz gyertyát gyújtott meg, és ki is próbálta előzőleg, hogy a gyertyák elég jól bírják-e az égést, jó fényt adnak-e. Igen ám, de száz gyertya, ötven-ötven együtt – egy üveg gyertyatartóban, amit külön erre az alkalomra csináltattott –, olyan nagy lett a meleg, hogy egymást olvasztották, és csorogtak, folytak. Zsuzsa próbálta fölfogni a viaszfolyamokat, hogy ne tegyenek kárt a bútorban, a terítőkbén, a könyvekben, így hát ide-oda raktuk a gyertyatartókat. Meg-megállítottuk a forgatást, döccent a felvétel.

A halottas ágyról készült képeket pedig sohasem nézhettem meg figyelmesen. Halottas ágy? Nem. A kórbonctanon feküdt az asztalon, feje alatt egy párna, amit otthonról hoztak. Valamilyen okból kicsit be volt púderezve, hintóporozva a teste és az arca. Egy fenyőágot vittem be hozzá, amit Amy küldött. Vittem ruhát is, amibe majd öltöztetik, és intéztem a hivatalos iratokat. Odavittem a fényképezést. (Ki volt az?)

Valahol megvan, azt hiszem, Sanyika halálának a leírása. Úgy emlékszem, magnóra mondtam. S nem is tudom, ki, talán akkor még élt Bernáth Márta, ő gépelte le. Elő kell keressem.

Sanyika és a kapcsolatunk, erről szeretnék írni, jobban felismerni.

A költészet nagyon sokat jelentett számomra. Sok verset mondom még ma is magamban. Ezt is: „*Őszi éjjel izzik a galagonya...*” Sokat tűnődtem rajta, hogy mit jelent. Csak most, Miklós halála után értettem meg, amikor mentem át Orosziban a nagyréten. Van ott két kedvenc galagonyabokrom. Mindig lemegyek hozzájuk a dombról tavasszal, amikor nyílnak, hihetetlenül gazdagon ragyognak, egyetlen nagy virágcsokor. És az arcomat közéjük rejtem. Elfedem magamat velük. Aztán lemegyek ősszel is, amikor tele vannak piros bogyókkal. Érdekes, errefelé alig ismerik a galagonyát. Gyerekkoromban mi még ettük is a piros bogyóit. Nincs különösebb íze, de az, hogy az ember egy vad növény gyümölcsét eszi – jó érzés. Szederkényi Júliától tanultam, úgy ismerkedik a növényekkel, hogy megeszi a leveleket, csak egy kicsit, azaz egy levelet el-

rágcsál. Én se félek sose, hogy mérgezne egy növény. Miért mérgezne? Pedig tudom, hogy vannak gyilkos növények is, de azt érzem. Biztos, hogy érzem. Aztán az ember megsimítja a törzsét, ágát. A levelet szagolja is, szagolja összedörzsölve az ujjával, és bemegy a lombok közé.

Ősszel mindig lefekszem a kikericsok közé, és rajtuk keresztül nézem a naplementét. Ezer meg ezer kikerics nyílik a réten.

Ilyenkor egy másik verset mondok:

*„Letéptem ezt a hangszálat
Már tudhatod az ősz halott
E földön többé sose látlak
Ó idő szaga hangszálat
És várlak téged tudhatod”.*

Nekem olyan a rét, mintha ezer kicsi mécses, halotti mécses venne körül: az élet. Azt mondta egyszer a marhapásztor: „Ez halott virág.” Ezt a kicsit bugyuta, dadogó pásztorunk mondta. Aztán, mikor meglepődve néztem rá: „Nem kell félni, nem bán-tanak.” De én tudom, hogy a marhák nem eszik meg, mert a kikerics mérgező. Különben védett virág, öt-hatezer forint a büntetés egy szál letépéséért. Ezen mindig mulatok, és hatalmas csokrokat szedek. Hatalmasat? Nem úgy hatalmasat, hiszen vékony kis szálak, és levelük sincs, fiú és lány virág, porzós és bibés, egy tövön nő. Ide a kertbe, Kisorosziba is hoztam. Az ősz egyik... – nem, nincs rá szavam, hogy mit jelent nekem, amikor nyílnak a kikericsok. Régebben csak a kis társszigetünkön voltak, most már a nagyréti is tele van, tízezer meg tízezer kikerics. Á, nem értek a számokhoz, lehet, hogy csak ezer meg ezer. De tele van velük a rét Sanyika szerint:

*„A kikerics a réten
csak guggol, nem mozog,
lábát elkérték régen
az angyalok.”*

Kérdeztem a pásztort, valóban nem eszik meg a marhák? Az Apollinaire-versben:

*„Legelget a tehén
S lassan megmérgeződik”.*

Bolyongok a réten, mondogatom Sanyika verseit, az „Izzik a galagonya”-t, most értettem meg, mit látott meg bennem Sanyika. Akkor jöttem át Erdélyből, szöktem át egyedül a határon. Egyedül voltam az idegen nagyvárosban, Budapesten. Akkor ismertem föl, hogy tarthatatlan a házasságom Jánossal. Átszöktem miatta, mert magyar állampolgár volt, utána én is. Így nem kaptam munkavállalási engedélyt. Ő pedig hosszú ideig meg se próbált utánam jönni. Írtam egy elköszönő levelet. Nem azért, mert nem jött utánam, pedig miatta jöttem ki, miatta szöktem át a határon előre. Írtam egy elköszönő levelet, amiben mellékeltem meghatalmazást ügyvéd édesapámnak, hogy adja be a válópert.

Ezek után gyorsan kijött Magyarországra, de én már nem akartam fölújítani a házasságunkat.

Akkor még Budapest romokban hevert. Jártunk romeltakarításra. Vagy megváltottuk pénzzel. A Vérmező mély teknő volt, a romokat oda hordtuk, feltöltöttük, abból lett a mai park. A Kálvin tér sarkán volt egy kiálló lámpavas. Kiállt a bombasérült lámpavas, este volt, havazott. Azt mondta János: „Nézd meg ezt, ide akasztom föl magamat, hogyha elhagysz.”

De még azelőtt volt benn Sanyika a Széchényi Könyvtárban. Ő az első találkozáskor láthatta rajtam, amit én nem tudtam:

*„Zúg a tüske,
szél szalad ide-oda,
reszket a galagonya magába.”*

Hát igen, Sanyika mindegyik világban otthon volt. De úgy látszik, én nem eléggé. Később aztán, nem tudom, hogy, kialakult a barátság, mikor Miklós felesége lettem. Sokat voltunk együtt, sokat jártunk össze.

Nagyon kedves történeteim is vannak. Például, mikor lenn voltunk a visegrádi Alkotóházban. Úgy laktunk, hogy egyik szobában mi, a másik szobában Sanyikáék, köztünk a fürdőszoba. Nem tudom, hányban volt ez – azt hiszem, akkor ez már tízéves barátság lehetett. Én Sanyikát zseninek tartottam, ő volt számunkra a legnagyobb költő. Pilinszky akkor még csak kezdett bontakozni. Nemes Nagy Ágnes a személyes, jó barátságot jelentette, de természetesen éreztük költészetének súlyát. Ám Sanyika volt az igazi, Sanyika volt a nagy, és akkor még nagyon szerettük a szépet. (A „merde” stílus később született.) Szépség van az írásaiban. A keleti filozófia nekem akkor még aránylag távoli volt, ezért a versei sokkal titkosabbnak, enigmatikusabbnak tűntek. Kerestem is sokat a versek nyitját-titkát.

De akkor aztán láttam és éreztem is, hogy mi az, egy zsenivel együtt lakni. Éjszaka kétszer-háromszor ment ki vécére, és úgy megrántotta a vécéláncot, hogy csak úgy csatant a csempefalon a fogója, és aztán durr, jól bevágta az ajtót. Kacagtam is, meg bosszankodtam is. Soha nem volt nyugodt éjszakánk, míg egymás mellett laktunk. Amynak sem lehetett sok. Akkor már Sanyika erősen ivott, kezdődött az alkoholizmusa, mindenesetre akkor hagyta abba az ivást, mikor vegetáriánusok lettek – mondták. (Mi minden történhetett. Egyszer beszélt erről Amy, elmesélte, hogy a végsőkig kellett elmennie. Már úgy volt Olaszországban, hogy ott válnak szét: ha nem egyezik bele Amy, hogy Sanyika menjen és igyon egyet – akkor otthagyja. Amy ott maradt a csomagokkal egyedül, Sanyika meg elindult inni valamit. Amy azt mondta: „Akkor ne is gyere vissza!” Nem ivott, és visszament.)

Akkor ott, Visegrádon még ivott. Illetőleg azt hiszem, hogy időszakos ivó lehetett. Amynak be kellett jönnie egy napra Pestre valamit elintézni. Megkérte Miklóst, ő legyen Sanyikával, és vigyázzon, hogy ne igyon.

Kecskére bízta a káposztát. Miklós mégis mindent megpróbált, sikerült, úgy-ahogy sikerült. Elmondom, miképpen.

Délutánig valahogy megúsztuk a napot, akkor Miklós elindult Sanyikával sétálni. Ment előttük egy nagy társzekér, préselt szénabálákat vitt. Leesett egy bála a szekérről. A kocsis megállította az igáslovakat, és leugrott a bakról. De Sanyika odalépett, hogy ő dobja fel a préselt szénabálát. Egy-egy ilyen bála lehet úgy egy mázsa körüli. A kocsis csak legyintett, fölemelte a bálát, és földobta. Mentek tovább, Duna-part, ez-az, végül természetesen bekeveredtek egy kocsmába. Miklós, aki borvidékről jött, tudott inni, tudta, mi a jó bor, és mindig is szerette a kocsmába hangulatát. A kocsmába tulaj-

donképpen nem a borért járt, hanem a hangulatért. Mindenesetre, amikor megismer-
tük egymást, az estéket a Bajcsy-Zsilinszky úton egy kocsmában töltötte, ahol megitta
a maga egy liter Somlóiját, aztán napközben is lecsúszott egy-egy fröccs vagy egy-egy
pohárka tömény. Nem is sejtette, hogy ez a kezdődő alkoholizmus, Szekszárdon ez ter-
mészetes volt. (Sok is arrafelé az alkoholista.) Aztán a kettőnk kapcsolata során meg a
Rákosi-korszak rossz boraival leszokott erről. Illetőleg nem alakult ki a függőség. Nem
lett alkoholista. Sanyika viszont határozottan és erősen.

Mennek a Duna-parton, majd jönnek visszafelé, és végül csak bekerülnek egy koc-
sába. Miklós persze mindent elkövet, hogy Sanyika ne igyon sokat, de ezt aligha le-
hetett elkerülni. Hazaérkeznek. Miklós, mint mindig, most is tökéletesen józan. Ő
akármennyit ihatott, nem csípett be, még spicces se lett, még soha nem láttam senkit,
aki úgy bírta volna az alkoholt. Megérkeznek, nem tudom, ki volt még velünk, de Sa-
nyika persze mindenképp, aki kérte, hogy menjünk be a szobájába, és ami ott volt, azt
mind-mind meg akarta etetni velünk. Mindent nekünk akart adni. Volt valami száraz
keksz, aztán talált egy doboz kockacukrot, abból is mindnyájunknak kellett enni. Az-
tán még a gyógyszereiből is kínált. Elővett egy nagykanalat, mindenkinek öntött a szá-
jába, és le kellett nyelnünk. A cukrot az utolsó szemig. Hihetetlenül adakozó volt. Azt
hiszem, nekünk akarta adni az ingét is, de ez valahogy elmaradt. Hogy miről beszél-
gettünk – arra már nem emlékszem.

Egy másik ilyen este Szigligeten, az Alkotóházban voltunk többen. Az ő szobájuk-
ban ültünk. Olyan csalogányhangverseny volt aznap este, hogy zengett a park, alig le-
hetett aludni. Kisoroszában is vannak ilyen esték, de itt nem olyan hangosak a csalo-
gányok, mint ott. Hallgatom most is. Nappal sárgarigó kiált, valahol messze meg egy
kakukk, és énekelnek a madarak.

Akkor este ott ültünk a szobájukban, ittunk, tárt ablakok mellett. Első emeleti szo-
ba volt, az egyik legszebb szoba. Beszállt egy pillangó, egy gyönyörű, színes lepke – Sa-
nyika cipőjének a sarkára. Próbáltuk kihajtani az ablakon, nehogy valami baja legyen.
Sikerült, de megint visszaszállt, és megint hol Sanyikára, hol meg rám repült. Külö-
nös volt.

Sanyika akkorra már becsípett, és mindenkinek odamondott valamit. Ilyenkor dé-
moni manó lett. Az egyik írónak azt mondta: „Csak ne írnál olyan sokat.” Füsi Jóskát
is megsértette valamivel. Egy másik írónak pedig azt: „Amit írsz, abban alig van vala-
mi.” Amyról: „Vigyétek el innen ezt a kurvát.” Engem pedig beszorított egy sarokba,
és szájon csókolt. Eszembe sem jutott, hogy ez a személyemnek, nekem szól, és való-
ban engem csókol szájon. Azt hittem, mivel én voltam a legfiatalabb nő a társaságban,
és hosszú ideig megőriztem a lányos külsőmet, azért történt. Nem jártam fodrászhoz,
a hajam vállig ért, természetes hullámos volt, és nem is festettem magamat. Nagyon
egyszerűen öltözködtem, persze főleg a szegénység miatt. De voltak ennek belső mo-
tivációi is. Úgy éltem meg, azért csókolt szájon, mert én voltam az a fiatal nő, aki lány-
nak néz ki.

A csókról nincs semmiféle emlékem. Hogy a helyzet egy kicsit kínos, az evidens volt
– Amy miatt és Miklós, a többiek miatt. Miklós mondta is nekem egyszer később:
„Mondd, mit tehettem volna? Hogyha megütöm, elterül a földön. Hogyha számon ké-
rem, mit kérjek számon rajta? Hiszen mindenkivel lehetetlen volt. Az egész estét szá-
mon lehetett volna kérni rajta.”

Tudom, ezek a dolgok nagyon nehezek voltak Miklósnak is. Mert ismerte a saját fi-
zikai erejét, tudta, hogy fél kézzel a földre tudná teríteni, csak úgy mellékesen. Ismer-

te a haragja erejét is, hogy ha a szeme villant, vagy ha haragosan szólt valakire, akkor mindig csak nagyon röviden, egy vagy két mondatot mondott. De az illető elnémult. Az apját megsértő férfi szívrohamot kapott. A Magvető Kiadóban a lektor dadogni kezdett.

Nem tudom, tőle tanultam-e, vagy nekem is ez volt a természetem, de emlékszem, a klinikán mondták, ha valamiért haragszom, akkor villan a szemem, halkan egy vagy két szót mondok csak. De olyankor soha senki nem száll szembe velem, s nem mondanak ellent.

Ez az este sokáig megmaradt bennem. Amy másnap eperohamot kapott. Vagy már aznap éjszaka? Nem csodálom. Mindenki kikészült Sanyika pokoli őszinteségétől és kemény szavaitól. A démoni manó kitört belőle aznap éjjel.

Miklósnek is mondott valami kellemetlent, amit elfelejtettem. Nyilván, mert nem akartam emlékezni. A csókját is a felejtjenivalók sorába tettem. Mikor másnap erről beszélgettünk, Miklós egyetértett a magyarázatommal, mivel valóban ezt gondoltam.

Nem ismertem fel a Sanyika szerelmét.

De persze lehet, hogy nem is volt mit felismernem. Villanó pillanatok. Noha az tény, hogy emlegette: talán mégis komolyabb volt? Nem tudom. Vagy talán sok mindenki-vel volt így? Mindenesetre sokszor jut eszembe:

*„Ezer sugár találkozik az úrben
s a katlan mélyében ezer varázs.
S ezer meg ezer búzaszem a csűrben.
Csak a sorsok közt nincs találkozás.”*

De számomra lehetetlen volt Sanyikával a találkozás. Én a költészetét szerettem. Hogyha ő valóban szeretett, nem tudom, mit szeretett bennem. Számomra sohasem volt valóságos emberi lény, számomra Sanyika nem volt férfi.

Sokat tűnődtem rajta. Mintha ő lett volna az a manó, akit megfogtak egy szőrccsi-
pesszel. Igen ám, csak hogy ez a manó hatalmas szellemiség is volt. Ezt a szellemiséget szerettem, a verseit szerettem, és a gyermekességét is szerettem. De mindezt úgy, mint látványt, úgy, mint az életnek egy játékát – ámulva néztem.

Egyszer szólt rám az életben, amikor arról a verséről beszélgettünk:

*„Nád alól és gőz alól
Vízi várból nóta szól,
Vízi várban zöld kövön
Dalol Ung király –”*

Én azt hittem, hogy ez a vers – mert akkor a legvadabb elnyomást éltük – allegória. S erre azt mondta: „Alaine, értse meg, itt egyszerűen csak egy békáról van szó, egyszerűen csak egy békáról!” De most már tudom, hogy a béka is azt jelenti, ami Sanyika többek között volt. Abban volt igaza, hogy többről van szó, mint az akkori politika, amire én kivetítettem a verset. A béka egyszerűen több. Persze ezt megfogalmazni ma sem tudom, mert Sanyika egyúttal a kozmoszban is élt.

Amy, úgy érzem, mindig kedvelt és szeretett engem. Erre valaki azt mondta komiszul, igen, mert „Alaine volt az egyetlen ember a környezetünkben, aki Amyről nem mondott rosszat. De csak azért, mert nem szokott rosszat mondani másokról sem”.

Azt hiszem, inkább arról van szó, hogy a barátok és az ivócimborák hosszú órákat, éjszakákat töltöttek Sanyikával – és ahogy általában nem szeretik az emberek, ha az írónak társa van, nem tudták nála sem elviselni, hogy van társa, és abbamaradtak a végtelen ivások, szabad együttlétek. Mert Amy a társa volt. Hogy hogyan, nem tudom, és nem is értem. Mert az Amy lénye nem volt számunkra eléggé érthető. Azt mesélték, hogy egy temetőben találkoztak. És amikor rájuk zárták éjszakára a kaput, és nem tudtak kijönni, Sanyika tisztességből elvette. Nem, Amy valóban szerette és szolgálta egy életen át Sanyikát. Azt hiszem, zavart bennünket az, hogy Amy mindig mosolygott. De írja vagy mondja valahol, hogy az elején, régen, ő sem mosolygott. A mosolya, azt hiszem, álarccá vált. Elbújt mögéje. Én sem szerettem, hogy bündürkéek voltak a homlokán a hajából. Nem láttam a bündürkéek mögé. Azt gondolom, hogy nehéz egy zseni feleségének lenni. Arra az estére emlékezve el tudom képzelni, Amy mit szenvedett. Láttam egy fiatalkori képét: sugárzóan szép volt.

Sokszor jut eszembe a Sanyika szobája: egy kopott, fehérre festett szekrény volt benne. Meg egy konyhaasztal, egy szék és egy vaságy. De lehet, hogy a vaságyat már csak képezem. Ilyen puritán volt. A nappali és Amy szobája tele gyönyörű bútorokkal, tárgyakkal. Amy őrizgette a tárgyakat, és féltette – én is őrzöm, én is féltém, azért, mert a tárgyak számomra önmagukban élnek, az antik bútorok, a szép szöttesek, de nem úgy, hogy takargassam, nem – használom őket. Használva kell ápolni. Amynál a tárgyak le voltak takarva, mind-mind, úgy őrizte őket. Majd a kis lakásból a Törökvész úton épített házba költöztek. A Törökvész úton pedig – nem tudni, mi okból – tovább takargatta és őrizte őket. Azt sem szerettem, hogy az asztalon kis perzsaszőnyeg terítő volt, mert merev. De azért sok szépsége volt a lakásnak, a kertnek. Ott láttam először, hogy egy-egy muskátli-, virágtő van a fű közé ültetve.

Igen. Múlt az idő, Miklós beteg lett, egyedül mentem hozzájuk. Hogyan vártak – milyen kedves volt Amy. Ültünk a verandán, vacsoráztak. Nekem is hozták az édes kakaót. Én attól hányingert kapok. Érdekes, jóval később derült ki, hogy magas a vércukorszintem, de akkor már ösztönösen érezhettem, azt hiszem, ezzel tartottam egyensúlyban. Amúgy is tejérzékeny vagyok. De akkora örömmel hozták, hogy megittam az édes, kakaós tejet. (Émelyegtem.) Utána kinyitottak egy doboz desszertet is, és noha Sanyikának is magas volt a cukra, és nem volt szabad csokoládét ennie, minduntalan kínált, és ő is vett, kínált, vett. Már azt hittem, szétolvadok az édességtől. Ott volt velünk a macska. Sanyika nagyon szerette. Időnként, úgy húszpercenként megszólalt: „Nem kéne neki egy kis húst adni?” És Amy, akinek fáj a térdje, szó nélkül felállt, sántikálva ment és hozott két-három kockára vágott, nagyon szép, nyers marhahúst. A macska evett is, nem is. Láttam, ezt így szokták. Aztán később tudtam meg, hogy a macskának leukémiája vagy rákja volt, beadtak neki egy injekciót, hogy elaludjon, meghaljon. De nem hatott eléggé, és kinyálat mászott fel a kerítésen, esett vissza, mászott...

A macska halála után Sanyika öngyilkos akart lenni, egy villamos elé dobta magát. De az időben lefékezett.

Most, hogy írom a gyászról szóló könyvet, illetőleg szedem össze az anyagot, szerkesztem, tűnődve nézem, van, aki a kutyáját jobban gyászolta, mint az anyját. Azt a mondatot választom mottónak, amit Sanyika írt:

*„Ha valaki ebnek emel mauzóleumot,
kár nevetni.
Tanulj meg neveltségig szeretni.”*

A házvezetónőjük elmesélte, hogy az elején az volt a helyzet, hogy vagy megszereti a macskát, vagy elmegegy. Megszerette a macskát a Sanyika kedvéért.

Sanyika nagyon szerette a macskákat. A *Macskaregény* című könyvemben ott vannak a Sanyika képei macskával, s idézem egy versét a macskákról:

FEKETE KANDÚR

*Szívem görcs, vérem szilvalé,
közeledem hetven felé.*

*Macskánk gyógyítja májamat,
ráborul és meleget ad,
vérral fűtött kis termofor,
karmos talpakkal megtipor.*

*Állat-lényének deleje,
akár őserdő ereje.*

Ő sokat tudott a macskákról. Amikor haldoklott, és ott ültem az ágya szélén, azt mondta: „Alaine, egy vörös macska van a mellén.” Mit is akarhatott? Hogy simogassam meg, vagy mi legyen? És hogy: „kinn éhesek a macskák. Vigyen nekik enni”. Nem volt macska a szobában. Kint sem.

Kerestem az előző macskaverset, hogy helyesen idézzem, és ezt találtam. Ezt is csak most értettem meg:

MACSKA

*Simaselymű a szőröm, karcsu a testem és fogaim hófehérek,
ezért kegyel a legmagasabb úr, dél piros papja, kilenc mély bók a nevének.*

[...]

*Dél-papja zsarátnok-színü ruhát hord, a bojtok a földig érnek,
de meztelen volt, hogy ölébe vett, kilenc mély bók a nevének.*

*Ölébe vett, szívére szorított, zümmögött két zárt ajka között,
mint a folyó, ha kiszökött a zöld-inyü hegység fogsora közül és sások ezrébe öltözött.*

[...]

*Olyan kegyes volt és a vérét testes kehelyben fogta föl és meginált a kehellyel,
de én csak típródtam és mosakodtam, mivel már jóllaktam az este kaláccsal és elefántcsont-színü
tejjel.*

[Persze én is jóllaktam akkor kaláccsal és tejjel. És aztán: „Az asszonyok mosakodnak, meg ne lássák...”]

*De két csukott szemhéjam alatt, mint fehér bél a töretlen dióban, ragyogóbb mécsesek égnek,
dél-papja értük és helyettük alszik, az arca lisztes, a homloka kő, kilenc mély bók a nevének.*

(Mennyi ideig kell élni, hogy ezt megértse az ember?)

A kórházban mindennap jött egy erős férfi, fölemelte, és próbálta sétáltatni. Ezt nem szerette – de mindig engedelmes volt. Verítékezve, kínlódva lépegetett. Olyan nagyon vágyott haza. De akkor még nem volt Hospice, nem tudtuk hazavinni. (Ezért is kellett kezdenem a haldoklók ellátását.)

Sanyika karácsonyra töltött káposztát kívánt és kocsonyát. Megfőztem, és vittem, de mire kértem – karácsony első napja volt, Amy otthon feküdt –, Sanyika erős hasmenést kapott. Mit csináljunk? Alig volt ügyeletes nővér. A konyhában semmi... diétás étel semmi. Kértem, engedjék, tudok pirított grízt csinálni, zsiradék nélkül, anyám is ezt adta, ha hasmenésünk volt. Megengedték, hogy bemenjek a konyhába, főzsek. Az egyik szekrényben sárga jelzéses edényeket találtam elkülönítve. AIDS-es beteg is volt az osztályon? Akkor erről mit sem tudtam. Nyilván azért hallgattak, s tartották titokban, hogy ne féljenek a betegek.

Sanyika ette a pirított grízt, és sajnálta, hogy Amy beteg. Sajnálta a kívánt töltött káposztát. Nem tudom, miről beszélgettünk. Aznap nem volt más látogatója? Vagy nem mondta.

Amikor már haldoklott, egy-két hibát követtem el. Dr. Szabó Magdával, a kezelőorvosával, ezzel a remek emberrel és Amyval jókedvűen beszélgettünk. Mellette, fölötte. Egyszer kiültettük a székre, ott ült közöttünk hallgatagon. Amy a vállára tette a kezét, karját, és ott hagyta. Egy idő múlva láttam, hogy nyomja a karja. Azt mondta Sanyika: „Egy angyal tette a kezét a vállamra, és rajta felejtette.”

A szoba gyermekképekkel volt kitapétázva, gyermekek által készített rajzokkal, amelyeket az ő verseire rajzoltak, festettek. Egy generáció nőtt föl Sanyika versein.

S egy generáció élt annak idején a verseivel.

Most távolodtam el a verseitől? De miért?

Most értem meg, hogy ő a Széchényi Könyvtárban, mikor először látott, fölismerte az én magányomban reszkető sorsfordulómat; és elkerülhetetlennek érzem, hogy kiki fut a maga ösvényein, bejárja az életét – csak a sorsok között nincs találkozás. Tudom, hogy őszi éjjel izzik a galagonya ruhája – amit le kell vetni. Ha akarod, ha nem.

Még egy fontos találkozást kell leírnom. Basch Lóránt évente egyszer-kétszer meghívta a barátait. Ilyenkor nem volt bőbeszédű, mint máskor, nem volt agresszív a beszélgetésben, hagyta, hogy mi társalogjunk. Mindig nagyon finom süteményeket adott, apró, finom süteményeket, jó teát nagyon szép porcelánban, s zamócát vagy valamilyen más gyümölcsöt. Alkohol soha nem volt, gyümölcslevet akkoriban még nem ittunk, a saját főzésű málnaszörp és ilyesmik voltak szokásban. Olyankor Sanyikáék is ott voltak, meg Bohuniczky Szefi, Nemes Nagy Ágnesék, Szabó Magda, Pilinszky, sokszor Lakatos István, tehát nagyobb társaság.

A következő feljegyzést találtam 1960 májusából:

„Egy este Basch Lórántnál:

Weöres Sanyika és Jánosy Kati között ülök a kereveten. Sanyika elmondja, hogy németül ír ezentúl. Mert magyarul többé nem jelenhet meg. »Egy kis lyuk kéne, ahol az ember kifér, és írni lehet.« De rájött, hogy csak ötszáz szót tud, és nem ismeri a nyelvtant. Így nem lehet igazi verset írni. Ez csak ujjgyakorlat. Meg fog halni úgy, hogy többet nem lehet írni. A háború, az megváltás, mert az ember valószínűleg belehal. Jobb, ha az embert kivégzik, mint ha polgári jólétben vegetál.

Kati elmondja, hogy Pista ősszel a vonat elé vetette magát. A mozdony megállt, de összetörte magát. A mentők vitték el. Ő egész délután kereste. Éjjel értesítették egy cé-

dulával: »öngyilkossági kísérlet«. Ezt azért tette, mert a Magvető egy csomó versét ki akarta hagyni a kötetéből. (Alaposan megnyirbálták.)

Közben Béládi Miklós nálunk lakik. Gyomorvérzés gyanújával volt kórházban. Eljött – tiltakozásunk ellenére – »kikapcsolódni«. Károlyi Amy Jungot kér. A kertben még nyílnak az orgonák. Basch letörhetetlen. Csodálatos terítés, társalgás Horatiusról, Plutarkhoszról.”

Így éltünk. És aztán Sanyika németül írt verset.

Akkor valóban úgy nézett ki, hogy mozdíthatatlan a szovjet uralom, itt igazi irodalomnak nincs helye, Sanyikának meg végleg, és Miklósnak sem. Tegnap néztem, ’48-ban jelent meg a *Vadvizek* első, kicsi, vékony kötete, nagyon fiatalon írta, s utána ’57-ben a következő, az *Alakulások*. Közel tíz év hallgatás: indulásnak. S valóban, alakulások. Csak az íróasztalnak írva alakította, kereste, hogyan lehet kifejezni – önmagát. De milyen körülmények között! Hogy ennivalóra sem volt sokszor pénzünk. Ez azonban nem volt fontos. Hanem az nagyon, hogy változtathatatlanak tűnt a helyzet a politikai adottságok miatt. Nem lehetett akkor még sejteni ’56-ot, sem azt, hogy majd összeomlik a Szovjetunió. 1956 után, ’57-ben jelenhetett meg először Miklós. Ez az az időszak volt, amikor sokat jártunk össze Sanyikáékkal, a többi íróval. Erős volt az összetartozás, összefogás.

Emlékszem, ’57-ben, a forradalom leverése után kapták az írók a csomagokat külföldről. A használt ruha akkor még nagy dolog volt. Füsi Jóska írta: „Hálóinget kapott a feleségem Camus-tól.” Általában nem tudtuk, melyik író, ki küldte, nyugati írók magyar íróknak küldtek csomagot. Amyék akkor valahonnan nagyobb összeget kaptak, és Amy a Miklós térdére és az enyémre is rátett egyszer, amikor náluk voltunk, egy nagyobb értékű papírpénzt. Nevetve mondta: „Mi most több pénzt kaptunk, mint ti.”

Általában, ha Sanyikáéknál voltunk – azt hiszem, Amy nem a „főzős háziasszonyok” közé tartozott – nem volt nagy vendéglátás, a hangulat sem volt az igazi. Nem tudom, hogy miért, talán mert Sanyika hol figyelt, hol kikapcsolta magát. Amy igyekezett tartani a társalgást.

Mindig ment ez a kikapcsolás?

Amikor haldoklott az Amy édesanyja, és otthon ápolták, Sanyika nem tudott írni. Fülep Lajossal erről beszélgettek. Azt kérdezte Fülep Lajos: „Miért? Kiabál az anyósod? Vagy te ápolod? Nem? Hát akkor miért nem tudsz írni?”

Az életinterjúfilmet sose láttuk. A képek eltűntek, amelyek a Sanyika halottas ágyáról készültek... És hogy miért nem csináltunk halotti maszkot? Nem tudom. Félt a szobrász, akit kértem, azt mondta, hogy majd a képek után fest vagy rajzol. És a fényképész is félt, mindenki idegenkedett a holttesttől. Ahogy ma szokás. Nehezen tudtam elintézni a belépési engedélyt is a boncterembe. De szerencsére a kórházban otthon voltam, ismertem az orvosokat.

Amikor a boncteremben megسيمogattam Sanyikát, és rátettem azt a zöld fenyőgallyat a mellére – amit Amy küldött –, azt mondta a boncmester, hogy fertőtlenísem a kezemet, és mossam le vízzel. Nekem különös volt, mert az van bennem, a lellem mélyén – és ez nagyon furcsa –, mint tanatológus úgy érzem, nem piszkítja be az ember kezét a holttest. Az csak babonás félelem. Különösen, mikor friss a halott. És Sanyika akkor friss halott volt. Persze, amikor már kezd oszlan – de hol volt az még?

Ott a boncteremben csodálkozva néztem Sanyikát. Egy idegen arc nézett vissza rám. Idegen volt. Nem kisimult, nem szép, nem megnemesedett. A legtöbb halott arcán fényt látok. Azt mondták az orvosok, hogy ez a mimikai izomzat ellazulása. Mert hat-

száz izom dolgozik az arcunkon, vagy még több. De nem – mert van, ahol éppen mást találunk. (És a kutatási eredmények, az utolsó percekben boldogsághormon, endorfin önti el az agyat.)

Sanyikának idegen volt az arca. Talán az a tíz nap kómában, mikor mesterségesen tartottuk életben? Amy akarta. „Addig is velem van”, mondta. Aztán azt: „Érzi a teste a kezemet.” De Szabó Magdával jól tudtuk, hogy egy idő múlva – telnek a napok – nem bírja a hozzátartozó. S úgy a hetedik nap táján Amy kidőlt. Azelőtt is fájt a térd. Műtét után küszködött a járással.

A képeket átadtam Amynak. Azt mondta, hogy a Sanyika arca enigmatikus. Az egyik szép korabeli biedermeier szekrény tetején könyvek voltak. Kettős sorban lexikon nagyságú könyvek. Kért, hogy csúsztassam be azok közé.

Két-három hét múlva szerettem volna elmerülten megnézni a képeket.

– Nem tudom, hol vannak – mondta Amy.

– De én emlékszem, megmutatom a helyet, ott a könyvek között...

– Nem, nincs ott.

– Hadd nézzem meg, Amy.

– Nem, én tudom, hogy máshová tettem.

– Hová tetted?

– Azt már elfelejtettem. De ne keressük, majd kiadja a ház.

Még többször voltam Amynál Sanyika halála után, ott is aludtam egypár napig, hogy ne legyen egyedül, de ezek a képek nem kerültek elő. Nem adta ki a ház. Legalábbis tudtommal nem. Amyval már nem tudom felvenni a kapcsolatot. Lassan kizáródott a világból.

(A GALAGONYÁ-t Weöres Sándor 1935-ben írta, a vers kötetben először 1943-ban jelent meg [MEDÚZA, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda] a RONGYSZÖNYEG-ciklus 99. darabjaként. – A szerk.)

Falcsik Mária

MOST ÉN IS MINT KÖNNYES BOHÓC

„β ἐ ἀὐτὶ ἰ ἐὸς – ἀἴτῃ ἀἀάτῆᾶ
 ÷òí ÿì ìāó èù, ñêàçàòù?”

(Puskín: ANYEGIN)

ó mennyi jellem mennyi érces égáldjon
 míg szívemben új és újabb utcákon
 visszakeringő nyár havában járva
 épphogy-eltűnt múlt időnket rójuk még
 lábunk álmom sátorában együtt lép
 míg pihetollát hullatja a nyárfa –
 vajon saját szívem mikor gyullad rám
 hogy szép antik pózainkon túladván

mint bogár kínlódik hátára hullva
vagy mint suta sánta jérce fellábon
idétlen rángódva kelljen ugrálnom
hogy kapálózni megtanuljak újra
s hogy mint árva Hanswurst ki már félig sír
mázolódjék pofámon a füstött pír
szívtépő dallam kéljen trombitámban
egy hős bohóc a fénykörben vergődjem
s itt az arctalan fejeknek elbőgjem
hogy csak te vagy még mindig minden vágyam
s így vetközvévén új Tatjana pőrére
szép csivözsebbőlje-korszak bőrébe
egész valómmal visszabújjak én is:
álarcosbálozgatunk itt nem félünk
hogy szép antik jelmezünkben benn égünk
ha a bőrünkötől lángra kapna mégis

KERESZETLENÜL

most ilyen korszak van ez már a harctér
nincs nyegle smúzolás nincs antik arcél
most már kisérom semmi nem riaszt el
hogy én: szeretlek légy te bárhogy ezzel
a Föld is lakható hely lett miattad
épp csak nem veled – te aztán megadtad
ez van s hogy mennyi tartást várhatsz tőlem
nem tudom: erőm szivárogo belőlem
de oly rég tartom ezt a mérlegformát
kezemmel egybeforrt az égő korlát
így te csak nyugodtan értékeld másképp
nem estem még le s nem húzódtam hátrébb
bár mint az öngyilkos cseléd a gangról
hozzád ki mernék lépni önmagamból

Lázár Júlia

A DISZNÓ

te megmaradtál nekem tiszta forrás
az emlékedhez visszatérhetek
a hányadékan csúszó város dőlhet
ha akarom mindent lepergetek

lehúz a sár és gyerekkéz maraszt
körülottem disznók rőfögnek
a világvégi nagy tükörben
közülük látszom én is egynek

disznó vagyok a sár melenget
itt adnak enni belőlem ehetnek
de csonkolt testemből fogy az erő
gyerekkéz csúszik egyre lejjebb

ha nem kelek föl én ölöm meg
ha fölkelek hol a kijárat
hol a fakéreg hol a tisztás
édes fiam söprűm a szárnyad

MINT A PÖRÖLY

mint a pöröly, ha dobhártyára sújt le
emberroncok az őszi padokon
málló rongyok a szeptemberi fényben
hírek zuhognak, nem a szél dobol

pléhbögre, füles szatyor, újság
ennyi az élet minden tartozéka
csillagok is jelölhetnék az útját
de az ember gyűlölni tanul

csillagpora a leomló toronynak
magzatmáz, de nem új szörny születik
a régi, régi, régi szenvedéllyel
az élők egymást, magukat ölik

*málló rongyok a szeptemberi fényben
emberroncok az őszi padokon
mint a pöröly, ha dobhártyára sújt le
hírek zuhognak, nem a szél dobol*

Csengery Kristóf

A MEGÍRT HOLD

A hold sohasem érdekes – de ha megírják, az más. Az nem ő maga.

Az én holdam, a te holdad, a mi holdunk – ez él, ez hat. Ez valami.

Ne gondold, hogy az számít, ami van: az részvétlenül és unalmasan

ásít a lét káposztafőzelék-szagában. *A megírt hold* soha még

nem volt – de így is több a létező mintánál: nincs, de elképzelhető

volt, elképzelték, s lett. A sárga folt ott fönn? Csak azt ne hidd, hogy az a hold.

MINDEN LÉTEZŐ

Az állatok nem tudják a dolgok nevét. Fel-alá járnak közöttük párnás léptekkel fényben és

homályban, de sohasem mondják: ez karosszék, kikerülöm az asztalt, eltörött a kancsó; most

lefekszem a kaktusz meg
a muskátli közé. Ismernek
szagot és formát, szőrükön
érezik a keményet s a lágyat,

ám névvel nincs találkozásuk.
Tekintetük tükrében minden
létező
elveszetten szemléli önmagát.

Hadas Miklós

AZ ÉLET ÉS A FAGYOS UDVARLÁS*

Adalékok a nők testhasználatának társadalomtörténeti vizsgálatához

„A városligeti tó jege ma fővárosunk téli társas életének lüktető főere. Itt találkozik a város egész társadalma, az előkelő főrangúak csakúgy, mint a szerény polgári osztály. Az egyesület kapui mindenki előtt megnyitvák. A díjak olyan mérsékeltek, hogy még a kevésbé tehetősek is megfizethetik. [...] Az egyesület szociális téren is teljesít hivatást. Külön jégpályát tart fenn a tavon a szegény néposztály részére, a hol néhány fillérért, sőt ingyen, bárki korcsolyázhat.”

(Márkus Jenő: A BUDAPESTI KORCSOLYÁZÓ-EGYESLET NEGYVENÉVES TÖRTÉNETE, 94.)

A korcsolyasport elterjedése

A Pest-Budai (majd Budapesti) Korcsolyázó Egyesület 1869 decemberében alakul, első tagjait többnyire a főrangú világból toborozva: „A lelkes választmány (tagjai) sorra járták az előkelő családokat, kérlelve a szülőket, hogy leányaikat engedjék korcsolyázni. Törekvésüket siker koronázta! A legelső között mindjárt báró Eötvös József volt az, a ki két leányának erre az engedélyt megadta. Ettől kezdve a fiatal bájos bárókisasszonyok mindennapos vendégei a jégpályának. Ezzel a játsszámát megnyerték! Néhány nap alatt egész sereg szebbnél szebb fiatal hölgy és leánya lepte el a tó jegét s a bájos hölgykoszorú csakhamar nagy társaságot vonzott maga köré. Egymás után léptek be a tagok sorába: az Andrásyok, az Apponyiak, a Batthyányiak, a Czirákyok, az Esterházyok, a Karácsonyok, a Károlyok, a Keglevichok, a Szápáryok, a Zichyek, a főrangú világ köztisztelőiben és szeretetben álló tagjai, a közélet kitűnőségei és a polgári családok hozzátartozói.” (Márkus, 17.)

* Részlet a szerző A MODERN FÉRFI SZÜLETÉSE című készülő könyvéből.

A harmadik téli szezon közepén a korabeli újság cikkírója kijelenti: „*A Budapesti Korcsolyázó Egylet tagjai oly ügyes propagandát tudtak csinálni a sport e tetet-lelket üdítő nemének, hogy ma már az egylet síma jégpályája légyottja a fővárosi közönség azon részének, melyet egyébkor csak a zártkörű táncvigalmakon és nagy hangversenyekben szoktunk együtt látni.*” (*Vasárnapi Ujság*, 1874. január 18.) Az évtized végére előáll az a helyzet, amellyel kapcsolatban az egyesületi évkönyv imígyen fogalmaz: „*A főváros lakossága hamarosan meggyőződött arról, hogy egy ilyen egyesület létezése társadalmi szükség, mert kitűzött célját főleg a téli társasélet istápolása, fejlesztése képezi egy olyan élvezetes, szemet-lelket gyönyörködtető, nemes sport művelése és terjesztése útján, mely egyesíti magában a kellemest a hasznossal: a szórakozást a testedzéssel! [...] Az állandó csarnok, a megnagyobbított jégpálya, a létesített technikai és egyéb kényelmi berendezések nagyban előmozdították a további fejlődést. Kifejezésre jut ez különösen a tagok számában, mely az 1879/80-iki tizenegyedik idényben 2423-ra szaporodott.*” (Márkus, 30.)

A nyolcvanas évek közepén pedig Halifax, a Porzsolt-féle KÉPES SPORT-NAPTÁR anonim szerzője már magabiztosan vetheti papírra: „*Minden testgyakorlat közt nálunk a korcsolyázást tekinthetjük legelterjedtebbnek, melyben a nők mint férfiak egyforma kedvvel vesznek részt. Tekintetbe véve korcsolyázó sportunk ifjúságát, az eddigi eredményekből hatalmas életet jósolhatunk neki. A korcsolyázás, mint mulatságos testedzés, első helyen áll a sportban. Hisz már az első pár tétova lépés után a korcsolyázó nem igen gondol a testedzésre, hanem csak mulatság kedvéért megy a jégre. [...] E sportnak erősítő hatása nemcsak, mint gondolnánk, a láb izmaü illeti, de edzi és ügyesíti az egész testet. [...] A műkorcsolyázásnál már nem az a fő, hogy ki mennyire és mily gyorsan tud tova haladni, hanem hogy a jégen a lehető legtöbb gyakorlatot ki végezi. Szemben a távkorcsolyázással – mint közlekedési móddal – a korcsolyázást művészetnek tekinthetjük. [...] Ezek már nem tisztán erőmutatványok, sem kötött mozgású tornagyakorlatok, hanem a korcsolyázó kedélyhangulatát is kifejező kellemes mozdulatok, melyeknek mérlegelésére nemcsak szakképzettség, de szépérzék is kell. [...] A műkorcsolyázásban a fővárosban és vidéken igen sokan vannak, kik a külföldiekkel is versenyre kelhetnek. Különösen sok a fővárosban a nők közt a jeles korcsolyázó.*” (114–117.)

Halifax nem túloz, amikor azt állítja, hogy „*minden testgyakorlat közt nálunk a korcsolyázást tekinthetjük legelterjedtebbnek*”. A KÉPES SPORT-NAPTÁR tanúbizonysága szerint ugyanis 1886-ban legalább nyolcvan korcsolyázóegylet működik már az országban. „Tornaegetből” ekkortájt hatvan-hetven, az összes többi (általában valamilyen „athletikai clubnak” nevezett) sportközösségből pedig mintegy negyven-ötven van Magyarországon. A ténylegesen korcsolyázók száma azonban magasabb az egyletekbe tömörültekénél, hiszen e sport egyleti tagság híján, sőt egylet megalakítása nélkül is űzhető a városi és falusi befagyott vizeken. Emellett a hetvenes-nyolcvanas évek két nagy gyűjtősportjának, a tornának és – főleg – az atlétikának művelői a szorosan vett tornán és atlétikán kívül egyéb sportokkal is foglalkoznak – köztük a korcsolyázással is (mint ez a budapesti korcsolyapályák alábbi felsorolásából is kiderül). Jellemző, hogy Molnár Lajos 1879-ben megjelentetett ATHLETIKAI GYAKORLATOK című művében a korcsolyázást magától értetődően az atlétika részeként tárgyalja: „*Ez a művészet egyike amaz érdekes mulatságoknak, hol az ember a természeti elemek és erők által eléje tett akadályokkal harcol s azokon győz. A víz, mely első tekintetre arra látszik rendelve lenni, hogy az emberi mozgásokat akadályozza, segítkezett nyújt épen a mozgást nagyobb könnyűséggel végrehajtani. Alig borítja be fagy a mélységet gyöngge kéreggel s már a család felületen lebeg az ember.*” (Molnár, 180.)

A *Herkules* egyik 1888-as száma további bizonyágát szolgáltatja annak, hogy e sport akkorra már valamennyi társadalmi csoportban elterjedt. Porzsolt Gyula, a cikk szerzője az alábbi tizenhat (!) korcsolyapályáról tud Budapesten:

„1. A »Budapesti korcsolyázó-egylet« városligeti régi korcsolyapályája. E gazdag egyletben már 3000-en felül állanak a tagok, főrangú, gentry, bankár és hivatalnoki elite közönségünk cremjével. Villanyfény, naponként katonazene, livrés inas és korcsolya-kötő sereg, korcsolya-palota, kényelmes buffet, melegedő szalonok, jeles elnök, erélyes választmány és buzgó igazgató, gyönyörű hölgy közönség: ime rövid vonásokban első egyletünk.

2. Ugyanezen egyletnek 20,000 frton felüli költséggel a városligetben berendezett mesterséges jégpályája. Tán nagyobb versenyekre fogjuk használni. Szébb és nagyobb a bécsinél, de a jég képzéssel és csarnok építéssel elkéstiünk.

3. A városligeti tó bérleti jégpályája. Az egyleti pálya tőszomszédságában jó karban, zenekarral. Olcsóbb multság, a kisebb iparos és kereskedő világ kedélyes találkozó helye.

4. A városligeti tó 2-ik olcsóbb bérleti jégpályája a plebs és az apró szentek részére igen alkalmas.

5. Az állatkert jégpályája. Festői környezet, olcsó korcsolyázás, jó jég, közepes publikummal.

6. A Nemzeti torna egyesület jégudvara. Mesterséges kis pálya, leginkább a mágnás ifjúság tanuló helye, ügyes vezetés, teljes kényelemmel, zene nélkül.

7. Az Orczy-kerti bérleti jégpályája. Igen jó karban tartott jég, kezdetleges ruhatár. Olcsó, de regényes helyen tartott korcsolyázás. Kisebb versenyekre igen alkalmas, zene nincs.

8. Botánicus kerti tó. Zárt pálya, mely nagyobb társaságot igényelne.

9. A városligeti »Gólyán« túl fekvő jégtermelő mező. Tükör sima szabad pálya, nagy evolúciókra és privát trainingre alkalmas.

10. Kőbányai korcsolya tó. A helyi sportkedvelők kedvencz és jó karban tartott bérleti pályája.

A Duna jobbpartján:

11. Az I-ső kerületi polgárikör jégpályáján. Legkitünőbb mesterségesen fentartott jég, kényelmes csarnok, szélmentes hely, erélyes igazgató, áldozatkész választmány, kitünő sport szellemű, – intelligens egyöntetű közönség, hó, zene: az igaz jelzői. Mindig első sorba szokta a korcsolya versenyeket rendezni.

12. Ugyanezen kör, téglagyárgödri bérleti jégpályája. Olcsóbb korcsolyázás a budai szegényebb ifjúság részére. Versenyőrök képző talaja.

13. A Budai lövészegylet mesterséges jégpályája. Családias jellegű kis pálya, jó jéggel, kitünő buffet, salonok, regényes fekvés, zene és rendes omnibus közlekedés van.

14. Az Ó-budai torna-egylet jégpályája. Igen látogatott víg pálya, zenével, jó verseny anyaggal, néhány év alatt erős egyletté növi ki magát a jégen is, ép úgy erős a tornacsarnokban.

15. Az összekötő vasúti híd mellett fekvő bérleti jégpályája. Hatalmas jégmező, kitartó versenyekhez legjobb trainirozó hely, nehéz közlekedéssel.

16. A soroksári ág nyílt jégvonala. Korcsolya kirándulásaink egyetlen gyönyörű helye, sűrű korcsma állomásokkal.

És végül 17-ik leghatalmasabb és »nemzetközileg« szabad korcsolya pálya fog valószínűleg feltárulni előttünk, ha a mi bájos, szőke Dunánk egészen be fog fagygni. Az lesz aztán az élet és a fagyos udvarlás, – a jobb- és balparti szép világ korcsolya-versenye.” (Herkules, 1888. január 15.)

Figyelemre méltó, hogy az első pesti egyesület létrejöttét követően – szemben a korábbi (elő)spportokkal, a lóversennyel, vívással, evezéssel, gimnasztikával és tornával – nem csupán a két legjelentősebb vidéki településen (Kolozsvárott és Pozsonyban), hanem a kisebb városokban is rövid időn belül megalakulnak az új divatnak hódoló közösségek: a hetvenes években mintegy tizenöt-húsz, a nyolcvanas években hatvan-hetven

új korcsolyázóegyesület jön létre országszerte. (Köztük olyan kisebb településeken is, mint Dés, Déva, Ditró, Ipolyság, Jászárokszállás, Körnöcbánya, Kunszentmiklós, Lőcse, Medgyes, Nagykálló, Nagykovács, Orosháza, Sümeg, Torda, Zirc.) Az évkönyvek beszámolóí szerint ezek működésmódja és a helyi társas életben játszott szerepe lényegében azonos a mintaként szolgáló pesti egylettel.

Szegeden például 1873-ban alakul korcsolyázóegylet. Az egyesületi évkönyv szerint „a korcsolyázó-egyesület a város egyik igazán nevezetes társasági tényezőjévé vált s e fontos hivatását az időtől évről-évre, minden más szegedi egyesületet túlhaladva, hasznosabban és kellemesebben igyekezett és igyekszik betölteni. A »jégen« aztán ismerkedési ünnepélyeket tartottak, majd itt beszélték meg az egyesület fejlesztési-ügyeket s főleg a jégpálya használatára mielőbb gyakorlati szabályok hozattak be. A bájos hölgyvilág rendkívüli igyekezetet tanúsított a kezdet nehézségein túlesni, mi a minden délután 2 órától 5 óráig kitartó szorgalommal folytatott gyakorlatok után meglepő gyorsan sikerült is. [...] Az 1875-ik évben már az állandó korcsolya csarnok fölépítését is elhatározta s november folyamán ugyanezen évben föl és építette egy helybeli vállalkozóval. Ekkor már az egyesület vezetői között két hölgyet is találunk: Enyedy Lukácsné, Zsótér Ilka úrnőt és Hódy Kornélia úrnőt, társasági életünk legtevékenyebb, legélénkebb és legszellemesebb hölgyeit, kik közül az előbbi a választmány első hölgytagjává, az utóbbi pedig az egyesület pénztárnokává választott meg. [...] 1878-ban [...] az egyesületi élet kiváló lendületet nyert az által, hogy alelnökké: Enyedy Lukácsné úrnőt választották meg, majd hogy a tisztikar és választmány felerészben hölgyekből állított meg egybe. [...] Nagy ünnepélyek voltak a jégen, harsozott a zene, ezren meg ezren hullámzottak a tópartján a nézők; a korcsolyázóknak a százakra menő serege egy örökké mozgó tarka vegyületben cikázott mint a kaleidoszkóp képe. [...] A világraszóló árvízveszedelem természetesen a város egyetemleges elpusztítása folytán kihatott az egyesület életére is; azonban itt rögtön meg kell jegyeznünk, hogy a város újjáébredésének első társadalmi aktiója a korcsolyázó-egyesület megalakulása volt az 1879-ik évi november hó 9-én.” (Kovács János, 10–16.)

A korábbi embersportok versus korcsolyázás

Ahogy talán az eddig leírtak alapján is érzékelhető, a műkorcsolyázás megszületéséről és elterjedéséről beszámolni jóval egyszerűbb feladat, mint mondjuk a gimnasztika vagy a torna esetében. És valóban: e sport kapcsán a nagy szakállú és szigorú tekintetű férfiak nem folytatnak végeérhetetlen küzdelmeket egymással a fontos pozíciók betöltéséért, nem lobbiznak parlamenti képviselőknél és minisztereknél, nem óhajtanak a nemzet számára hosszú távú oktatási vagy gazdasági programokat kidolgozni. Vajon mivel magyarázható a műkorcsolyázás gyors elterjedése és zavartalannak tűnő sikere a dualista monarchiában? A válaszokat a korcsolyázás és a korábban intézményesült (elő)sportok összehasonlításából kiindulva próbálom kifejtetni.

Természetesen a különbségek ellenére a műkorcsolyázás néhány lényegi sajátosságát illetően megegyezik a korábban elterjedt embersportokkal. A vívásához, evezéshez, gimnasztikához és tornához hasonlóan az új sport tökéletesen illeszkedik a civilizációs/modernizációs folyamat fő trendjébe, hiszen a művelésével járó erőszakot és kockázatot szintén minimálisra igyekszik csökkenteni. Abban is azonos a többi sporttal, hogy képviselői – az „ép testben ép lélek” ideológiája alapján – a gyakorlást és a tanulást elkerülhetetlennek tartják a megfelelő tudás elsajátításához. A *Sport-naptár* szerzője is fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy „e sportnak erősítő hatása nemcsak, mint gondolnánk, a láb izmait illeti, de edzi és ügyesíti az egész testet”. (Ugyanakkor, mint látni fogjuk, a korcsolyázás propagálói kevésbé hangsúlyozzák az ideológiai szempontok fontosságát. E jellegzetesség különösen jól érzékelhető a túlideologizált gimnasztikához és tornához

képest.) Az öt sport további közös vonása, hogy a demokratikus működés föltételeit inkább garantáló, nyitottabb *egyesületi formát*, nem pedig a kirekesztésre hajló, arisztokratikusabb *klubformát* választják működésük keretéül. (Hadas, 2000, 2001a, 2001b, 2002a, 2002b, 2003.)

Van három olyan sajátosság, amelyik a műkorcsolyázást a vívástól és az evezéstől elhatárolja, míg a gimnasztikával és a tornával közös nevezőre hozza. Pontosabban szólva: e sajátosságokat illetően a műkorcsolyázás *radikalizálja* a gimnasztikával elkezdődő, majd a tornászattal kiterbélyesedő civilizációs folyamatot. Mint tudjuk, a vívás során a libido dominandi ősi készítetésein nyugvó (zéró összegű) *harc* (zéró összegű) szimbolikus *küzdelemmé* stilizálódik; a csolnakázásban először nyílik lehetőség arra, hogy az idomított állatok helyett az idomított (azaz edzett) emberek *versengjenek* egymással – önnön verejtékük révén. E két sporthoz képest a gimnasztika és a torna abban jelent újdonságot, hogy ezek nem csupán a harc, hanem a versengés elemeit is igyekeznek kiiktatni repertoárjukból. Nos, e tendenciát radikalizálja a hetvenes években elterjedő műkorcsolyázás, mivel a versengésnek azokat a kivételes formáit is mellőzi, amelyekre a tornászattal olykor még lehetőséget biztosít.

E megállapítás kapcsán ajánlatos válaszolni három fölmerülő ellenérvre. Joggal vehető föl ugyanis: a tornászattal sem mentes a versenyelemektől, mivel a tornaegyleti tagok (vagy a gyerekek a testgyakorlati foglalkozásokon) gyakran az atlétika keretébe tartozó sportágakat is űznek: ugranak, futnak, dobnak-vetnek, és eredményükkel mások megelőzésére törekednek, azaz versengenek. Másrészt: kétségtelen, hogy a szorosán vett műkorcsolyázásban is megjelenik a verseny. Harmadrészt: köztudomású, hogy a korcsolyázásnak két formája létezik, a mű- és a gyorskorcsolyázás. Márpedig ez utóbbi példászerű versenysport, akárcsak a futás, a kerékpározás vagy az úszás, melyek célja, hogy egy adott távot minél rövidebb idő alatt tegyenek meg. A gyorskorcsolyázás és műkorcsolyázás kettősségéről egyébként az egyesületi évkönyv is beszámol: „*A hatvanas évek végén s a hetvenes évek elején, a technikai szellem térhódításával a korcsolya is újjászületik s magára ölti mostani tökéletes alakját. [...] Íme egyszerre kifejődik a sport, egyfelől a gyorskorcsolyázás, másfelől a műkorcsolyázás, az előbbi a férfias erőnek és kitartásnak egyik próbája és fokmérője, az utóbbi meg a testi ügyességnek és kecsességnek egyik kifejezője és művészte. Majd 1892-ben bekövetkezik a nemzetközi korcsolyaszövetség megalakulása s ott lerakják alapjait az új sport szakszerű művelésének és fejlesztésének. Innen kezdődik a korcsolyázásnak, mint sportnak, a története s ettől kezdve látjuk a főleg szórakozás céljából alakult korcsolyaegyleteket a korcsolyázásnak nem csupán mint testedző mulatságnak, hanem egyúttal mint sportnak a szolgálatában.*” (Márkus, 97.)

Ez mind igaz. Ha azonban az idő múlásának is kellő jelentőséget tulajdonítunk, fönnttartható az állítás, hogy a tornászattal és a műkorcsolyázás mindinkább a versengés kiiktatása felé halad. Ami ugyanis a hatvanas években még elképzelhető a tornaegyleti kirándulások alkalmával, az egy-két évtizeddel később egyre kevésbé valószínű: a tornászattal bevonul az iskolába, ahol túlnyomórészt nevelési, testfejlesztési, közösség-szervezési célokat igyekszik szolgálni (Hadas, 2002b, 2003). A *kikristályosodott* (s így ideáltipikusnak tekinthető) tornászattal – akár a német, akár a svéd változatában – egyértelműen versengésellenes. A nyolcvanas évektől a különböző tornaegyletekben művelt sportoknak pedig már édeskevesé köze van ahhoz, amit Bakodyék a hatvanas években elképzelték. (Jelzésértékű, hogy a Ferencvárosi Torna Club vagy az Ujpesti Torna Egylet nevének hallatán valószínűleg igen kevesen fognak a tornászatra asszociálni – teljes joggal!)

A gyors- és műkorcsolyázásra vonatkozó ellenérvekre is az idő múlásának figyelembevétele révén válaszolhatunk. A *Budapesti Korcsolyázó Egylet* évkönyve szerint a nemzetközi korcsolyaszövetség 1892-es megalakulását követően „*kezdődik a korcsolyázásnak, mint sportnak, a története*”. Azaz: több mint húsz év telik el az első korcsolyaegyletek megalakulásától (valamint az Eötvös-féle népiskolai törvény meghozatalától) számítva. És gondolatmenetünk szempontjából most éppen ez a lényeg: a hetvenes évek elején egy olyan új sport terjed el Magyarországon, amelyet húsz évig nem versengésként, hanem kizárólag „*szórakozásként*” és „*testedző mulatságként*” művelnek. A kilencvenes években kétségkívül bekövetkező változások (amelyek jelei más sportokban is érzékelhetőek lesznek) pedig nem a műkorcsolyázás szorosan vett gyakorlatából, hanem külső tényezők hatásából fakadnak.

Népsport és esztétikum

Amennyiben tehát e sportokat ideáltipikus állapotukban hasonlítjuk össze (ennek érdekében a *hetvenes-nyolcvanas* évek műkorcsolyázását, a *nyolcvanas* évektől kezdődő iskolai tornászatot és a *kilencvenes* évektől művelendő gyorskorcsolyázást ajánlatos figyelembe venni), pontosan érzékelhetjük, hogy a műkorcsolyázás nélkülözi a versengés elemeit. Azaz: úgy viszonyul a versengéshez, miként annak idején a gimnasztika és a torna viszonyult a harchoz: kiiktatja azt. A gimnasztikában és a tornában ugyanakkor megmarad egy kiskapu a *versengő* késztetettségek kifuttatására, amelyek idővel vagy elfojtódnak (emez elfojtás intézményesítésére az iskolai testnevelés-oktatás kínál majd keretet), vagy más versengősportok kiélésében törnek utat maguknak (ez történik akkor, amikor a tornaegyletekbe tömörült felnőttek atletizálni, kerékpározni vagy éppen futballozni kezdenek).

A műkorcsolyázás gyakorlatában e kiskapu eltorlaszolódik. Helyette viszont olyan nagykapu nyílik ki, amely a korábbi (elő)sportokban alig kiélhető tevékenységi körök és beállítódási minták kibontakozása számára nyit teret: azáltal, hogy a műkorcsolyázás lényegét *művészetként* határozzák meg – emlékezzünk csak Halifax föntebb idézett szövegére! –, az új tevékenységet kiemelik az izzadságszagú versenysportok alacsonyabb presztízsű kategóriájából, és egy magasabb rendű szférában helyezik el. Ami az akadémiai vívásban, majd később a dístornázásban még az adott sport művelése szempontjából többé-kevésbé periferikusnak számít, az a korcsolyázásban a tevékenység lényegi eleme lesz. Az *esztétikai-spirituális szférában* a műkorcsolyázó nem önmagában, hanem – miként a színész a színpadon – más szereplők társaságában jelenik meg.

Ez a színházmetafora arra is alkalmas, hogy átvezessen bennünket a gimnasztikát, a tornát és a műkorcsolyázást közös nevezőre hozó második sajátosságához. A korábbi (elő)sportok megkülönböztethető egyének *individuális* jellegű szabadidős tevékenységei. A párbajozót (vagy a vívót), akit saját büszkesége és felelősségtudata készít arra, hogy fölvegye (vagy odadobja) a kesztyűt, a *társaság* tagjai ismerik. A lóversenyző magánások saját lovukat futtatják, és a saját pénzüket teszik kockára – amúgy pedig ők is közsímtartó személyiségek. Ugyanez vonatkozik a vadászra is. A vaddal szembekerülve saját életét teszi kockára – persze ezáltal hírnevét is öregbíti. A csolnakázó is saját presztízsét növeli (vagy csökkenti), amikor egy versenyen hajóba száll. És kétségtelen ugyan, hogy az evezésben egyre gyakrabban fordul elő, hogy a résztvevők párosban és csapatban is összemérik tudásukat, ám ők is elkülönült és megkülönböztethető individuummokként ülnek a hajókba.

Ezzel szemben a gimnasztikai és tornaegyletekben, majd az iskolákban névtelenek tömegei vesznek részt a foglalkozásokon. Azáltal pedig, hogy a testgyakorlatot kötele-

zó tárgyként is előírják az elemi iskolákban, s ily módon *népsport*tá, azaz olyan tevékenységgé teszik, amit elvileg bármelyik gyerek (ráadásul bármelyik *néember!*) is művelhet, e sport elveszíti maradék megkülönböztető jellegét is. Szimbolikájában az egyén a nagy egész apró alkotóelemeként, illetve elemeire tagolt, gépszerűen működő lényként van jelen: gondoljunk csak a német torna gúlaalakzatai által sugallt nemzetképre vagy a svéd torna testmasina-metaforájára (Hadas, 2002b)! A tornászatban mindekelőtt éppen a versengés hiánya akadályozza meg, hogy hősök vagy karizmatikus személyiségek emelkedjenek ki a sokaságból. (Legalábbis addig, amíg meg nem születik a műkorcsolyázáshoz hasonlóan átesztetizált és a pontozóbírák segítségével versenyszerűsített versenytornázás.)

A műkorcsolyázás szintén *népsport*, amelyet valamennyi társadalmi osztály tagjai művelnek: lényegében *bárki* ott lehet a jégen. Ám míg a tornászó fiatalok a tornatanító utasításainak engedelmessé válnak (illetve az előtornász által bemutatott gyakorlatokat hajtják végre), azaz *alárendelt hatalmi helyzet*ben vannak, addig a korcsolyázók szabadon cikáznak a jégen, s a közösségben elfogadott közlekedési és etiketszabályok betartásán kívül *nincsenek alárendelve* egy közvetlen felettes akaratnak. A tornászat és a korcsolyázás közötti további eltérés, hogy a testnevelőórákon a *fiúk a lányoktól elkülönítve* végzik a gyakorlatokat. És ha esetleg mégis koedukált foglalkozások volnának (mivel a nemek elkülönítésének nincsenek meg a tér- és időbeli föltételei), a fiúk és a lányok más és más gyakorlatokat végeznek. Ezzel szemben a korcsolyapályán a *férfiak és a nők* nemcsak hogy *együtt* vannak jelen, hanem lényegében *ugyanazt* csinálják! És ez az a pont, amely átvezet a tornászat és a korcsolyázás közötti harmadik közös vonáshoz.

Nők a nyilvánosság fényében

Tudjuk, hogy a tornászatban már a nők is aktívan részt vesznek (Hadas, 2003). A korcsolyázás e tekintetben is a tornászathoz hasonlít. Azt is tudjuk: a gimnasztikát és a tornát férfiak találják föl férfiak számára; a nők csak később kapcsolódnak be e sportok művelésébe, nem kevés gondot okozva ezáltal a férfiaknak. Ezzel szemben a műkorcsolyázásban az első pillanattól kezdve jelen vannak. Míg tehát az egyik esetben a nő járulékos tényező, a másokban lényegi, nélkülözhetetlen tartozék. Mindebből pedig a tornászat és a műkorcsolyázás számos további eltérése is eredeztethető: ez az a sajátosság, amelyben a korcsolyázás a legradikálisabban viszi tovább a gimnasztikában elkezdődő és a tornászatban kiterjedő folyamatot.

A gimnasztikát a korabeli pedagógusok „*a fiatalági öröm köntösébe burkolt munkának*” tekintik. A tornászat képviselői szerint a testet „*uralni, legyőzni*” kell, hogy az ember „*az élet minden körülményei között helyt tudjon állni*”: ezért a kikristályosodott torna „*nem versenyzőket akar képezni, hanem jó magyar embereket akar nevelni [...] nem annyira a sport és szórakozás, mint inkább a munka és a küzdelem számára*”. (Kmettykó, 1928: 103.) Nos, a korcsolyázásban szó *sincs* az ilyen komoly, felelősségteljes, örömtelen, kötelezően végzendő, átideologizált, jövőben megtérülő szimbolikus profittal kalkuláló, nemzeti küldetésstudattal áthatott munkáról és küzdelemről! Az új divat felszabadultan komolytalan, örömteli, szabadon választott, ideológiamentes, jelenre irányuló, apolitikus szórakozás és társasági időtöltés. Ha tetszik, a tornászat nehézkes férfiaságával szemben könnyedén nőies. A korabeli sportlap lényegre törő megfogalmazása szerint: „*megszokott és találó hasonlat szerint nem is tekintjük a jégtükröt másnak, mint a báli padló helyettesítőjének. A nők élénkitik fel e sportot, és inkább társadalmi, mint testedzési szórakozás nálunk a korcsolyázás*”. (Herkules, 1888. január 31.) Vagy ahogy az egyleti évkönyv írja: „*Sorjába rendezték a különféle ünnepeket, a közkedvelt uzsonnákat és társas-korcsolyázáso-*

kat. Az ünnepség fénypontja Jackson Haynes fellépése volt. A műkorcsolyázás atyamestere két ízben, 1871. évi január hó 6-án és 8-án mutatta be közönségünknek csodálatraméltó művészetét s izléses mutatóványai köztetszésre találtak. Az ő meghívása az akkori választmány sportterzékéről is tanuskodik, mert fellépése nemcsak szórakozásul, hanem egyuttal ösztönzésül szolgált a sport fejlesztésére. A látottakon okulva és tapasztalva, a korcsolyázók körében hamarosan tért hódítottak a különféle tánczok s a jégpálya valóságos tánczteremmé alakult át. Egyik a másikat tanította a keringőre, az indulóra és a francia négyesre. Ezt tánczolták a legnagyobb előszere-ttel.” (Márkus, 19–20.)

Ákár metaforikusan is értelmezhető, hogy a tornasport az idő előrehaladtával fokozatosan bevonul a zárt, fülledt és oxigénhiányos tornatermek falai közé. Ezzel szemben a korcsolyapályák mindvégig jó levegőn, szabad téren, természeti környezetben találhatók. S míg a tornászat inkább a szürke és egyhangú hétköznapokhoz kötődik, addig a korcsolyázás az ünnepnap kivételességének élményét nyújtja: maga a vigalom, a farsangi multság, a vidám társasági kokettéria. Miként az is metaforikusan fogható föl, hogy a sötét, homályos, nem nyilvános (s ezért kukucskálásra csábító) tornacsarnokokkal szemben a korcsolyázás és a hozzá kapcsolódó rendezvények a világosságban, a nyilvánosság fényében, a kíváncsi tekintetek előtt kitarulkozva zajlanak: „*Ma úgy rögtönözve oly gyönyörű ünnepély folyt le ott künn a jégen, mely valóban rikkítja párját. Pontban 4 órakor jelent meg Coburg herceg szeretetreméltó nejével, s míg a népszerű herceg korcsolyázva ve-gyült a közönség közé, addig a hercegnőt kényelmes karosszéken toltá ma kizárólagosan Rohonczy Gida, ki a lovagi szolgálatot végezte. [...] Alkonyatkor felgyült a hat villamtelep, s átható fényével a liget többi részeit koromfekete sötétségbe borította. Közben-közben csinos, selyemből készült léghajócskákat eregettek a levegőbe, mindannyit az ingyenes közönség zajos éljenzése által kísér-ve. Tulajdonképpen pontja a mai napnak mégis a grand quadrille volt, mely pontban 7 órakor vette kezdetét. [...] A négyest száz pár táncolta, akárcsak Európa termében. A colonne! – vezény-szóra a villamostelepek egyszerre kialudtak. Koromsötét lett a pálya, de csak egy pillanatra, mert egyszerre felgyúltak a zöld, piros, fehérszínű görögtüzek, melyek a liget közepén a kis hídon s az ennek közelében felállított kis albarlangban égtek.*” (Pesti Hirlap, 1883. január 22.)

A korcsolyázásból egy boldogabb kor, de legalábbis egy boldogabb társadalmi állapot fölszabadult szelleme árad. Egy olyan koré és egy olyan társadalmi állapoté, amelyben végre nem kell harcolni a szabadságért, hiszen a szabadság jelen van már – ha más-képp nem, épp az ilyen egyszerű örömök formájában. S ha a jég család felületén sik-ló hölgyek és urak józanabb pillanataikban tudják is, hogy ez az állapot bizonytalan, efemer, délibábszerű (földhözragadttabban: tudják, hogy bármelyik pillanatban hasra eshetnek), a műkorcsolyázás iránti általános nyitottságuk és fogékonyságuk – Szeged-től Székesfehérvárig és Szegszárdtól Szászrégenig – mégis félreérthetetlenül jelzi, hogy a kiegyezés utáni Magyarországon az élmények keresése immár nem csupán az arisz-tokrácia dologtalan osztálya, hanem az egyre jelentősebb társadalmi süllyelő rendelkező polgárság számára is képes lehet életvitel-szervező elvvé válni. A korcsolyázásban nincs semmi görcsös, feszes, erőszakolt, kényszeresen heroikus jelleg. Nincs benne önelnyo-más és elfojtási késztettség. (Egy vulgárpszichoanalitikai értelmezés számára látvá-nyosan fölkínálkozó elem, hogy első egyesületüket, a Nemzeti Torna és Tűzoltó Egyletet a szükségleteiket elfojtó tornászok a tüzet elfojtó tűzoltókkal együtt alakítják.) Ez már a jobb világ, a szebb élet ígészetében létező, örülni is képes emberek közösségi tevékeny-sége, amelyben a kötelességek helyett a szórakozásé a vezető szerep.

A korcsolyázás hedonisztikusan megemelkedett, látványos, színházszerű tevékeny-ség; nem a jövőre, hanem a jelenre irányuló sport. Nem a késleltettség kondicio-náltság rabságában (pozitív megfogalmazásban: a jövő büvöletében) létezőké, hanem

azoké, akik a jelenben szeretnék szükségleteiket kielégíteni. Vagy egy kicsit óvatosabban fogalmazva: a korcsolyázás elsősorban azoknak a modern embereknek a sportja, akik – annak ellenére, hogy életüket túlnyomórészt a jövő felé fordulva töltik – olykor már nem tagadják meg maguktól a jelen gyönyöreit sem. És a korcsolyázás az a sport is, amelynek gyakorlati művelése során visszavonhatatlanul intézményesülnek és nyilvánossá válnak a nőhöz, a nőiességhez kapcsolódó korabeli képzetek.

Ebből fakadóan a nők – persze a társadalmi súlyukból adódó korlátok között – szerepet kapnak az egyletek vezetésében is. A szegedi egyletben egy „úrhölgy” az egyület alelnöki rangig is eljut. A *Budapesti Korcsolyázó Egyület*ben ez a súly némileg kisebb: „Az egylet élén a pártfogó, az elnök és alelnök állottak. Ezeket a közgyűlés választotta és pedig a pártfogót három évre, az elnököt és alelnököt egy évre. A választmány összesen 20 tagból állott. [...] A választmány mellett eleintén még egy hat tagból álló hölgy-választmány működött. Ennek a feladatát az ünnepek, az uzsonnák és társas összejövetelek rendezése képezte.” (Márkus, 82.)

A nőnevelő tornászat a női egészséget kívánja fenntartani, a női testet szeretné „valóban szép alkatúvá tenni”. A „gyengébb nem” tornászatáért felelős komoly férfiak a testi és természeti mivoltában meghatározott nőt egy átmoralizált és átészttétizált ciklikus kozmológiába, egy kvázi isteni eredetű világrendbe illesztik, „összetartott, kikerekített, önmagába visszatérő vagyis *rhythmosos*” mozgások végzésére idomítják, mégpedig végső soron egy hosszú távú cél, az „ét s tejszervek” s különösen a „méh-gyümölcs” „nagyobb fejlődését” elősegítendő (Hadas, 2003). Nos, mindama tevékenység, amely a nőnevelő tornászat során még a jövőbe projektálva, erősen átbiztosított, átideologizált és átmoralizált formában, ám a tényleges praxist illetően a kíváncsi férfitekintetek elől rejtve végeztetik, a műkorcsolyázás napi gyakorlatában már megszabadul az ideológiai sallangoktól, és a hétköznapi esztétikai jelenségévé egyszerűsödve jelenik meg. A korcsolyázás során nem az a lényeg, hogy milyen *lesz* a nő, akinek méhében majdan a mag megfog, s a gyümölcs növekedésnek indul; nem az számít, hogyan borul virágba majdan a magyar hon, hanem az, hogy kire is veti pillantását a piros kalapos hölgy, aki éppen most, ebben a pillanatban kecsesen siklik a jég csillogó felületén.

A piros kalapos hölgy – a férfivagyak tükréként – már nem csupán csábítani és táncolni kíván a jégvilági társaságban, hanem önmagát megmutatni: az őt szemlélő kívüli- és bévüllállók voyeurizmusának kielégítésére is vágyik. Azaz: nemcsak *élményt* akar szerezni magának, hanem *látvánnyá* is szeretne válni. Erre minden föltétel adott, hiszen a jégpálya társas színpada az a nyilvános városi tér, ahol a nők és a férfiak immár együtt és egyidejűleg élhetik át az alanyiség és tárgyiség bizsergető létélményét. Azt az állapotot, amelyet tiszta, határeseti formájában a Bécsből érkező Frey Lipóték jégrevü-bemutatója példáz: „Négy óra előtt egész sereg mindenmemű és rangú kocsi hajtott ki a ligetbe, s a kiszállított közönség csakhamar elfoglalta a csarnok minden részét, s a szabadon hagyott jégpályát várva nem annyira a már jól ismert Frey mutatványait, mint inkább annak felelőségét, kinek művészi korcsolyázásáról szentanánk és a lapok útján már oly sok szépet hallott. A mutatvány négy részre volt osztva, kétszer lépett fel Frey egyedül és kétszer feleségével. A zene kezdetével, kevéssel négy óra után Frey Lipót repült ki egy colossalis erejű írvvel, utána csinálta a legnagyobb biztossággal műgyakorlatait. Köztük a négylépésű walczert, az ötszörös előre befelé kezdett Spiarelét, a hatlépésű walczert, a holdat befelé. Rövid szünet után a zene táncdarabot játszott s a közönség rokonszenves tüntetése közt jelent meg a Frey pár. [...] A legszebb látványok egyike volt e két műkorcsolyázónak mutatványa, azt, a mit a tánczról szépet és művészt elmondunk, itt a jégen teljes valójában mind kivívve láttuk, a legszigorúbb kritika sem talál tánczokban

semmi kivetni valót, a sima salon parkettje nem méltóbb a tánczhoz, mint a jég, tánczokban a legszabatosabb összetanulás mellett a kellem és elegáns izlésre valló művészi figurákat láthatunk.” (Herkules, 1888. február 15.)

A Frey házaspár a publikum vágyainak olykor levegőbe emelkedő, olykor két lábon sikló inkorporációja; mindenki hozzájuk hasonló tökélyel szeretné táncolni a „hatlépésű walczer”, a „holdat” vagy a „spiarelét”. S hogy ez a vágy hamarosan cselekedeteket szervező erővé is képes válni, annak bizonyítéka az évkönyv alábbi részlete: „*az 1894/95-iki idénytől kezdődőleg rohamos lépésekben halad előre a sport; megkezdik a rendszeres traininget s annak vezetésére Frey Lipótot, a neves osztrák mestert szerződtetik*”. (Márkus, 101.) E kontraktus megkötése pedig egyúttal ama globalizációs folyamat jelzéseként is fölfogható, mely a XIX. század utolsó évtizedében ellenállhatatlanul tör át a nemzetállamok határain, s melynek részeként megszületik az olimpiai mozgalom, sorban alakulnak a nemzetközi sportszövetségek. Ekkortól már évente tartanak nemzetközi versenyeket. A magyarok – Budapesten kívül – főleg Bécsben versenyeznek, de indulnak Prágában, Davosban, Berlinben, a Csorba-tónál, Szentpéterváron és Stockholmban is.

„*A nemzetközi korcsolyaszövetség s hatása alatt az 1893/94-iki idényben [...] a választmány kiküldi kebeléből a sportbizottságot. A bizottság megalakítása nagyban átformálta az egylet működését. Most már nemcsak a tagok szórakoztatásában merül ki kitűzött célja, hanem ott látjuk a komoly sport szolgáltatásban. Kezdeményezőként lép fel ezen a téren s átvéve hazánkban a vezetést, rövid idő alatt megteremtí a magyar korcsolyasportot, és azt olyan színvonalra emeli, melyet ma európaszerte elismernek. [...] Az 1894/95-iki idénytől kezdődőleg rohamos lépésekben halad előre a sport. [...] Január hó 26-án, a huszonöt éves jubiláris ünnepek keretében, az egylet rendezésében folynak le Európa bajnoki versenyei s az általa első ízben kiírt nemzetközi gyorskorcsolyázó és páros versenyek. [...] A bíráló bizottság a bécsi Hüggellel és a müncheni Fuchssal szemben Földváry Tibornak ítélte oda Európa az évi műkorcsolyázó bajnoki címét. A legszebb kitüntetés a mi egy versenyőt érhet!*” (Márkus, 101–103.)

A hetvenes-nyolcvanas évek korcsolyadivatja annak a folyamatnak az indikátora, amelynek során a modern kor intézményei újabb és újabb területeket, tevékenységformákat, társadalmi csoportokat és beállítódásmódokat kebeleznak be, majd alakítanak át. Jelen esetben a korábban elsősorban a nőkhöz kötődő, általuk hordozott és kifejezett beállítódásformák bekebelezése történik. E folyamathoz természetesen idő kell, hiszen a folyamat részévé váló társadalmi csoportok diszpozícióinak átformálása nem megy egyik napról a másikra.

A modernitás (azaz a kapitalizmus) nem csupán oly módon épül ki, hogy megteremtí, szabványosítja és generalizálja a piaci viszonyokat, hanem azáltal is, hogy az egyes létszférákba beépíti azokat a strukturáló elemeket, amelyek a modern társadalom működéséhez nélkülözhetetlenek. Ennek során az embereket saját, szűkebb életvilágukban diszpozicionálisan is alkalmassá teszi arra, hogy bekapcsolódjanak a kapitalista világ rendszerébe (illetve a kapitalista világrendszerbe). Azaz: a rendszer működésének logikája rátelepszik a részszférákra is; annak tagjait – így, az idő elérkezével, a nőket is – fokozatosan átalakítja. (Habermasszal szólva: *a rendszer behatol az életvilágba.*) Ezáltal természetesen a rendszer is megváltozik, hiszen korábban nem létező elemeket kell integrálnia.

A korcsolyázás elterjedése a hetvenes években egy olyan folyamat megbízható indikátora, amelynek során a magánszféra (és fő lakója, a nő) egyre nagyobb része válik publikussá, és *ezáltal* bekerül a modernitás expanziós mozgásának erőterébe. A „*villamtelepek*” fényében csillogó jégpálya a (fő)úri salonok „*báli padlójának*” popularizálódott

utóda, amelyet előbb a polgárság, majd a „plebs” tagjai is birtokba vehetnek. Ami korábban szűkebb körben, a kastélyok áthatolhatatlan falai között zajlott, fokozatosan kikerül a nyilvánosság polgáriasuló tereibe, ahol – az *általános teatralizáció* részeként – a kívülállók kíváncsi tekintetének is tárgya lesz. A rendies minták alapján létrehozott közösségekbe fokozatosan behatolnak a piac szervezőelvei: belépődíjakat szednek, a befolyt összegből beruházásokat végeznek, építkeznek, terjeszkednek, mindig nagyobb, többet akarnak. Más szóval: a korcsolyázóegyletek *vállalkozások*ként kezdenek működni.

Láthatjuk tehát, hogy a privát szféra nyilvánossá válása együtt jár az esztétikum piacosodásának folyamatával. Tudjuk: a műkorcsolyázás a pontozóbírák közbeiktatása révén válik versenysporttá. Nem nehéz fölfedeznünk a párhuzamot a pontozóbíró és az egyéb szférák egyre nagyobb tekintélyre szert tevő ítései között. És hogy ez a szaktekintély az egyes önállósuló társadalmi mezőkben az értékelő-osztályozó szakembereknek mekkora ön- és felelősségtudatot képes biztosítani, azt jól példázza az alábbi, Gyulai Pállal kapcsolatos anekdota: „Az ötvenes években került föl Gyulai a »vadregényes fenyvesek honából« Budapestre. [...] Éles kritikával egyszerre figyelmet kellett, többek közt Tompának és Erdélyinek is neki vágott s lecorpázta őket álnév alatt kiadott ros z verseikért. Állandó veszőparipája azonban Tóth Kálmán volt, kin minden kínálkozó alkalommal ütött egyet. Tóth végre megunt a dolgot, és barátai biztatására rá akarván ijeszteni Gyulaira, párbajra hívatta. Mindnyájan előre nevettek, miként fog Gyulai meghátrálni és »pater, peccavi«-t mondani nagy szánom-bánommal, azonban elszámíták magukat, mert a »kicsi bors« bebizonyítá, hogy azért mégis erős. A párbaj megtörtént pisztolylyal. A véletlen, mert Tóthnak nem volt szándékában az, hogy kárt tegyen a mérges kis »nyilas«-ban (ez volt Gyulai jele), azt akarta, hogy Tóth golyója Gyulai ballábába furódjék, Gyulai fájdalmasan eljajdult s fölkapta meglőtt lábát s a másikon ugrálva, kiáltá Tóth Kálmánnak: – Jól lősz, jól lősz, de azért mégis ros z verseket ír sz.” (Kacziány, 163–164.)

Az esztétikum piacosodása persze nem függetleníthető a modernitás kívülről érkező expanziójától, mely a versengés elemeit mintegy rákényszeríti az egyre inkább piaci logika alapján működő szférákra – így a sport világára s benne a sportegyesületekre is, amelyek ezáltal egyre kevésbé maradhatnak egyszerű baráti és társasági közösségek. A sportok esetében a különböző nemzetközi szövetségek és grémiumok közvetítésével lendülnek működésbe azok az új erők, amelyeknek hatására olimpiákat, világbajnokságokat – és ezek sorában természetesen sztenderdizált gyors- és műkorcsolyázó versenyeket is – rendeznek. A globális erők a nőket is beszipantják, egyúttal megteremtve annak a föltételét is, hogy a „gyengébb nem” képviselői fokozatosan a világrendszer cselekvő alanyává válhassanak.

Irodalom

Hadas Miklós (2000): A PÁRBAJ ÉS A VÍVÁS. *Café Babel*, 2000/3.

Hadas Miklós (2001a): KIS TRAKTÁTUS LOVAKRUL ÉS EMBEREKRÜL. *Holmi*, 2001. május.

Hadas Miklós (2001b): LOVAK A CSOLNAKBAN. *Replika*, 43/44. 2001. június.

Hadas Miklós (2002a): A GIMNASZTIKA, AVAGY „A FIATALSÁGI ÖRÖM KÖNTÖSÉBE ÖLTÖZTETETT MUNKA”. *Korall*, 7/8. 2002. március.

- Hadas Miklós (2002b): A TORNÁSZAT AVAGY A TESTHASZNÁLAT ÁLLAMOSÍTÁSA. *Szociológiai Szemle*, 2002/3.
- Hadas Miklós (2003): A NŐNEVELŐ TORNÁSZAT. *Iskolakultúra*, 2003/1.
- Kacziány Géza (1889): HIRES MAGYAR PÁRBAJOK. Kohn fivérek kiadása.
- Kovács János (1891): A SZEGEDI KORCSOLYÁZÓ-EGYESÜLET ÉVKÖNYVE. Szeged, Endrényi Lajos nyomása.
- Márkus Jenő dr. (1909): A BUDAPESTI KORCSOLYÁZÓ-EGYLET NEGYVENÉVES TÖRTÉNETE (1869–1909). A BKE kiadása.
- Molnár Lajos (1879): ATHLETIKAI GYAKORLATOK. GR. ESTERHÁZY MIKSA (VIATOR) CZIKKEIVEL BŐVITVE. A szerző tulajdona.
- Porzsolt Jenő és Kálmán (1886): KÉPES SPORT-NAPTÁR AZ 1886-IK ÉVRE. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvény-társaság.

LAPOK A „MINDENES KÖNYV”-BŐL. TOLNAY KÁROLY LEVELEZÉSÉBŐL ÉS NAPLÓFELJEGYZÉSEIBŐL (II)

Közreadja Lenkei Júlia

Németh László

Ahogy televíziós interjújában elmesélte, Tolnay évtizedeken át folyamatosan figyelemmel kísérte a magyarországi kulturális élet eseményeit. „*A könyveken keresztül, a folyóiratokon keresztül igyekeztem fenntartani a kapcsolatot a nyelvvel, amely különben még eleven volt bennem*” – mondotta. A hagyaték őrzi nem egy folyóirat-előfizetés vagy könyvmegrendelés eredeti dokumentumát, számlákat, szállítóleveleket, egyebek közt például a *Válasz* párizsi előfizetésének visszaigazolási papírját is. A magyar nyelv fenntartásának médiuma volt a levelezés is, Magyarországról ebben az időszakban elsősorban Ferenczy Noémivel, Fülep Lajossal és Kerényi Károllyal. Kerényivel nemcsak intenzív szellemi együttműködés jött létre, nagy szakmai beszélgetésekkel és levélváltásokkal, több közös utazással egyebek közt, de az örökké aktív Kerényi konferenciaszervezői és szerkesztői minőségében is állandóan nógatja Tolnayt. Fülep, akivel, túlnővén mesterén, most már gyakran nem ért egyet, akinek indulatai többször feldolgozhatatlanok számára, de akinek véleményére haláláig kíváncsi, egyebek közt közreműködött Tolnay két világháború közti harmadik magyarországi publikációjának menedzselésében (amelyet aztán a hetvenes évekig nem követett újabb). A pécsi Pannónia Könyvtár keretében megjelent LA PEINTURE HONGROISE CONTEMPORAINE című belgiumi előadásról van szó. A levelezésből kiolvasható, milyen sok energiát fektetett Fülep a dologba, azt mégsem bírta szegény megakadályozni, hogy utolsó pillanatban két képet össze ne cseréljenek. A cikk magyar változatban való megjelentetését a *Magyar Művészet* folyóirat tervezte, ez azonban nem jött létre, s hogy azóta-e vagy egy későbbi fordítás eredményeképpen, nem tudható, kinek a munkájából, esetleg maga az eredeti fogalmazvány tiszt-

tázata: tény, hogy a hagyatékban ott van A MAI MAGYAR FESTÉSZET gépelt magyar szövege, Tolnay tollas korrekcióival (a javításokból, melyek a francia jegyzetekhez képest jelölnek változtatásokat, valóban úgy tűnik, ez a későbbi szöveg) várja a megjelenést: tudomásunk szerint máig nem látott napvilágot.

Ennek a cikknek az ajánlása: „*Németh Lászlónak baráti szeretettel*”. Németh Lászlót ugyancsak Fülep Lajos ismertette össze Tolnayval. 1934. november 18-án így írt Tolnaynak: „...*nagyszerű fiú ez, csak a munkájának s családjának él, önzetlen az önfeláldozásig, abszolút tiszta és becsületes. Nagyon örülnék, ha maguk egyszer összekerülnének, azt hiszem, összepácsolnak*”.

A Tolnay-hagyaték két üdvözlőlapon kívül hét levelet, illetve postai levelezőlapot őriz (köztük nem egy ceruzával írva, hogy az évtizedek múltával ne csak elmosódjék a szöveg, de lehetőleg a postai pecsét is eltakarja, hogy a filológus jól megkínldjék a kiolvasásával), egymás viszonylagos közelségéből, abból a történelmi pillanatból vagy pillanatsorozatból – 1936 nyara és 1938 vége, 1939 eleje között –, amikor Németh László úgy érezte: el kell hallgatnia, majd hamarosan mégis újra meg kellett szólalnia. Későbberről a rendelkezésre álló anyagban nem maradtak fenn levelek.

1.

1936. aug. 1.

Kedves Barátom,

nagyon megörültem lapodnak. Sajnos, nem ismerem munkásságodat annyira, mint te az enyémet, de kétszeri találkozásunk után úgy érzem, hogy azok közé az emberek közé tartozol (nem sok ilyen van), akik korunkban meglehetősen anakronisztikus barátságkötő hajlamom (Kazinczyék idejében ez volt a szép!) ma is igazolják. Illyéssel nagy szeretettel emlegettünk azóta is, bizony nagy öröm volna, ha Párizs új felfedezésénél (1928-ban nagyon süketen lődörögtem ott) ti lehetnétek kalauzaim. Ha Franklinnál megjelenő könyveim mint árucikkek is beválnak, talán kötnek velem olyan szerződést, amely fölszabadít iskolaorvosi munkámból, s akkor legalább a téli hónapokat külföldön tölteném, a nyarat – a farmon. Most egy nagyobb regényt fejezek be, kb. 500 oldal lesz, azt hiszem, a Ferenci [sic] Noémiról szóló tanulmány írójának jobban fog tetszeni, mint a Gyász.³¹ (Köszönöm a könyvet, nekem megvolt ugyan, de nem kemény kötésben s nem aláírással.) Nagyon szeretném, ha te, aki annyira madártávlatból nézed, amit csinálók s csinálunk, figyelmeztetnél hibáinkra. Olyan ember egy-két szava, akit sem pályatársi féltékenység vagy hiperlojalitás, sem érdek, sem gyűlölet nem fűz hozzá, csak a szemlélődő jóindulat, többet érhet az itt megjelenő cikke százainál. Nem volna utolsó az sem, ha egyszer a látogatásaid során megismert magyar életről írnál a Válaszba, persze megértem azt is, ha munkádtól ilyesmire nincs kedved elugrani. Kérlek, hogy ha munkáid jelennek meg s teheted, küldd meg őket.

Szeretettel köszönt barátod:

Németh László

³¹ A BÜN című regényről van szó, majd 1936 novemberében jelenik meg a Franklinnál.

2.

Levelezőlap

M. Charles Tolnay

Paris

3 rue des Saints Pères 6e

Pecsét: 1936. nov. 9.

Kedves Barátom, bizonyára megütödtél, hogy leveledre, kártyádra, nagy fogadalmaink után, nem válaszoltam. Meg akartalak lepni: úgy volt, hogy a Válaszban nov. 1-jével *Levelek külföldre* címmel cikksorozatot kezdek, melynek meg nem nevezett címzettje s inspirálója te lettél volna. A Válasz sorsa azonban oly bizonytalan, hogy a sorozatot csak jan. 1-jén kezdem el, ha ugyan átmegy a jövő évre a folyóirat. Párizsba sajnos nem mehetek ki, állás, pénz, irodalmi kötelezettség nem engedik. Szó van róla, hogy télen egy hónapot Olaszországban töltök. Nem tudom, sor kerül-e erre is, ma éjszaka hosszabb sínylődés után angina pectoris (szív) rohamot kaptam. Úgy látszik, most fizettet a Tanú s a „heroikus lendület”. Ezt a lapot is így írom. Sok szeretettel ölel

Németh László

Budapest, Törökvész út

3.

1937. jan. 20.

Kedves Barátom,

illett volna szép karácsonyi ajándékodat megköszönni (ez volt az egyetlen nekem szóló a karácsonyfa alatt), de nagyon fekete napokat éltem át, egy elektrokardiográfiai lelet párkavonala vagy -fonala életem gyors végével fenyegetett. Most kissé jobban vagyok, az orvosi gépnek úgy látszik nem volt igaza, s különben is sok minden megoldódott, amitől az utolsó hónapokban szenvedtem. Anyagi helyzetem is javulóban. A Nemzeti lekötötte a Tanúban megjelent színdarabom,³² s jövőre, kifizetve házadosságaim, nem kell iskolaorvoskodnom. Az a tervem, hogy Olaszországba vagy délfancia vidékre telepszem le, akkor remélem, veled is hónapokat tölthetek együtt.

Levelek külföldre című sorozatomat, épp betegségem miatt, sajnos el kellett halasztanom, valószínűleg csak nyáron írom meg most már. Nagyon keveset, kortyokban tudok dolgozni, s ami erőm van, szerződésem szívják föl.

Jólesne, ha valami hírt vehetnék rólad. A Tanú jár neked? Az utolsó számot elküldtetném, ha nem olvastad, egy helyen téged is említlek.

Szeretettel ölel

Németh László

Budapest, 1937. jan. 20-án

³² A VILLÁMFÉNYNÉL-t 1938 márciusában mutatta be a Nemzeti Kamaraszínház.

4.

Képeslap: firenzei látkép

M. Charles Tolnay

Paris

3 Rue des Sts Pères

Pecsét: 1937. március

Kedves Barátom, háromhetes olaszországi tartózkodás után innen a távolból küldöm üdvözetem. Nagyon valószínű, hogy június-júliusban két hetet Franciaországban töltök, utána egy hónapot Rómában. Talán sikerül találkozunk. A Bűnről írt soraidért sok köszönet, idehaza úgysem értették meg. Szeretettel ölel

Németh László

5.

D. n.³³

Kedves Barátom, rég illett volna válaszolnom, de biztosat akartam írni párizsi utam felől. Sajnos, ma megtudtam végre, két hónapi hitegetés után, hogy semmi sem lesz belőle, a két ajánlott iskolaorvos közül csak az egyiknek a kiküldetését engedélyezte a tanácsnok, s az, gondolhatod, nem én vagyok. Mint magánember pedig ki nem mehetek, nyakig ülök az adósságban. Így hát nyári találkozásunk elmarad, ha csak te le nem jössz Budapestre. Akkor okvetlen értesíts, egész nyáron *Felsőgödön* vagyok. A címzésnél nevem és a község neve elég.

Különben nem sok újat s különösen nem sok örömdeteset írhatok magamról. Betegségem hol jobban, hol kevésbé szorít, de egészen el nem enged. A Tanú, mint jeleztem, megszűnik. Ha a nyomda nem olyan rendetlen, rég kinn kellene az utolsó számnak lennie. Berzsenyi-könyvem utolsó oldalait írom, de csak az ősszel jön ki.³⁴ A nyaramat egy nagyobb regény első kötetére szánom. Ez már alighanem az Athenaeumhoz kerül, mert a Franklinnal nehéz megegyeznem a jövőre.³⁵ Épp most érkezik hozzám Kerényi Károly, az ő üdvözetének a tolmácsolásával zárom levelem.

Szeretettel ölel:

Németh László

6.

Levelezőlap

Monsieur Charles Tolnay

Paris

3 Rue des Sts Pères

Pecsét: 1937. júl. 27.

³³ A Németh László életrajzi kronológia (Az író – vállalkozás. NÉMETH LÁSZLÓ. ÉLETRAJZI KRONOLÓGIA 1901–1948. Összeállította dr. Lakatos István) 1937 áprilisára teszi ezt a levelet.

³⁴ Végül 1938 könyvnapján jelent meg, ugyancsak a Franklinnál.

³⁵ Az UTOLSÓ KÍSÉRELET című regényfolyamterv első kötetéről, a KOCSIK SZEPTEMBERBEN című műről van szó, amely 1937 decemberében mégis a Franklinnál jelent meg.

Kedves Barátom, a Bosch-könyvet³⁶ s lapodat megkaptam. A könyvvel kedvet csináltál, hogy azoknak az időknek az íróit olvassam. Ha VII. Gergely-drámámat s regényem első kötetét elkészítettem, talán jut időm, hogy írjak róla, Kerényi Apollonjával³⁷ s még néhány hozzám közel álló ember könyvével együtt. Kritikát nem írok többet, nincs értelme, s különben sem vagyok elég indulatmentes hozzá, épp ezért szeretnék olyan keretet választani, melyből az derül ki, hogy itt egy barát ír barátjai témájairól [sic], melyek tőle távol esnek, de a személyes érdeklődés látóhatárába hozta őket. Hisz végre ez is egy módja a gazdagodásnak, hogy barátaink szenvedélyeit a magunk érdeklődésügyévé tegyük. Találkozásunk, úgy látszik, egyre halasztódik, sajnos, velem napról napra kevesebbet vesztesz. Még egyszer köszönöm a könyvet, sokszor üdvözlő

Németh László

Felsőgöd

7.

Képeslap

M. Charles Tolnay

Paris

3, rue des Sts Pères

France

Pecsét: 1938. márc. 10.

Capriból szeretettel üdvözlő

Németh László

Németh Ella

III. 9.

8.

Levelezőlap

M. Charles Tolnay

Paris

3, rue des Sts Pères

Pecsét: 1939. jan. 9.

Kedves Barátom, nagyon köszönöm gyönyörű ajándékok [Tolnay kezével fölé írva: Maître de Fl. et v. Eyck],³⁸ röstellem, hogy én csak Alsóvárosi búcsúkat³⁹ tudok helyettesíteni. Ha van, akit irigyelni tudok, te s Károly vagytok, nem azért, mert a nagyvi-

³⁶ Tolnay 1925-ös bécsi disszertációjának (HIERONYMUS BOSCH) ekkor megjelent kiadásáról van szó (Basel, Holbein Verlag, 1937).

³⁷ Kerényi 1937. február 6-án tudósítja Tolnayt egy bécsi lehetőségéről, „egy váratlanul jött könyv”-ről. Ez lesz az APOLLON. STUDIEN ÜBER ANTIKEN RELIGION UND HUMANITÄT. Wien–Amsterdam–Leipzig, Franz Leo & Co., 1937.

³⁸ MAÎTRE DE FLÉMALLE ET LES FRÈRES VAN EYCK. Bruxelles, Édition de la Connaissance, 1939.

³⁹ Az ALSÓVÁROSI BÚCSÚ 1938 decemberében jelent meg a Franklinnál.

lágban is szép nevet szereztek, hanem mert maradandó dolgokkal foglalkozhattok, melyek nincsenek egy pusztuló nemzet létéhez kötve. Itt egy részlet tisztázásával is századoknak épít az ember, míg minékünk azért kell folyton az egészszel foglalkozni, mert az egész van süllyedőben. Az új évvel különben én is levettem a „szerepet”, megpróbálok csak „ember” lenni, elhatározásom, hogy ha írok is, csak publikálhatatlant.

Szeretettel ölel híved

Németh László

III., Törökvész u. 41.

9.

[1939. tavasz]

Kedves Barátom,

nagyon örülök, hogy fél lábbal már túl is vagy az Óceánon. Mielőtt elindulsz, hadd mondjak el én is magamról valamit. 1936-ban úgy adtam föl a Tanút, hogy azt hittem, a szépirodalom lesz örök menedékem. Aztán jött az új európai helyzet: úgy éreztem, minden magyar írónak szólnia kell, még a félhalottnak is. Helyet kértem, ahol gondolataim elmondhassam, nem kaptam. Akkor azt gondoltam, a szépirodalmat is odavágom: ha nem szolgálhatok az írással, akkor ne is keressek vele. Arra, hogy valami új Tanú-félét indítsak, az egészségem miatt sem mertem gondolni. A tétlen hónapok teltek: a télen át szerbül, lengyelül, oroszul, németül, finnül, csehül olvastam, tanultam, az újságokban a németek ukrán tervei s bennem e sok elhagyott, félig kész, egymásra vadított nép nyelve, sorsa. A Tanú régi „közép-európai patriotizmusa” föltámadt, az egészségem nem jobb semmivel, s én mégis egy utolsó kirohanásra szántam el magam. Három, nem időhöz kötött folyóiratfélét indítok egyszerre Tanú-könyvtár címen: *Új-Európa* (így neveztem el a kis népek körét), *Magyar szellem* (tanulmányok a magyar szellemért), *Németh László színháza* (tanulmányok és eredeti művek a magyar dráma szolgálatában). Kerényit és Gulyás Pált a Sziget folytatására akarom rábírní, oda Fülepnek és neked is dolgoznod kell.

Hogy én is kijuthassak egyszer Amerikába? A kis népek szolidaritásáért ott bizonyára szabadabban küzdhetnek. Új-Európámhoz ott kellene megteremteni: az eszmét és az államtervet. De hogy juthatnék én ki oda, még ha élek is?

Szeretettel ölel, sok szerencsét:

Németh László

Máli

A barátságok időnként komoly megpróbáltatásoknak voltak kitéve. Tolnay sem lehetett könnyű partner, valószínűleg hiperérzékeny, sőt néha goromba volt. Könnyen megsértődött, s úgy tűnik, duzzogásra is hajlott: „1961. nov. 5. Vasárnap. Princeton. Számvetés: Tegnap érkezett Fülep kártyája, durva, irritált hangon ír, kritizálja, hogy Léger-t, Chagallt és Maulbertschet cikkeimben emlitem stb. Haragszik, hogy küldtem 50 dollár ajándékot. Evvel bezárult a kör: gyermekkori magyar barátaim közül senki sincs többé (mint barát): Fülep, Wilde, Ferenczy Noémi és Béni... nincsenek többé. Ellenem fordultak – valahol, valamikor: A zsidók között Lázár Jenő, Lorsy Ernő és Káldor György meghaltak, megmaradtak Tímár László, Máli, Gergely és Schön Bandi – távolabbról Hauser Arnold Londonban. De az újabb magyar barátok sem működtek teljesen megbízhatóan: Kerényi Károly: csak a saját törtétese érdekli. Cs. Szabó Laci (utolsó londoni Papp fogorvosi viziten), Szabó Zol-

tán (meg sem köszönte a Maulbertsch-cikket).⁴⁰ Ezzel szemben: Bárány Magda: *kedves volt. Indig Ottóék: – – –*ek voltak. Márai S. *savanyú, vacak ember. Óváry Zoltán: megbízhatatlan, műveletlen. Ami a magyar barátnőket illeti: Hajas Márta megvan, Csillag Anni nyomát vesztettem, Sz.-vel krízises periódus van most. Akiket nem ismertem (vagy alig ismertem), akikre nem számítottam – Genthon Pista, Németh Laci, Fenyő Iván, Aggházy Mária, Bernáth Aurél, azok a jók! De talán mindig így van! Tímár is mesélte, hogy amikor Pesten a német megszállás alatt veszélyben volt, nem a barátok segítettek, hanem ismeretlen jó emberek. Ez mindig akad.*” Egyszer még Lesznai Annára is duzzogott: „Málitól megtudtam a cliché rólam: »összeférhetetlen vagyok, rosszat mondok összes kollégámról, gőgös vagyok«. Máli [...] megalkuvó prédikációja azt bizonyítja, hogy a clichéknak mekkora a hatásuk. Ahelyett, hogy az én oldalamba állna! – nekem prédikál.” (1957. jan. 10.)

Vigasztalást pedig abban talál, hogy legalább inspiráló tudott lenni mások számára: „Princeton, vasárnap, 1959. jan. 25. Tavasziasan szép, langyos levegő. A Brown-Ferry tereiben írom e sorokat. A nap besűt. Ma. No. 5-ömet olvasom (V-ik kötet). Nehéz szülés volt. És elgondolom, hogy mennyi reményt eltemettem, mennyire nem »sikerült«, amit szerettem volna, a gloriózus pálya, a haza jötevéje stb. – és hogy most már közel 60 éves vagyok, és szinte észrevétlenül suhant el felettem az életem – itt-ott skandalumokkal körülöttem. Viszont fény voltam és nap voltam és energiaforrás (csak az elismerést nem kaptam meg), mert befolyásoltam mesteremet, Fülep Lajost (Világnézet és művészet); Wilde Jánost (Med. káp.); Panofskyt (»disguised symbolism« és Arnolfini portrait stb.), Saxl (átvette a Capitolium »Caput Mundi«-ját), von Einem (Mo. u. Antike), Huyghe (Reinhardt, Judenbaut) stb. stb. (Máli regényét⁴¹ »grâce à moi« fejezte be... de ez csak morális irányítás volt. Nem éltem tehát hiába, még ha emlék alig marad is utánam: nincs gyermek, nincs család, nincs barát.”

Lesznai Annát mégis minden határon túl csodálta. Az évek folyamán barátságuk egyre szorosabbá vált, Lesznai New York-i estéin dédelgetője, szerelmeiben cinkosa, ugyanakkor házasságának megmentője, igazi vasárnapos, műveket érlelő fejtegetéseinek inspiratív hallgatója volt Tolnaynak, aki az a fajta teoretikus volt, aki nem(csak) magában fogalmaz, szüksége van hallgatóságra, újra és újra személyes beszélgetésekben próbálja ki, finomítja, árnyalja elméleteit. Az inspiráció egyébként kölcsönös volt, Tolnay elbájlolva hallgatja Lesznai meséit és elméleteit. Az eredetiség, a személyiség izgalma és rendkívülisége meg a belőle áradó felmérhetetlen mennyiségű szeretet lenyűgözte Tolnayt, és elhomályosította, sőt bensőségessé tette (ahogy az intim kapcsolatokban lenni szokott) a fizikum hibáit – melyeket egyébként az érintett tüneményes önróniával viselt. 1951 végétől egészen Lesznai haláláig rendszeresen összejártak, mikor Tolnayék 1965-ben átköltöztek Európába, akkor is kapcsolatban maradtak. A történetet egy lakonikus távirat zárja 1966. október 5-én: „Máli died october 3 of a heart attack Gergely”.

Lesznai Anna a Vasárnapi Kör feltámasztásának alkalmát teremtette meg Tolnay számára. A Balázs Béláék (egészen pontosan Hajós Edit) Logody utcai lakásán az első háború alatt Lukács György vezetésével filozófálni összejáró társaság sokak számára adott életre szóló indítást. Az erről való megemlékezés nem egyszerű nosztalgia. Minden tagja legnagyobb szellemi-emberi élményeként emlékezett vissza rá. S nemcsak öregkorában, évtizedek távolából. „Mennél többet jártam a világban – írta Mannheim Fülepnek 1928-ban (ápr. 19.) –, s mennél több embert láttam, annál jobban szeretem a

⁴⁰ EIN UNBEKANNTES FRÜHWERK DES FRANZ ANTON MAULBERTSCH. In: FESTSCHRIFT HANS R. HAHNLOSER. Basel, 1960.

⁴¹ KEZDET BEN VOLT A KERT. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966.

vasárnaposokat.” Hogy összetartoztak és kíváncsiak voltak egymásra, azt egymásra vonatkozó folytonos reflexióik is tükrözik egyebek közt Fülep Lajos levelezésében. Különben miért őrizte volna meg Tolnay fél évszázadon keresztül egy félretett levéltárcában a húszas évekből származó papírok, kártyák, egyebek mellett Balázs UNMÖGLICHE MENSCHEN című, akkoriban megjelent regényének prospektusát vagy egy kitépelt folyóiratlapot MASKEN című cikkével? A Vasárnapi Kör a húszas évek eleji bécsi vendégeskedés után 1952-ben Princetonban nyitotta meg újra ajtaját.

„Princeton. Az első új »Vasárnap«, február 24, 1952. Lesznai Anna és Gergely Tibor eljöttek látogatóba, »vasárnapra«. Délben 12-kor érkeztek, és az egész napot nálunk töltötték. Életem egyik legszebb napja volt. Voyage dans le passé.⁴² Az attika-szobácskát (293 Nassau Street) a Noémi képeivel és gobelinjével kineveztem »magyar kápolnává«, a commodra magyar hímzést tettem, és arra raktam a »Vasárnap« tagjainak műveit: Lukács, Fülep, Mannheim, Antal, Lesznai, Bartók, Kodály, Balázs. (Hauser könyve⁴³ még nem érkezett meg.) Újra »Vasárnapot« ünnepeltünk, mint 35 évvel ezelőtt! Máli formátlan lett szegény, ízléstelen lila ruhában volt és kövér volt, arca vörös. De szíve meleg volt, aranyos és végtelenül okos. Oly jó volt! Annyira szeretem. Belül fiatal maradt. Sok mindenről beszélgettünk, a barátokról, a »helyzetről«, az ország sorsáról és művészetről (mi a különbség ornemens és absztrakt kép között). Gergely is kedves volt. Kopasz és ősz hajú, de különben nem változott. Jó fiú. Csendes. Pár héttel korábban én voltam náluk hivatalos. A 246 Lexington Ave egyik szomorú, ízléstelen házában laknak. Belül a lakás persze jobb: magyar hímzések, kis könyvtár, biedermeier bútorok. Schoen Bandi is eljött. Ő sem változott. Megszépült a szenvedéstől és a zenétől. Nagy dolog volt Schoent 17 év után, Máliékát 25 év után viszontlátni. (Utoljára Mainzban kerestem fel 1927 januárjában!) Még megvagyunk! Ez az érzés (és az, hogy nem tudhatjuk, meddig leszünk meg) nagy dolog számomra. Radványi dél-amerikai tanár. Spitz dr. stréber, és jól megy neki. Mannheim Juliska pszichoanalitikus Londonban. Antal Londonban. Hauser – »–. Bartók és Balázs meghaltak. A többiek Pesten fontos pozíciókban.”

Ez minden résztvevő számára hatalmas élmény volt, a köszönőlevelek is jelzik – és folytatják az összejárást: „1952. március 29-től ápr. 3-ig. [...] E princetoni tél egészen másfajta volt, mint az eddigiek. [...] nagy New York-i élményem a Máli és Gerg látogatások voltak. És Schön. [...] Princetonban a legszebb meghívás Maritainé volt (Gérard-ral, Casadesus-vel, Croccóval). És főleg Máliékával egy vasárnap nálam Princetonban.” „1952. november 16. Princeton. N. J. Vasárnap. Vasárnapoztunk Málival és Gergellyel. Mintha Isten is jó szemmel nézné ezt a barátságot: a leggyönyörűbb »tavaszi« idő – napsütés, kellemes meleg (kabát nélkül voltam a pályaudvaron!), ragyogó nap volt! Meleg, jó érzés volt megint együtt lenni. Megmutattam a cikkeimet, a blue-printeket (Völ. IV), megérkezett a Bruegel-rajzok első példánya⁴⁴ [...], beszélünk Máirairól, Balázsról, Máli regényéről... gyönyörű volt (de talán kis fejfájásom következtében nem tudtam teljesen »felfogni«, élvezni boldogságomat). Máli aranyos, jószívű, okos nő. Minden ilyen látogatás »esemény«. De következő alkalommal felolvasok nekik valamit kiadatlan dolgaimból.”

Lesznainak nemcsak a szíve és az egyénisége, de a gondolatai, az eredetisége is megabonázzák. „Máli zseniális. Beszéltünk teozófiáról, Máli elmondott egy elméletét, amely sze-

⁴² Utazás a múltba(n).

⁴³ Mert ekkor még csak készült: Hauser Arnold első könyve, a SOZIALGESCHICHTE DER KUNST UND LITERATUR 1953-ban jelent meg Münchenben.

⁴⁴ Tolnay első könyvének (DIE ZEICHNUNGEN P. BRUEGELS. München, Piper, 1925) második kiadása: THE DRAWINGS OF P. BRUEGEL THE ELDER. London–New York–Basel, Rascher, 1952.

rint minden lélek a halála után Purgatóriumba kerül, és ott azon szenved, amivel vétkezett az életben, és azután minden lélek Paradicsomba kerül kivétel nélkül, a saját Paradicsomába – az izákos ember pl. kocsmába –, a saját boldogságába. Ott marad addig, amíg vissza nem vágyódik a földre (mert mindent megun az ember); akkor visszajön a földre, és itt megvalósítja kívánságait, amíg ismét elvágyódik a Paradicsomba, és addig ismétlődik ez, amíg a végén már nem vágyódik semmire, és örök Nirvánában tölti el az örökkévalóság hátralevő szakát. Azután Istenről volt szó: Máli hisz és imádkozik, és az segít. Istennek is szüksége van ránk és a Teremtésére, mert enélkül magányos volna, realizálódik itt lenni, de tökéletlenül – de a művészetben tökéletesen realizálódik. Elmondtam a Vermeert,⁴⁵ tetszett neki, és azt mondta, hogy a »függöny« mint reveláció ősemberi motívum, ő egyszer festeni akart egy képet úgy, ahogy kisgyerekkorában festette volna: és festett egy függönnyt, amelyet angyalok húznak felre. A Leonardót⁴⁶ is szerette: jobban kell hangsúlyoznom, hogy a Δ – amely aktív forma – milyen organikus L-nál. Sok gyönyörű emléket mesélt el Körtvélyesről (a Szirmay-kúria volt az övéké), zsidó történeteket (wenn's regnet gibt's keine Juden)⁴⁷ és tót történeteket (iskolában nem lehet tanulni magyarul, itt, a konyhában lehet).” (1952. dec. 26.) Inspirálódik tőle, és büszke rá, hogy maga is inspirálja őt. Mint már idéztük, az ő bátorításának köszönhető, hogy Lesznai befejezte a kert regényének még a harmincas években megfogant tervét. 1955. máj. 28. „A tél legjobb napjai az előadások hétfői és a Máli-vacsorák voltak. Elutazásom előtti este, máj. 25-én még Málinnál vacsoráztam: felolvasa regénye egyik új fejezetét – úgy olvasta, mint az ősi mesemondó, az elbeszélő született kedvével. Máli megőrizte ezt az örömet és ezzel együtt a fiatalágát.” Ezek az emberi-szellemi ráébredések teszik, hogy úgy érzik: a vasárnapos szellem változatlanul tovább él. 1956. jan. 7. New York-i látogatások Málinnál: „A hangulat pont olyan, mint 38 év előtt. Semmi sem változott – csak a külső burok. Máli kövérebb és ősz, Tibor megkopaszodott, Lorsy jól bírja! Ezek a szellemi »összehajlások! A bécsi emigrációban! Gyönyörű volt...”

„Vásárnap, [1956.] május 13-án du. Máli–Tibor jönnek ide. Későn, 4-kor érkeznek. Szép, meleg idő van, és elmesélem nekik a Renaissance-elméletemet: van egy perc, amikor egészen vasárnapos a hangulat.”

Ezek az összejárások még a hatvanas években is folytatódtak, munka, betegség nem lehetett akadály. „Vásárnap»: Máli és Tibor nálunk Princetonban, 1962. nov. 11-én. Későn érkeznek, 1/2 5-kor, de szép az idő, már sötétedik. Gyönyörű rózsacsokorral jönnek. Élvezetes együttlét otthon, vacsora Lanieré-nél. Meleg hangulat, mivel Máli olyan, mint egy kisleány: életkedve, érdeklődése, kíváncsisága olyan, mint egy gyermeké.”

A hatvanas évek közepén az író többször megfordul Magyarországon, megéri még a régi barátokkal való találkozást és könyvének nagy sikerét, művének végső hazahozatala azonban Gergely Tiborra vár. A férjre, a negyven éven át hűséges társra, akiről újra meg újra úgy emlékezik meg Tolnay: „Jó fiú ez a Gergely. Csöndes.” Tolnay beszámol a naplófeljegyzésekben Lesznai temetéséről és hagyatékának hazakerüléséről. „Gergely Tibor megérkezik Firenzébe 1967. június 12-től 21-ig. [...] Tibor csendes, megbízható és jó fiú. Máli végakarátát pontosan keresztülvitte. A pesti temetést elmeséli, és fényképeket mutat: kevesen vannak, és majd mind zsidók! Szóval: még egy ilyen végtelenül emberszerető és

⁴⁵ L'ATELIER DE VERMEER. *Gazette des Beaux-Arts*, 1953. 265–272. o.

⁴⁶ REMARQUES SUR LA JOCONDE. *Revue des Arts*, 1952. 18–26. o. Magyarul: MEGJEGYZÉSEK A MONA LISÁHOZ. Fordította Réz Pál. In: Tolnay Károly: TEREMTŐ GÉNIUSZOK. Gondolat, 1987. 56–62. o.

⁴⁷ Ha esik, nincsenek zsidók.

melegsívű ember, mint Máli sem tud halála után tömegeket megmozdítani! Ott van Lukács és Szabolcsi Bence és Vas István (a költő). De hiányzik Fülep, Illyés, Németh L., Kassák (!) stb., és a két fiú is. Szomorú szétválás. És éppen Málinál szomorú. Pap nincs. A gyászbeszédet Beöthy-Salgo Otto tartja.” Örömmel konstatálja, hogy Máli hagyatéka hazakerül. „Ez gyönyörű, nézetem szerint: visszajött, ahonnan elindult, a kör bezárult, és ott fog megtermékenyíteni. Milyen ritka ez magyaroknál!”

Lesznai Anna leveleinek csokrába a szorosan vett, Tolnay Károlynak címzettekén kívül beleillesztettük két Rina Bartoluccihoz, Tolnay feleségéhez írt levelét is, mivel mind Lesznai, mind Tolnay portréjához hozzájárulnak. Amint feljegyezte (1965. dec. 5.), Tolnay Rina halála után fedezte fel Máli leveleit. „Szenvedését eltitkolta előttem: Máli levele bizonyítja, mennyire szenvedhetett, mikor Édesanyja meghalt, nekem úgyszólván nem is szólt. Úgy látszik, Málihoz fordult, aki gyönyörű válaszlevelet írt neki.” De szépen megőrizte Rina leveleivel Máli másik levelét is, amely pedig nem épp hízelgő képet fest róla. Málinak az olasz Rinához írt két levele angolul íródott, és pedig magyar logikájú, hibás, tört angolsággal, a nyelv árnyalatait jól érzékelők szerint egyszerre bájos és lehetetlen nyelven, ami azonban a sok érzellemmel, meleg háttérrel rendelkező kommunikációt nem rontotta meg. A fordításban ezt a törtséget nem igyekeztünk mesterségesen érvényre juttatni, a levelek tartalmi mondandójára ügyeltünk. A többi levél alapvetően magyar nyelvű, ahol angol szöveg szerepel, azt külön jelezzük.

1.

Levélpapír: Tibor Gergely
246 Lexington Avenue
New York 16, N. Y.

[1951. december]

Kedves régi barát, nem mondhatom, mennyire örvendtünk látogatásának (Bandi velünk!). Olyan volt, mint egy „falat” a régi Vasárnapból. Kérem, ne odázza el bejöveteleli tervét, *persze feleségstül*. Köszönjük kedves levelét és hívását. Boldogan jönnénk – hanem Gergnek épp most egy postamunka rendelése van, a nyomda gépe megakad, ha nem szállítja pontosan az íveket. Ráadásul unalmas munka. Ezt a munkát nem szakíthatja félbe egy teljes napra még vasárnap sem. Viszont, ha úti- és egyéb terveiket nem keresztezi, azt reméljük, hogy február 24-én, vasárnap elmehetnénk látogatásukra. Kérem, tudassa, hogy ez a dátum megfelel-e Maguknak. De addig is jöjjenek, *kérem!*, *kérjük*. Azért nem írtunk előbb, mert Gerg nem sejtette, mennyi időt vesz a jelenlegi „Straufgabe” teljesítése. Régi szeretettel és egy kis ráadással eljöveteleért

Máli

Telefonbeszélgetésünk után küldöm ezt a levelet, mely már napok óta vár címzésre. Közeli viszontlátásig üdvözl szeretettel

Gerg

2.

Levélpapír: Tibor Gergely
246 Lexington Avenue
New York 16, N. Y.

Febr. 25. 1952

Kedves Tolnay,

Olyan szép volt a tegnapi nap, hogy még egyszer kifejezést akarok adni hálámnak és szeretetemnek. Boldogító érzés, hogy az a pár év, amelyet együtt, olyan nagyszerű emberek és körülmények között töltöttünk, olyan elevenen és termékenyen él benned, aki legtovább jutottál valamennyiünk közül. Mi Máliával mindig ápoltuk a „vasárnapi szellemet”, de ez nálunk családi ügy – a tegnapi élmény után ezen messze túlmenő, emberi közösség. Nagyon remélem, hogy ha röviden is, még egyszer láthatunk kedves feleségeddel együtt – akinek kézcsókomat és hálámat küldöm, amiért oly kedvesen fogadott –, mielőtt elutaztok. És ha nem, akkor hosszan és kiadósan, miután visszajöttetek.

Szeretettel ölel

Gergely

„Gracia molto” [sic] – it was wonderful. Thanks and excuse all the work we made for you!⁴⁸

Szeretettel – oly jólesett!

Málijuk

3.

Levélpapír: Tibor Gergely
246 Lexington Avenue
New York 16, N. Y.

[1952. ősz]

Drága Tolnaynk, bizony mi nem írtunk, de annál jobban örültünk lapjaidnak. Remélem, szép és termékeny volt a nyarad. Most nem tudom, de factó tegezlek vagy magázlak – de szívem a Te felé hajlik, és tollam vele. Mi augusztus óta élvezzük Cloucester szép „álotthonát” – de valóban sokat jelent nekünk ez a hely, néha-néha elfeledtetni vagy éppen fájdalmas örömmé élesíti a honvágyat. (A faluvágyamat.) Ezt nem tudom megmagyarázni – de így van. – E hó végén N. Yorkban leszünk – *remélem, látunk?* Mik a terveid? Kívánjam, hogy Európában maradj még – ha neked ez a jó? Magunknak ide kívánlak.

Elutazásod után rossz heteket éltünk – de hála Istennek *átéltük*. Hirtelen megbetegedtem – és egy elég nagy operáción kellett átesnem –, mely mindkettőnket és erszényünket is megviselte. Gerg és az erszény le- és megfogytak – én kövéren szenvedtem. De ha ezzel túlestem a bajon, hát hála Istennek. Két hétig voltam kórházban meg négy hétig félig betegeskedőn heverve otthon. Itt még éreztem némi fájts és gyöngeséget eleinte, de most sétálok, fürdöm, és egész idő alatt festettem sok-sok rossz képet. Nagyon élveztem. Csak akkor érzem magam normálisnak, ha festek. Most egy hímzést

⁴⁸ Csodálatos volt. Köszönet, és bocsásd meg, ami fáradságot okoztunk.

tervezek télire Isten segedelmével. Ha *nézem* a képeimet, utólag mindig sajnálom, mért nem írtam inkább. Ez mindig így volt. Sokat beszéltünk rólad egész idő alatt. Nagy öröm és kincs nekünk, hogy újra összekerültünk „vásárnapozni” egy kicsit. Az otthoni hírek fájnak. Gerg néhány jó képet és sok szép fekete-fehér rajtot csinált. Most rohanva pótolja illusztrációs mulasztásait, jó időre megfeledezett a kiadóról. Feleségedet melegen üdvözölve ölel

Máli

Singer festő tiszteltet és nagyon tisztel – amiben igazsága van.

4.

Képeslap, Arlecchinót ábrázoló festménnyel, Tolnay írásával: 1952

Pecsét: nov. 20.

Mr. Charles de Tolnay

293 Nassau Str.

Princeton

N. J.

Tolnaynk, hála a Vasárnapért. Markowitz Augusta elküldi címedre a megkapható könyvek listáját. A kanadai címet is elküldi neked. Dec. 12. várunk benneteket vacsorára szeretettel és Isten segedelmével. *Leonardo-cikkedtől* el vagyok ragadtatva (lám már nem tudok magyarul!). Sohse nem érttem a Mona Lisát igazán – most vélem: Igen! Lélek és forma: mindent megmondsz ebben az írásban – olyan tökéletes. A csendéletben kevesebb lelket írsz meg, mint szóval elmondtál.

Ezt a képet kedves barátném festette, sok szépet látok benne, bár nem eléggé organizált – Velasquez – még nem fejezte be.

Szerető Málitok

5.

Mrs. Charles de Tolnay

293 Nassau Str.

Princeton

N. Jersey

Hátul pecsét: Tibor Gergely

246 Lexington Avenue

New York 16, N. Y.

Angol szöveg, Rina írásával olaszul: Érkezett kedd délután, 1954. június 14.

Levélpapír: Tibor Gergely

246 Lexington Avenue

New York 16, N. Y.

Csütörtök délután

1954. I. 13.

Drága Rina,

muszáj írnom Neked, mert a barátom vagy, és nagyon kedves vagy. Első látásra megszerettelek. Miután 23 évig te álltál a legközelebb egyik legjobb barátunk szívéhez,

megköszönnék neked ezt a 23 évet, amit neki adtál. Hogyne szeretnék téged! Én nagyon öreg és tapasztalt asszony vagyok, ezért megkérdezhetem: el tudod képzelni, hogy Ő nem szeret téged, és nem hálás neked? Én valóban nem tudom elképzelni. Szörnyű állapotban láttam, ő mindig is békében akart és akar veled lenni, és nem szeretne elhagyni, még kevésbé megbántani Téged.

Kedves Rinám! Amikor úgy volt, hogy meglátogatlak, megkérdeztem Carlót: – Mit szeretnél? El akarod hagyni Rinát? – határozottan azt mondta: – A szerelmünk nagyon sokat jelent nekem. Gondolhatod, hogy tovább erőltettem és kérdezgettem: – Azt szeretnéd, ha azt kívánnám, bárcsak sose találkoztatok volna és ne vetted volna el? Szokatlan melegséggel felelte: – Esküszöm, hogy igaz, amit mondtam – és aztán hirtelen: – Ó, nem. Az szörnyű veszteség lett volna. Szóval bizonyos vagyok benne, kedvesem, hogy nagyon sok gyöngédséget tartogat számodra, és nagyon kötődik hozzád. Szomorú, de 10-20 év után majdnem minden házasságban elmúlik a fizikai szerelem és szenvedély. De a gyöngédséget és a kötődést nem lehet semmibe venni. Én is voltam 48-50, de 20 éves is – egy nőnek fáj megöregednie, és kétszeresen fáj, ha észreveszi vagy megérzi, hogy férje vágya és szenvedélye elmúlt. De engeddd meg, hogy megmondjam Neked, kedves barátnóm, hogy hozzám képest Te fiatal vagy, és engeddd, hogy anyai ragaszkodással azt is megmondjam, hogy ez a szomorúság majdnem minden nő életében eljön. Ezt egyetlen őszinte barát, orvos vagy ügyvéd sem fogja tagadni. Azt is elismerem, hogy Carlo, aki már nem fiatal, olyan vadóc, mint egy kölyökkutya, és artikulálatlan az élet igaz ügyeiben – tapintatlan. De Te tudod a legjobban, hogy mindig is ilyen volt az emberi kapcsolataiban, és Te régóta segítetted, szeretted ezt a vadságot. Ne hagyd el őt, és ne hagyd el magad sem most. Én azt gondolnám, hogy Ti összetartoztok, és általában a nő az, akinek szenvednie kell. Minden őszinte ember megmondja majd Neked, hogy igazam van, annak ellenére, hogy velünk, nőkkel gonosz a világ. Ezt a legjobb elfogadni. Ez az utolsó dolog, amivel beleavatkozom az életedbe, és meg vagyok győződve, hogy megérted: ki kell hagyni ebből a dologból bárki harmadik személyt, az ügyvédek is, mert ez csak Rátok tartozik. Beszélj nyugodtan Carlóval, és az ő jelenlétében mondd le az ügyvédek. Mondd meg nekik, hogy meggondoltad magad, és bízol a jobb megértésben. Adjátok meg egymásnak a tiszteletet: te hosszú ideig, húsz évig, egy évig vagy hat hónapig nem teszel több lépést a különélés érdekében, és megpróbálsz békében, barátságban és jóakarásban élni. Ígérd meg Magatoknak, hogy fenntartod a békét, és megpróbálsz megmenteni közös élettetek, házasságotokat. Biztos vagyok benne, hogy Carlo boldogan lemond a válásról. És remélem, az idő meg fogja lágyítani a fájó töviseket. Ő le fog mondani a megfiatalodás romantikus eszméjéről, Neked pedig le kell mondanod a tökéletes férj ideájáról (ami nem létezik, vagy olyan szürke, hogy a felesége unatkozik mellette – bár én inkább úgy vélem, hogy nincs is). Adj neki egy adag szabadságot, ne figyelj őt, könnyebb lesz, mint gondolnád. Biztos vagyok benne, hogy örököké szeretni fog, és mindig szüksége lesz Rád – remélem, a házasságotok békességben, egy életen át tartó szeretetben fog folytatódni. Egyedül azt kell tenned, hogy légy egy kicsit anyáskodóbb és okosabb, mint ő – ami nem nehéz. Ez a legőszintébb és legjobb tanácsom – ha megfogadod, ha nem –, Te a barátom maradsz, és én a tiéd. Ha megbíznál az értékelésemben, és elhinnéd, hogy szüksége van rád, és ragaszkodik hozzád, két jó embert mentenél meg egy szörnyű dologtól: magadat és őt. Hidd el, Carlo soha nem lenne boldog és nyugodt, ha elhagynád.

Szeretettel: Máli

Utóirat

Pénteken pár percre összefutottam Carlóval, meg vagyok győződve, hogy helyeselné e levél minden sorát, és biztos, hogy gyűlöli ezt az egész ügyet... Azt hiszem, mindketten csak ügyvédekkel beszéltek, mert mindketten azt képzeltétek, hogy a másik is így lenne. Az ügyvédek lehetnek csodálatos emberek, de nem közvetíthetnek házaspárok között, akik 23 évig valóban megértésben éltek, és szerették egymást. Biztos vagyok benne, hogy boldog lenne, ha minden válással kapcsolatos lépést félretehetne. Drágám, azt kívánom – amikor 15 évvel ezelőtt hasonló helyzetben voltam, azt kívánom, lett volna egy szerető öreg barátom, aki mindazt elmondta volna nekem, amit én neked. Valóban egyedül voltam akkor, és erősebb. Csak civakodásban és veszekedésben voltak sikereim – ami jó három évet vett el az életemből és a férjeméből, aki a legjobb társ a világon, és az egyetlen emberi hibája, hogy zabolátlan, mint Carlo és mint annyian mások, mint mindenki. Remélem, találkozunk, drágám – őszintén mondom.

Szeretettel

6.

Borítékon: For Rina

Angol szöveg, Tolnay írásával magyarul: Rina anyja halála alkalmából: Máli

Levélpapír: Anna Lesznai Gergely

246 Lexington Avenue

New York 16, N. Y.

Telephone: Lexington 2-3959

Kedves jó Rinám!

Nagyon szomorú, hogy ilyen nehéz napokat kellett átélned anyád eltávozása miatt. Gyönyörű magas kort ért meg, de jól tudom, ez a racionális érv nem csökkenti a szenvedést, amit a hiánya okoz. Egy anyának – fiatal vagy öreg – biztosan különleges és vigasztaló és gyönyörű helye van gyermeke életében és szívében. Én nagyon jól megérttem, min mész keresztül, és mily nagy lehet a fájdalmad. Idővel meg fogsz nyugodni, mert tudod, hogy hosszú és teljes élete volt, nagyjából azon a határon, amit az ember elvárhat. Szerencse volt, hogy meglátogathattad, és vele lehettél idén nyáron – ez nem adatik meg minden anyának, akinek a gyermeke távoli földrészen él. Sőt a Te szenvedésed önmagában vigasztalás, mert bizonyítja, hogy milyen erős volt a szereteted iránta, amit ő bizonyosan tudott és érzett. És nem gondolom azt sem, hogy az anyák örökre elmennek – velünk maradnak (te is biztos hiszel a lélek életében). Én harminc évvel ezelőtt veszítettem el az anyámat, aki csodálatosan kedves és gyöngéd volt – és még ma is megbeszélem vele az életem fontos eseményeit. Remélem, újra látom valahol az örökkévalóságban, és állandóan érzem, hogy velem érez, és imádkozik értem és mindazokért, akiket szeretek.

Kedves Rina, az idő lecsillapítja gyászodat, és remélem, nem fogja elhomályosítani az ő közelségét.

Forró szeretettel: Máli

Gerg csókolja kezeidet.

7.

[1954 körül]

Tolnaykám, tanítás, takarítás, sietség közt bután, álmosan nagy szeretettel. Megleltem a „legesleg” első, félig olvashatatlan „piszkozatot”. Ezt küldöm, bár mondatai gyakran suták. Jobb azért a felolvasásnál: mert hangom telefonon felmond, és mert a telefon 3-4 dollárba kerülne.

Ölelünk Rinástul

Máli, Gerg

Nem kell illedelmesekeket írni? a Guggenheim szellemeknek. Hálás lennék, boldog lennék! (mind igaz!) – de hogyan kifejezni? Meg kell hogy ismételjem, amit *te* elmond-tál: a tanítás elveszi az időmet, ennyit keresek etc.?? – Holnap felhívlak *estefelé*, válaszáért.

8.

Képeslap: Mr. Charles de Tolnay
American Express
Firenze
Italy

Pecsét: 1957. júl. 23.

Drága Carlónk, köszönöm a lapot. Szeretettel gondolok *rátok*. Szép és jó nyarat kívánok. Tudsz valamit Látóhatárekről? Nem hallok róluk! Irigyelnék (ha irigy lennék), hogy „otthon” vagy a vén Európában. Ölelünk Gerggel. Itt nappal rém hőség, de éjjel lehül.

9.

Újévi üdvözlőlap Gergely grafikájával, d. n.
Gergely Tibor írásával

Marry Christmas and
Happy New Year
Máli and Tibor

10.

Újévi üdvözlőlap Gergely Tibor grafikájával
Angol szöveg, Tolnay írásával: 1963

Kedveseim, Carlo és Rina, mindkettőtöknek boldog karácsonyt kívánunk, jó munkát, egészséget, külső és belső békét, és az Úr áldását az új évre. Azért választottam ezt a könyvet Carlónak [Tolnay jegyzete: Szabó Magda: *Pilátus*, 1963], mert félek, hogy jobb, mint az enyém: amit Carlo ébresztett fel bennem újra, ő adta meg az első lökést, hogy folytassam, ő a felelős a létezéséért, ezért át kell tanulmányoznia a riválisunkat. [Tolnay jegyzete: Máli nagy regénye]

Szeretettel

Máli, Gerg

11.

Levélpapír: Anna Lesznai Gergely
246 Lexington Avenue
New York 16, N. Y.

Ápr. 18. 1965

Kedves Carlo barátom, nagyon hiányzol nekem. Sokszor telefonáltam Rinának, és reméltem, hogy bejön még a városba.⁴⁹ De szegényke mindig halasztgatta a sok dolga és fáradtsága miatt. Persze ha jól lettem volna, felkerestem volna, de térdem még sokáig fáj – és még most is érzékeny. Sokat gondolok közös estéinkre. De mit ér az ember 80 évvel. Lám a Poldinak már írtál, nekem egy sort sem. Sebaj – azért szeretlek.

Kérlek, írd meg egy rendes levelet, amiből megtudom, meg vagy-e elégedve az ottani élet megindításával. Rinával tegnap beszéltem. Úgy sajnálom, hogy nem csókolhattam meg, nagyon remek teremtés.

Az útitervünk nagyon izgat, félni kezdek a várva várt viszontlátástól, amint közeledik. Tudod, hogy Chagallt mindig nagyon szerettem. Most azonban, hogy láttam új kiállításának katalógusát, megijedtem. Unos-untalan a régi motívumokat rakja össze egy egyre rosszabbul összerakott kompozíció keretében. Szenilis. De minden képe elkel a álomszerű drágán. Tán jó, hogy nem fizetik így a kevésbé ismert költők verseit, mert ki lenne elég erős nem írni, ha ezekre menő árat kapna verseiért. Pedig rém szomorú ez a kínos lehervadását látni egy jó és eleven művésznek. Talán erkölcstelen lenne, ha kényszeríteném magam verset írni és magam produkálni, ha már nem *muszáj* kifejezni és *megmondani* magam. És furcsamód Käthe Kollwitz hátrahagyott irataiban ugyanazt olvastam. Azt mondja, hogy szemérmetlen alkotni akarni, ha már megszűnt a belső kényszer az „adásra”.

Ezt tán azért írtam meg neked, mert várom, hogy vigasztalót írd, és mert tán remélem, hogy otthoni látogatásom visszahozza az életakarásomat. Ölel

Máli és Gerg

Tudom, hogy Párizsban várod Rinát. Örülök, hogy vele leszel. Írd meg pontos címedet.

12.

Budapesti képeslap: Prof. Carlo de Tolnay
Casa Buonarroti
Via Ghibellina
Firenze
Italia

[1965.] júl. 16.

Kedves Tolnay,
ami valószínűtlen, az a valóság. Én Micivel és Málival és Gerggel és Lukáccsal Pesten

⁴⁹ 1965 tavaszán Tolnay már Firenzében volt, hogy előkészítse új munkája felvételét és az átköltözést, Rina csak később ment utána.

– és innen küldünk szeretetteljes üdvözetet Firenzébe, ahol talán még ebben az életben egyszer személyesen is találkozunk.

Szeretettel

Sinkó Ervinék
Mici (Rotbart)

Sok meleg üdvözzel

Lukács György

Carlokám és Rina, I love and kiss you both. It is wonderful to taste a hit of home. We miss you. Máli lovingly.⁵⁰

Kedves Carlo, szeretettel ölel és Rinának kézcsókot küld

Gerg

Kereskedelmi akadémiánkra emlékezve, üdvözöl

Horváth Zoltán

13.

Budapesti képeslap: Mr. Carlo de Tolnay
Casa Buonarroti
Firenze
Italy

Aug. 3. 1965.

Drága Carlo,

Itt is szép. Nagyon szép kívül és belül mindaz, amit idehaza tapasztaltam. A régi barátok meghatóan hívek, és nagyon kedves új emberekkel és sok jóindulattal találkoztam hálásan. Te! tudom, elfeledsz az olasz bűvös szépségben. Rinát ölelem. Téged is. Aug. 27-én utazom vissza. Rém nehéz Gergtől távol lenni.

Málid

14.

Dec. 21. 1965.

Drága jó Carlónk,

elképedve kaptuk meg ma érkezett értesítéset, hogy kedves jó Rinád (kit ritkán láttam, de nagyra becsültem és szerettem) már nincs közöttünk. És oly rég – nem is sejtettük, hogy milyen nehéz veszteség ért, és hogy mennyit szenvedhetett ő szegényke és te is, aki a leghívebb barátot és élettársat vesztetted el.

És mi azt reméltük éppen, hogy olyan jó időket élsz át szíved választotta hazádban. És valóban extra öröm volt, ha eszünkbe jutott, hogy milyen jó dolgod lehet, szegény drága Carlóm. Mert itt bizony szomorú világ volt, a múlt héten egy kedves barátnőm

⁵⁰ Szeretlek és ölellek mindkettőtöket. Csodálatos megízlelni egy darabkát a hazából. Hiányolunk benneteket. Szeretettel Máli.

(itt élő magyar) ment el, és Halasi Béla, aki legalább öregebb kort élt meg, és egy nagyon kedves fiatal amerikai több mint ösmerősünk, Schönék unokaöccse. 42 éves ember, aki kedves tiszta ember volt, egy fiatal özvegyet és két kis 3 és 7 éves fiúcskát hagyott árván. És most a te értesítésed Rina eltávozásáról. Nem sürgönyözök, valószínűleg nem is sejtetted, hogy ilyen késve érkezik hozzánk a szomorú hír. Különben a nagyvilág is oly elkésztető állapotban van, hogy igazán nehéz beletörődni – félttem a fiatalokat. Örült világ! Nyáron és ősszel úgy örültünk vidám lapjaidnak. Most persze rég nem írtál, és ez fel is tűnt nekem és Gergnek, de azt hittük, elfoglal és leköt új munkaköröd. Carlóm, hogy szeretnék a közeledben lenni, elbeszélgethetni veled, és azzal az állati meleggel, amelyet csak a közelség áraszt, éreztetni veled barátságom valódi voltát. Carlóm, legalább egy kis vasárnapi emlékkel, a kedves múlttal próbálnék egy kis vigaszt lopni beléd. Csak azt remélem, hogy ott is vannak barátaid, akik szeretnek.

Édes Carlónk, ha teheted, írd meg pár sort *magadról* és szegény *Rináról* – kinek szép tiszta lénye legalább egy gyors és szenvedés és halálfélelem nélküli véget érdemelt?

Nem tudlak magányosan elképzelni. Egy vigasz, hogy munkádat, remélem, szereted, és fanatikus *munkaképességed erőt ad neked a nehéz időben*. Azért nem írtam ilyen soká, mert nyavalyogtam, eleinte egy nagyon fájdalmas ideggvulladással, mely meggátolt az írásban, utána egy elhúzódó influenzafélét kaptam megint, amely nagyon elgyengített, csak estefelé keltem fel néhány órára (az orvos nem akarta, hogy egész nap feküdjek korom és a két év előtti tüdőkomplikációk miatt). Ha este 2-3-4 óráig fenn voltam, a verskötetem rendezésén dolgoztam:⁵¹ ami nehéz feladat, mert sok olyan kiadatlan versem van, amelyen még javítani, babrálni kell. Most olvastam Valéry egyik essayjét, amelyben azt fejtegeti, hogy a közhit ellenére kevés verset lehet merő inspirációval befejezni, és mennyi a technikai munka a befejezés fázisában. Én mindig így vagyok vele. Így este sem jutottam levélíráshoz. Most kezdem magam, hála Istennek, kissé összeszedni. A német könyv megjelent,⁵² de sajnos olyan időben érhetett hozzád, amikor tán tudomásul sem tudtad venni. Gergely ölel – és jól tudod, hogy ő nehezen fejezi ki érzelmeit, de meleg régi barátsággal van veled nagy bánatodban. Schön Bandival rögtön közöltük a szomorú hírt, de te ösmered őt, felesleges mondani, hogy barátai baját, fájdalmát úgy visszhangozza az ő szegény sokat szenvedő lelke, mint egy tökéletes „visszhang”.

Kérlek, édes Carlónk, írd meg, amint írni tudsz, és közöld velünk mindazt, amit közölni tudsz – Rináról, a kedves szép jelenségről, akit úgy látok magam előtt állni, mint egy régi szép nemes fából faragott szobrot, magadról, mindennapi életedet hogy tudod beosztani? és megoldani? És munkádról, amelytől vigaszt és segítséget várunk számokra. És arról, hogy van-e barátod, aki emberileg közel áll hozzád? Mert kétségtelen, hogy bámulód és tisztelőd, sőt téged szerető jó embered bizton csomó akad, de olyan, akit rég ösmersz és te szeretsz? Mocsai is benézett ma hozzánk, úgyhogy ő is tudja a szörnyű hírt. Valóban nagyon nyugtalan vagyok, kérlek, írd meg, amint teheted. Drága barátunk, régi baráti szeretettel ölelünk. Gergelég lestrapált. Számára a nyár nem volt olyan üdítő, mint reméltem, mert én visszajártam a fiatalságomba, de ő rövid ideig volt Pesten, és jóformán csak nekem segített és titkárkodott. Aztán többnyire a meleg N. Yorkban ült. Aztán mikor hazaértem, engem ápolt, ami komisz mesterség, mert

⁵¹ A KÖD ELŐTTÉM, KÖD UTÁNAM (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967) megjelenését már nem érte meg Lesznai Anna.

⁵² SPÄTHERBST IN EDEN. Karlsruhe, Stahlberg, 1965.

türelmetlen páciens vagyok. Ő is meghűlt, és hetekig köhögött. Most sok a dolga, és én még nem vagyok egészen tetterős – sőt. Korom nagy akadék.

Szeretettel veled

Gerg és Máli

Kérlek, írj!

15.

Levélpapír: Anna Lesznai Gergely
246 Lexington Avenue
New York 16, N. Y.

Márc. 19. 1966.

Drága Carlóm,
ezer hála azért a szép fényképért, amely Rinát és téged ábrázol a balkonotokon. Nagyon jólesik, hogy küldted.

Köszönöm, hogy írtál, írj megint. Én nem tudtam eddig válaszolni, mert még elég nehezemre esik minden tevékenység, és teljes erővel kellett verseim összeállításán dolgoznom. Semmire sem maradt energiám. Gondolok rád folyton és meleg-meleg vasárnapi szívvel. – *Tegnap* végeztük el a *verskötet összeállítását*. Szeretve öllelek, Gerg is.

Régi

Málid

Írj, kérlek! én is írok nemsokára – adja Isten!

Kedves Carlo, szeretettel üdvözöllek. A cím, amit utolsó leveled borítékára írtál, olvashatlan. Remélem, ez a cím is megfelel. Ölel

Gerg

16.

Május 21. 66.

Kedves jó Carló,
kutyafuttában felelek április 15-i lapodra, mert hétfőn, 23-án utazom ismét Budapestre, hol a regény most jelenik meg. Ma, 21. május éjjel (22. hajnal, mondjuk) felhívott Berkeleyből izgatottan Sziszi,⁵³ és azt kérdezte, hogy vagy – valakitől (egy német művészettörténész írta v. mondta neki), hogy valami baleset ért 2-3 hónap előtt. Nem tudtam mással megnyugtatni, mint ápr. 15-éről keltezett lapoddal, amelynek hírére fellegzett.

Persze engem azért felizgatott a hír, bár úgy remélem, hogy a 15. ápr.-i lap tényleg téves információt cáfol meg, mert Sziszi értesülése után íródott. Viszont Sziszi nem tudott *semmit* Rina elhalálzásáról, és a német valószínűleg *Rina* szomorú elmenetelére gondolt, melyről azt hitte, hogy Sziszi értesült, és erre utalt levelében. Azért rögtön elmondtam neki, amit rólatok tudtam. Sziszi rettenetesen meg volt döbbenne a híre. Nem írtál neki szegény Rina eltávozásáról. Magáról Sziszi csak egy bevezető rövid mondatban beszélt, s elmondotta, hogy tanít művészettörténelmet, ha jól értettem, és

⁵³ Tolnay és Lesznai közeli művészettörténész barátja; ekkor Kaliforniában tanított.

nagyon sok a dolga, és megvan. Nem lehetett a telefont egész jól érteni, és a szoba is zajos volt, „mert híveim éppen elutazásom ünneplésére” sereglettek hozzánk.

Kedves Carlo barátunk, Schön, Mocsi, Poldi és persze Gerg is megdöbbsentek az első percben, de mikor megtudták, hogy említett német egy hónapok előtt történt balesetet emlegetett levelében, ugyanúgy értelmezték a hírt, mint én. Mindenki, aki itt volt, szeretettel gondol rád – hogy én *mennyire*, azt remélem, érzed. Kérlek, írd mielőbb Budapestre néhány sort megnyugtatómra *magadról* és *hogyléte*dről. A pesti utazásom terve csak néhány hete alakult ki. Téli betegeskedésem kissé félénkké tett. Nehéz és gondokkal spékelt tél volt. Adja Isten, hogy békésebb és egészségesebb nyár legyen.

Most sietnem kell, nem vagyok még becsomagolva. Pesti címem: *Lesznai Anna* c/o Dr. Tóth Endréné, II. Bimbó út 57.

Ez a Rózsadombon van – az áremelkedés miatt nem telik hotelre.

Írd *hamarosan*. Remélem, hogy Isten adja, nem ért fizikai baleset, elég nehéz csapás ért lelkileg.

Ölel öreg barátod

Máli

Gerg üdvözl. Küldj neki is rendes N. York-i címre egy sort, az ő és barátaink megnyugtatósára Isten segédelmével.

17.

Levelezőlap

Címzés Fülep Lajos írásával: Ill. mo Sig. Carlo de Tolnay

Direttore del Museo Michelangelo

Firenze

Via Ghibellina 70

Casa Buonarroti

Italia

Feladó (Fülep pecsétje): Fülep Lajos

Budapest

II. Széher út 22.

Kedves Carlóm, ha itt lennél velünk, tudom, irigyelnél engem, mert itt ülök drága régi barátunkkal. Lenn várt az uccán, *szakálláról* ismertem meg messziről – nyilván előrelátásból növesztette meg – várt engem. Boldog vagyok, hogy ezeket a kedves órákat élvezem – és Isten adja, ittlétem alatt még meg is ismétélhetem. Fiatalosan jár-ke, és rózsás jó színben van. A kert, amelyben lakik, a körtvélyesi kertre emlékeztet. Kösz megnyugtató soraidért. Ölel

Málid

Fülep írásával: E Vossignoria? quando La si vede?

Abbracci da

Lodovico⁵⁴

5. VI. 66.

(Folytatása következik.)

⁵⁴ És kegyed? Mikor látjuk? Öleli: Lodovico

Perneczky Géza

MAGYAR VÉR

Mint a villám járta be a hír a várost: a Rózsa utca öt szám alatt felrobbant a paprika! A durranás olyan nagy volt, hogy először azt sem lehetett tudni, mi történt. Az emberek fejüket vesztve futkostak ide-oda, és az sem nyugtatta meg őket, hogy röviddel rá feltűntek a rendőrség és a tűzoltóság hangosan tülkölő kocsijai is. Sokan a tűzoltók után iramodtak, hogy megtudják, honnan jön a veszedelem, vagy hogy miféle baj esett rájuk. De ezeket az embereket rendőrkordon tartóztatta fel mindjárt a Rózsa utca elején.

Végül azonban a hatóságok szigora sem akadályozhatta meg, hogy ne váljon köztudottá: a Porcája Lajos-féle fűszerüzlet repült a levegőbe, mert az erős paprika, amelybe – hej! – régi szokás szerint lőport is keverték, egy könnyelműen eldobott cigarettavégtől tüzet fogott. A robbanás füstölgő rakétaként repítette az üzlet küszöbén beszélgető bevásárlókat a szemközti lévő kokárda- és koszorúárus kirakatába. Pár lépéssel odébb, egy trafik előtt a Zsölözméről a fővárosba felutazott gazdászlegények egy csoportja éppen a lófuttatások eredményeit akarta megtudakolni. A fejük felett lévő ablakokat a légnyomás mind a nyakukba borította, és a sebekbe, amelyeket a lehulló üvegcserepek okoztak, beledörzsölődött a finoman szitáló pirospaprika is, úgyhogy a megsérült fiatalembereket erős kézzel kellett lefogni, nehogy a fájdalomtól a vesztükbe rohanjanak.

Súlyos károkat szenvedett a közeli szolgabíróotthon is, ahol az urak éppen a tarokk-kártya szenvedélyének hódoltak. A tornácon kártyázó szolgabírók arcába égő sebeket mart a robbanás erejétől a levegőbe emelkedett fűszerőrlet, és a mindent elárasztó erős paprikától több kártyapakli annyira vörösre színeződött, hogy mint teljesen használhatatlanokat, ki kellett vonni őket a forgalomból. A katasztrófa azonban a Porcáják melletti ház udvarán hatott a legszörnyűbben. Itt egy özvegyasszony éppen a tyúkjait etette. Szemtanúk mesélik, hogy a forró levegő, amely a durranás pillanatában száguldott végig az udvaron, egy csapásra megfojtotta a vidáman káráló szárnyas jószágot, és a sitergő-lángoló paprika elviselhetetlenül csípős levessé változtatta a baromfinak kitett ivóvizet.

Szerencsére a kivezényelt hatósági közegek azonnal ellenintézkedésekbe mentek át, és nekiláttak, hogy mentsék a menthetőt. Először két kocsiderék homokot szórtak szét a Rózsa utcában, majd a tűzoltóság kannákból locsolt tejföllel oltotta el a lángoló gazdalegényeket. A tönkrement baromfit kiosztották a cigánysoron, ahol nagy volt az öröm a váratlan lakoma láttán. A városházán pedig úgy döntöttek az illetékesek, hogy addig is, amíg Fiuméből megérkeznek az új kártyapaklik, a szolgabírák a közületi kártyákat forgathatják.

Sajnos azonban a hivatalosak nem számoltak eléggé az eset lélektani következményeivel, azzal ugyanis, hogy a sajnálatos baleset erjesztően fog majd hatni a politikai életre. Az indulatok tényleg szenvedélyes formát öltöttek – már a következő nap elhárapódtak a nemkívánatos ribilliók. Felelőtlen elemek több vidéki városban merényletet követtek el a helyi fűszerboltok ellen, és Kalocsán, valamint Szegeden egy-egy

paprikamalom is a levegőbe repült. A megtévesztett lakosság ezekben a városokban kitűzte a nemzetiszínű lobogót. Harmadnap paprikarobbanásokat jelentettek több más nagyobb településről és megyeszékhelyről is.

A kormány rendkívüli tanácskozásra ült össze, és a szakminiszter elrendelte, hogy a lakosság felelősségteljesen viselkedjen. A kiadott rendelet szerint vidéken a csendőrség, a fővárosban pedig az erre a célra újra a hivatalukba visszahívott hajdúk kötelesek további intézkedések meghozataláig a paprikára vigyázni.

Szóba került az is, hogy csökkentik az őrölt paprikába kevert puszkapor mennyiségét. Amikor azonban kitudódott, hogy a kormány miről tárgyal, azonnal néptömegek verődtek össze a fővárosban, és spontán tüntetők lepték el vidéken is a forgalmasabb utcákat. Attól kellett tartani, hogy a nyugtalanság átterjedhet a katonaságra is, az pedig a vég kezdetét jelentené. Az élelmezésügyi minisztérium egyik államtitkára – mint ünnepi szónok – arról próbálta meggyőzni hallgatóit, hogy a puszkapor kivonása a népélelmezésből nemcsak a paprikarobbanásokat csökkentené a minimumra, hanem a magyar konyhát is közelebb hozná az európai ízléshez. A puszkapor nem tesz jót a gyomornak – hangsúlyozta az államtitkár, de kifütyülték. Az emberek tudták, mire megy ki a turpisság, és nem titkolták, hogy úgy érzik, a paprika lőportalanításával régi jogától fosztanak meg a nemzetet.

Végül a kormány is belátta, hogy az ilyen irányú intézkedéseivel nemhogy csillapítaná a veszélyt, de inkább csak olajat önt a tűzre. Így hát elállt a lőpor forgalmát korlátozó szándékától. Ám a visszavonó rendelkezések már későn érkeztek, és bekövetkezett az, amitől a józanabb kedélyű megfigyelők már régóta tartottak: itt is, ott is vidáman kezdtek ropogni a paprikatüzek, és egyre több ünnepi vacsorát jelentettek a napilapok a lakosság köréből is. Arról cikkeztek az újságok, hogy lám, az emberek most még erősebben paprikázzák meg a kamrában található élelmiszereket, és annyit esznek a piros méregből, amennyi csak beléjük fér.

Nyílt titok, hogy mire gondolnak közben. Azon a véleményen vannak, hogy nem érdemes a fűszerekkel különösebben takarékoskodni. Küszöbön állnak ugyanis a komoly változások!

A FORRÓ VÁROS

A várost két oldalról a fölhevült hegyoldalak szikláí fűtik. Alulról a Yesilirmak folyó meleg vize mossa a falakat. A keskeny földnyelven, amely a szirtek és a folyó medre között húzódik, állt egykor Pontusz király palotája. A parton most ottomán faházak roskadoznak. Egyikük-másikuk egyenest a folyó vizébe ereszti a falait. A legtöbb ház azonban a porban fürdik. A por pedig olyan, mint a radioaktív hamu: éget.

Az utcák egy része már a délutáni órákban árnyékba borul. A völgy szűk, és a nap a meredek hegyoldal mögé fordul. De az árnyékos katlan mégsem lesz ettől hűvösebb, csak valamivel sötétebb. Az áttüzesedett sziklák most kemenceként fűtik a várost. A bennük felgyűlt hőség hullámokban löki el magát a kövektől, és az alant elterülő utcákat ostromolja. Igen, a meleg csapdába esett, és kavargog, mert nem talál magának

semerre sem kiutat. A szárazon örvénylő levegőben röptükben fulladnak meg a madarak. Hulló tollazatuk fölismerhetetlen piszokká örlődik, mire az utcákon földet ér.

Némán ereszkedik a házakra egy láthatatlan hadsereg, az ütközet birkózáshoz hasonlít, és hang nélkül folyik.

Ott, ahol tovább süt a nap, lassan elhalnak a csírák. A fény az ilyen helyeken elviselhetetlen, kimossa az ember szeméből a felismerhető formákat. A magasban lobogó tűz átégeti a szaruhártyát, és beszárítja a szem kocsonyás állagát – az ember megvakul. Akiben van életösztön, az elfordul, és még azt sem képes ellenőrizni, hogy kéken világít-e az ég a feje fölött. Csak egy öszvér bírja ki a napos oldalon – áll, és a hátával fogja fel a tűző meleget. Közelebről nézve azonban kiderül, hogy már nem él. Kiszáradt lábai olyan merevek, hogy képesek a test súlyát megtartani. Most egy lángoló fényoszlop találja telibe a döglött állatot. Az öszvér megremeg, és egyenletes léptekkel elindul. Hosszan baktat, merev egyenletességgel rakja a lábait. Így távolodik, míg csak el nem tűnik az íjként feszülő utca hajlatában.

A túlélők a kávéházak árnyas barlangjaiba húzódtak vissza, és forró teával vigasztalják magukat. A tea melegét a szájukba vett hűvös fürdőnek vélik. Nézik a kockacukrot, amit a teába dobtak. A cukor örömmel oldódik fel, és pezsgő buborékokat küld a felszínre. A kávé csak kevesen isszák. Drága. A helyi lakosság abból él, amit a kövek izzadnak ki magukból. A szárított trágyaként felhalmozódó semmiből.

Tényleg az a benyomásunk, hogy a szegénység rostos és darabos – korhadt deszkák, rozsdás bádoglemezek és rothadó szalma mindenütt. A legtöbb műhely olyan sötét, mintha a föld gyomrába vezetne. A korom okozza ezt a sötétséget – megtapadt a falakon. Nehéz eldönteni, honnan a korom. Van, ahol faszénnel fűtenek, mert a munkába vett fémet a nyári meleg egyedül nem képes megolvasztani. Másutt azonban csak az emberek megpörkölt lélegzete rakódik le ilyen sötétben.

Az arcok is kormosak. A legtöbb férfi ugyanis nem borotválkozik. A gyerekek teste is sötét. A hátukon azonban néha világító rózsaszín folt húzódik, teknő alakú seb – a leégett bőr hegei, illetve a nyers hús nyoma, ahogy lassan gyógyul. A gyerekek mégis bármikor hajlandók rá, hogy tíz fillérért kiszaladjanak az árnyékból a napsütésre. Az élelmesebbek és ügyesebbek ugyanezért a pénzért a hídról a folyóba ugranak. Ahogy kimásznak, testükről a víz kövér cseppekben hull a flaszterre. Gyíkok futnak elő, és mintha hűvös aludttej lenne, úgy isszák a vízcseppeket.

A friss tej ismeretlen itt, hiszen a melegben percek alatt megsavanyodna. Tartósabb a méz. A sűrű mézből üvegtáblákat húznak a mesterek, és az így készült lemezekkel tapasztják be az imaház ablakait. A méhek azonban csak tavasszal láthatók, amikor még van esély rá, hogy nektárra találjanak. Ismert állat még a hangya, a kandírozott patkány és az énekesmadár. A kisebb madarakat száraz lopótökben tartják, amire sűrű sorokban kis nyílásokat vágtak, hogy gyönyörködni lehessen az ugrándozó állatkában. Csak a szép tollazatú talpas tyúknak jár ki a vesszőből font kalitka. A kalitkák akkorák, hogy az állat éppen guggolni tud benne. Az emberek fantáziaszegények, el sem tudják képzelni, hogy a madár futkosni meg repülni szeretne.

Fontos nyersanyag a gyapjú, a kóc és a rongy is. A zsiradékok nagy részét hagyományos módon a juhok farkából nyerik. A fark ezen a vidéken vastagra hízik, és ahogy a juh legel, a földet éri. A levágott farkok olyan, mint a teli tömlő. Felakasztva lóg a falakon, és noha hamarosan rohadásnak indul, a benne lévő faggyú még sokáig használható marad. Legfeljebb avasodni tud, mert a zsír örök.

A nehéz levegőt a vendéglőből kiáradó égett olajszag és füst teszi még sűrűbbé.

A tömbbé tapasztott birkahús lassan forog a tűz közelében, miközben a pörkölődő masszán sárga zsírcseppek kapnak lángra. Olajos veríték csöpög a tüzet vigyázó férfi homlokáról is. Mögötte, egy rögtönzött kassza mögött ül az üzlet tulajdonosa. Öreg ember már, teljesen száraz a bőre – szőrszálakkal árnyékolt szeméből mintha halszálkák hullanának. Ez az egyetlen csapadék a nyári hónapok alatt.

Valamivel hűvösebb a levegő a régi bazár bolthajtásai alatt. Itt még beszédfoszlányok is hallhatók. Valahányszor fejkendős asszonyok hangja visszhangzik a belső folyosókon, a rőfös idegesen felugrik, odaáll a boltja ajtajába, és mosolyog. Az asszonyok sokáig alkusznak, isszák a rőfös ajkáról a sörbetlevet. Mondják, hogy a régi bazár nyolcszáz éves. Valahányszor egy-egy asszony kilép onnan az utcára, mint megérintett mímórzalevelek, megint összeesnek és tovább fonnyadnak bent az árusok.

Szemben van a mosé. Sárgára festett fala fölissza és nem ereszti tovább az imákat. Kis minaret áll mellette, a fedele kékes fénnel rozsdásodik. Mellette akácfa, amely a porból szív vizet magának, és az éjszaka felhangzó kiáltásokból táplálkozik. Egy lovas kocsí várakozik az árnyékában. A lapos, rövidke jármű deszkáit mesebeli jelenetekkel festették ki, odaliszkokkal és Szindbádokkal. A csillogó színek és a pozsgás formákat sejtető körvonalak a vásári körhinták lovacskáira emlékeztetnek. A kocsí elé fogott ló is hasonló fajta, fából faragott törzsre húzott lakkozott papírmásé. Kicsiny termete alapján persze akár arab telivér is lehetne. Száz évvel ezelőtt még egy bég lovagolt az állaton. Ma egy kamasz hordja a bég bugyogóját, a kelme kifakult. A vastag öv, amelynek az volt a dolga, hogy a bugyogót a derékra szorítsa, már régen elveszett. Egy áruházi nadrágszj helyettesíti.

Ahogy alkonyodni kezd, az elkallódott öv fénye váratlanul mégiscsak megjelenik az égbolton. Végre visszavonulnak a lángnyelvek – holnap reggelig tűzszünet. A várost koronázó szirtek csúcsán rózsaszín lámpások fénye gyullad ki, és míg lent a völgyben előmászik a pincéből a sötét, fent a hegyek csendesen világítanak még egy darabig. Lassacskán azonban elfogy ez a fény is, és lila árnyék kúszik a bágyadtan foszforeszkáló kövekre.

Ez az a perc, amikor megengedettek a csodák. Mehmed Cselebit látjuk, Bayezid szultán fiát, aki valamikor Amásya városát lakta és híressé tette. Élete azzal telt el, hogy fivéreivel a trónért hadakozott. Alakja most a sziklák árnyékából lép elő. Lenéz a városra. Turbánját bokrokból rakta, köpenyét a napszitta kövek ráncai helyettesítik. Arca fekete. Nyolcszáz év óta harcol testvéreivel, és minden esztendőben újra megöli őket. Vezetése alatt mindennap visszatérnek az elkárhozott lelkek a gyehenna tüzéről – most megértjük, hogy ez a szörnyű átok az, aminek a súlya alatt napközben mélyebbre hajolnak a háztetők. Ilyenkor, estefelé Mehmed Cselebi, a győztes kegyelmet hirdet, és fáradtan behunyja a szemét. Alakja újra kövekké hull szét, fekete arcát fölisszák a bokrok árnyékai.

Mint mikor a kályhára rácsukják az ajtót, azonnal sötétebb lesz. Még nincs hűvös, de máris megtelik a város emberekkel. A maradék fény pontos körvonalakat rajzol a szürkületben, és a száraz formák most tisztán, minden félelem nélkül láthatók. A város lakói kis csoportokba verődve sétálnak a folyóparton – köszöntik egymást, megbeszélik mindazt, amit a meleg napközben szobák csendjébe fullasztott.

A hídra macska fut ki, és az úttest közepén a forró porba dobja magát. Mintha megveszett volna, a hátára pöndörödve nyávog, kurrogva énekel.

Látni, hogy a bég, aki megtalálta a nadrágját és a széles selyemövet hozzá, lóra szállt, és most lassan poroszkálva közeledik a túloldalon. Eközben a folyó vize elnyeli a ma-

radék fényt is, a ló minden lépésére sötétebb lesz valamivel. A lovagló alakból most már csak a kivont szablya föl-fölvillanó fénye vehető ki tisztán. A bég eléri a hidat. A macska nem veszi észre, hogy feléje közeledik, még mindig a porban fürdik, és kirúg a levegőbe. A bég most eléri a macskát, és mielőtt az fölpattanhatna, nyergében előrehajolva megsuhintja a pengét. A kettészelt macska hangtalanul gurul a hídról a folyó meleg vizébe.

Éjszaka van. Egy találkára érkezett asszony beleharap a magával hozott mandulás süteménybe.

KIS-ÁZSIA

Történetünk, amely sem kimagasló hőssel, sem pedig izgalmas fordulatokkal nem dicsekedhet, az anatóliai fennsík közepén játszódik.

Lapos, lefolyástalan terület ez, több száz kilométerre elnyúló teknő, amelyben meggyűlik a víz, hogy aztán nyaranta elpárologjon, és azt a szikes pusztát hagyja maga után, amit a törökök Tűz-gölünek – sós tónak – hívnak, bár a tó nevet alig érdemli meg. Barnára égett, füves pusztákkal, végtelennek tetsző mocsarakkal és szürkére fakult száraz sással tarkított táj ez. Néha kilométeres foltokban csak cserepesre repedezett kérges talaj található, másutt meg sóvirág borítja a visszahúzódó pocsolják helyén a földet. A sós vízben nem él meg sem hal, sem béka, de még szitakötőlárva sem tenyésznek, ezért aztán nem legelésznek arrafelé golyák sem. Csak apró természetű baglyok vadásznak néha azokra az egerekre és ürgékre, melyek a magasabban fekvő zombékosokon mégis megmaradtak, és kimerészkednek a sós illatú, sivatagos éjszakába.

Ha a nap felkel, fénye bevilágítja az Ankarától a déli tengerpart felé vezető kihalt országutat. Ennek az útnak a mentén fekszik Cihanbeyli, az a község, ahonnan a Tűz-gölü megközelíthető. Itt szállt ki az autóbusból a turista is, évek óta az egyetlen, aki a Tűz-gölüt látni akarja. Bebaktat a falu főterére, ahol félbehagyott iskolaépület áll. Ez a legnagyobb épület a községben, mert egyemeletes. Lapos tetejére víztárolónak hordót állítottak, s rögtön melléje egy táblát is, amelyen így, „H” nélkül az áll, hogy OTEL. A szálló udvara egyúttal gépállomásként is szolgál, éjjel-nappal hallani a traktorok és teherautók pöfögését. Ha végre a hajnali órákban elcsendesülnek a gépek, a görögdinnyéi mellett virrasztó árus bőgeti fel a táskarádióját. Az udvar sarkában vannak a dinnyék, és az embernek szüksége van a lármára, hogy ne aludjon el.

A főtér végén időnként megjelenik egy kopott autóbusz, áll egy darabig, a sofőr sört iszik, majd utasaival együtt, akik eddig a kocsmasztalnál ültek, beszáll a buszba, és a rázós köves úton kidöcög a Tűz-gölühöz épített sópároló telepre. A turista velük tart. A telep kapujánál megáll a busz, az utasok – valamennyi sótelepi munkás – kiszállnak. Csak a turista civil, őt vissza is viszik azonnal a faluba, mégpedig rendőri kísérettel, mert a szállóban felejtette az útlevelét. A sópároló ugyanis az állami kincstárnak dolgozik, hatóságilag őrzött ipartelep.

Másnap azonban sikerül végre bejutnia. A kapuőrök mint régi ismerőst üdvözlik, és nevetve veszik át tőle az útlevelét. Egy fiókba zárják a papírt, aztán betessékelik egy

még rozantabb minibuszba, amely a töltéseken át vezető úton indul el a tó felé. Még jó hat kilométer az út a sópároló medencéig. A hőség, amelynek az a dolga, hogy a medencéből elpárologtassa a vizet, még nem érkezett meg. Reggel nyolc óra van, és bár a nap magasan áll már, fogvacogtató a hideg. Sivatagi szél nyargal a keskeny töltések mentén, mint egy éjszakáról itt felejtett harapós kutya. A munkások, akik a medencék fenekén visszamaradt sót gyűjtik össze, most behúzzák magukat egy deszkabódéba, teát főznek, majd aludni térnek. Másfél óra múlva, amikor a meleg kezdi felűtteni a levegőt, még mindig ugyanaz a kép. Mint egy közlekedési baleset után a hullák, újságpapírral letakarva fekszenek a szerszámkamra olajos padlóján az emberek.

A turista egyedül indul el a töltéseken sóvizsgálatra.

A medence vize sűrű és üvegesen tiszta. A vízfeneken fehéren világító páncél. Ahol idegen test, kődarab vagy vízbe hullott nádszál áll ki a víztükörből, ott a só fantasztikus kristályok alakjában csapódik ki. Néha a fenéken is megjelennek hasonló kristályos alakzatok. A turista most hirtelen megáll, mert egy szabályos kristálykoronát pillant meg a víztükör alatt. A korona kör alakú, és hat sóliliom nyílik rajta. Az egyik ágából pedig drótszál emelkedik a víztükör fölé, a drót végén feltűzött papírdarabka, s a papíron annak a sópárló munkásnak a neve, aki a korona alakú drótvázat hizlalni a fenékre eresztette. Néhány lépéssel odébb újabb drótvázak fekszenek a fenéken. A rájuk rakódó só szögletes hasábokat alakított a drótformák köré. Mindmeggannyi aprócska oszlopalakzat, csillogó miniatűr temető.

Egy ember jön szembe vele a töltésen, és drótfogantyújánál fogva kiemel a vízből egy érdekesen kanyarodó, spirál alakú képződményt. Letör róla egy kristályvirágot, és odaadja a turistának. A kristályos oszlopcska meglepően nehéz. A turista még a szájában érzi a kesernyés teát, amivel a szerszámkamrában megkínálták. Most próbaképpen megnyalja a kezében tartott furcsa dísz tárgyat is, és az erős sós íztől köhögni kezd.

Délután utazik vissza a faluba. A kihalt, barnára pörkölődött tájban nem mozdul más, csak az itt-ott feltűnő forgószelek. Ingadozó járású poroszlopok árulják el a hol létüket. Tántorogva hajladoznak, aztán összeomlanak, eltűnnek. A meleg negyven fok fölé emelkedik, a szélcsend tökéletes, és az utolsó porból kavart oszlop is aláhanyatlík részegen. Egy távoli földhányás a forró levegőben hullámszerűen látszik, szürkés foltja, úgy tetszik, fölemelkedik, és mint egy póklábakra állított elefánt, lassan ringatja magát. A turista a buszban ülő szomszédjához fordul, és ujjal mutat a délibábra. A férfi csak a szemével int vissza. A teste szürke, a ruhája poros, nyakán a ráncok között sós lerakódás világít – az izzadság nyoma.

Napnyugtáig még van idő. A turista a falu végén a házakat fényképezi. Alacsonyak a házak, laposak, és földből döngölt a tetejük. El lehet látni fölöttük. Egy férfi behívja a turistát az otthonába, leülteti a szobában a szőnyegre. A falak is szőnyegekkel vannak kárpitozva, különben, mint egy sátor, üres a helyiség. Csak a szoba másik vége foglalt – itt félkörívben guggol a család. Sokan vannak, bizonyára a szomszédból is ájtjöttek. A turista és a házigazda szemben ül a sokadalommal. Ekkor a legnagyobb lány savanyú tejet hoz a vendégnek. Két pohárral hoz, a turista és a házigazda némán issza, a többiek pedig nézik őket. Aztán a turista megkérdezi a vendéglátóját, hogy hány gyereke van. Az zavartan nevet. Két kezét maga elé tartva kezdi hangosan felsorolni a gyerekei nevét. Az ujjain számolva jut el az eredményig: hat gyerek van a családban.

A háztól szikes, gyér fűvű lapályon át vezet a visszaút a faluba. Kis ér kanyarog a közepén. A libalegelő végén a távolban két megrakott, rokkant szekér körvonalai látszanak, mögöttük fölvert sátor. A turista arrafelé tart, és látja, hogy a sátor előtt férfiak

guggolnak. Észreveszik a közeledőt, aki óvatos, és csak a távolból fényképezi őket. Intenek neki, hogy jöjjön csak közelebb.

Közről aztán látni, hogy mi folyik – kakasviadal. Egy bajszos, kövér paraszt föláll, közelebb lép a turistához, és a sátorra mutatva magyarázza: cigányok. A turista bólint, érti, miről van szó. A falubeliek kakasa küzd itt meg az idegennel. A két kakas ott táncol a guggoló férfiak előtt. Csönd van, csak az állatok lihegése hallatszik. Meleg ánizsos pálinkával itatták meg őket a viadal előtt.

A turista nézi a kakasokat. Taréjukat és csőrük alatti lebernyegüket levágták, s tolatzatukat is, úgy látszik, rendszeresen tépik. A díszes madarakból így csak az izmos test és egy félmaroknyi tarka faroktoll maradt – meg az erős, elszarusodott sarkantyúk. Az ánizsos pálinka forróvá hevíti a kakasok fejbőrét, lázban égnek a tarajból visszamaradt duzzadt hegek. A két állat egymás körül forog, meglapul, majd megint a magasba szökken. Egymásnak ugranak, aztán kavargó párharc után lihegve megmerevednek.

A fekete kakas a kitartóbb, úgy búbolja a vöröset, mintha tyúk lenne. A sarkantyús lábak közben mély sebeket ejtenek a vesztes testébe. Végre megelégedik az emberek a küzdelmet. A cigány gyors mozdulattal fölemeli a fekete kakast, és egy csuporból hideg vizet önt az állat fejére meg a testére. A vörös kakas még mindig nyitott csőrrel, nyelvét előretolva liheg, nem mozdul. Most előrelép a kövér török, és egy hirtelen mozdulattal a magasba rántja, majd maga elé tartva vizsgálgatja a vesztes állatot. A kakas, ahogy az erős markok között érzi magát, mereven megfeszül. Jól látni, miként csöpög a fekete vér a feltépett bögye aljából, ahogy így a magasban lebeg. A kövér török, kezében a kakassal, megfordul, és elindul a falu fele.

Ahogy a turista követi őt, hallja a győztes kakast, amint az a háta mögött diadalmasan kukorékol. A kövér törököt azonban egy időre elveszíti a szeme elől. Csak amikor egy udvar mellett halad el, fedezi fel újra. Az ember ónozott tálat rakott a földre, és éppen föléje tartja kakasát. A turista továbblép, de szájában érzi a vöröslő folyadék sós ízét. Továbbkíséri őt a kövér török képe, akinek, miközben elvágja a kakas nyakát, a vér a kezére spriccel.

A SZÓKE ORSZÁG

Mint a világ bármely részén, itt is a zöld az uralkodó szín. Zöldek a fenyők, zolden virítanak a rétek, zöld árnyékuk van a hegyeknek, és világoszöld szirmokat hajt a fakó encián. Csak a föld szóke, mert a gyakori fagy és az olvadó hó kimossa a színeket a talajból, azonkívül ott a gyökerek közt a foszforeszkálóan sárga agyag is. Lenhajú lányok fekszenek átfagyott testtel keresztbe-kasul arasznyira a talajszint alatt.

Az emberek azonban csak ritkán fáznak, mert állandóan a kezük ügyében van a rozspálinka, a füstölő vodka. Ha ittak, víztiszta tekintettel néznek utána az égre, amely szintén szóke. Lassan hullik a felhőtlen égből a hó, a pelyhekké fagyott harmat, és míg az emberek nem néznek oda, jávorszarvasok lélegzik föl a pálinkás üvegek halvány árnyékát. A viszonyokat jól jellemzi, hogy oly keveset beszél a lakosság. A farkasok, amelyek ősidők óta látogatják a falvakat, kiitták a szavakat a férfiak mellkasából. Az asszonyok meg amúgy is némák, csak ha szülnek, akkor jajgatnak erősen.

Az ország nagyobbik fele ismeretlen, és a jeges tengerig húzódik. A fiatalok, akik tornacipőben járják az északra vezető utakat, bizony ritkán jutnak el a horizontig. A csend és a gazdátlan pára finom kristályok alakjában gyűlik fel a zsebekben, és amikor az utolsó fenyőfához érnek, figyelmeztetően lidérclángra lobban. Ha mégis továbbmerészkedünk, szesínű fűvel találkozunk – a jelenség oka a klorofill egy albínó-változata. Ezen a fűvön apró rágcsáló állatok legelnek. Egyszer egy gimnazista zsebre tett egy ilyen állatot, de amikor hazaérve előhúzta, látta, hogy a ruha ráncai közt lerakódott csend megmérgezte a zsákmányul ejtett jószágot. Az állat testén áttetsző csilgagszórók nőttek, és a szobalevegővel találkozáva zizegve vízzé olvadtak. Maga az állat annyira kőkemény lett, hogy megőrzésére egyedül az ásványtani szertár látszott alkalmasnak.

A szőke országban egyszer érthetetlen tömegbaleset történt.

Egyszer egy paraszt túl nagy fába vágta a fejszét. A fejsze a fokáig hatolt a fatörzsbe, és ott úgy megszorult, hogy meg se moccant többé, hiába próbálta a férfi kihúzni. Makacs természete volt azonban a parasztnak – három nap, három éjjel küszködött a balta nyelével. Végül már az egész falu körülállta, és úgy figyelte. Mikor a férfi a harmadik nap éjszakáján elvesztette az eszméletét, ujjai még mindig a balta nyelét markolták görcsösen. A legjobb barátja lépett mögéje, hogy megszabadítsa kínjaitól. Ennek is kezében volt a baltája, azt vágta hát a paraszt hátába. A falu némán figyelte, mi történik. Mozgás csak akkor támadt, amikor az áldozat öccse, aki szintén magával hozta a baltáját, az irgalmas gyilkost egyetlen csapással a földre terítette.

Elkeseredett dulakodás kezdődött, amelynek során rendre ölték egymást a férfiak. Az utolsót, aki keskeny pengéjű késsel dolgozott, a megveszett asszonyok szedték széjjel. Mint később egy környékbeli drámaíró megállapította, azért, mert a rájuk szakadt özvegyességükben úgy érezték, ellenállhatatlan vágy hajtja őket, hogy a késes férfival közösjenek.

A dolog később finomabb irodalmi feldolgozást kapott: a fába szorult balta itt csak szimbólum volt, és a szűnni nem akaró szerelmet jelképezte. Más interpretációk szerint egy régi rítus romlott változatával állunk szemben – a romlás aztán, úgy látszik, ragadósan bizonyult. A legérdekesebb magyarázattal azonban egy fizikus szolgált. Szerinte a tömegbalesetet tragikus véletlen okozta. Nevezetesen az a körülmény, hogy a falu a sarkkörön túl feküdt, ahol nyáron soha nem nyugszik le a nap. Ha csak egy percre is a fenyőfák koronája mögé süllyedt volna, akkor a paraszt is azonnal elengedett volna a balta nyelét, és nem került volna sor a sajnálatos lefolyású hisztériára.

A VÉGSŐ KÉRDÉSEK

A küldöttség motoros hajója megérkezett a szigetre. Elsőnek néhány egyházi előkelőség lépett partra, majd azok a tudósok, akiket az éppen élő Nobel-díjasok közül választottak ki. Őket követték a politikai élet kiválóságai.

A kis menet egy pillanatra megtorpant, mert az egyik elől haladó tudós atya reve-

rendája alá egy vízisikló menekült. Az idős úr azonban magasra emelte a feketén suhogó ruhadarabot, és a hulló gyors irányváltoztatással az út melletti magas fűbe siklott. A fákról papagájok rikácsolása hallatszott, és amíg az elől haladók azon töprengtek, hogy miként fogadja majd őket a sziget kormányzója, hirtelen szétváltak a pálmák, és egy elefánton lovagló alak pillantott le rájuk.

Tizenkét-tizenhárom éves fiúnak látszott, rövidnadrágban és pólóingben volt. Meztelen lábszárán elvakart szúnyogcsípések vöröslöttek, bokája pedig retkes volt a kosztól. A fiú hangosan felnevetett, amikor a kis küldöttség zavartan megállt előtte. Egyesek az érkezők közül azon kezdtek gondolkodni, miként is köszönjenek.

A helyzetet az elefánt mentette meg. Magasra lendítette az ormányát, majd puhán előrenyúlva cukor után kezdett kutatni az egyik Nobel-díjas vendég zsebében. A fiú a kamaszok szemtelenségével élvezte a küldöttség tagjainak a tanácsalanságát, majd a lábszárát kezdte vakarni. Ő volt a sziget kormányzója.

Végül az egyik úr ünnepélyesen üdvözölte őt, és megkérdezte, mi a dolgok és emberi tevékenységek végső értelme. Közölte, hogy a küldöttség egy bölcs formulát vár erre a kérdésre, és hogy az egész látogatást tulajdonképpen ezért szervezték.

– Arra számítottatok, hogy a válasz teológiai természetű lesz? – kérdezte a fiú a reverendás alakokra tekintve.

– Ha így lenne, akkor bizonyára az lenne az utóbbi évszázad legnagyobb csodája – válaszolta szerényen az egyik atya.

A küldöttség többi tagja hallgatott. Az egyik Nobel-díjas tudós, aki hegyes orrú lakkcipőt viselt, a cipője orrával kis gödröt kezdett fúrni a puha talajba. A fiú végül is abahagyta a küldöttek néma vizsgáztatását, és meztelen lába szárára tekintett. Megint egy szúnyog szállt rá, és szívókját mélyen a bőrébe eresztette.

Mielőtt azonban a nagy tehetségű ifjú agyonütötte volna a szúnyogot, a következőket nyilatkozta az elefánt előtt felsorakozott küldötteknek:

– Csak a nőstény szúnyog csíp, mégpedig azért, mert a melegvérűek vérére van szüksége ahhoz, hogy a tojásait megérlelje. Mindenki tudja ezt, csak maga a szúnyog nem. Ő csak teszi a dolgát. Mivel bizonyára vannak olyan lények is, akiknek a szemében viszont mi vagyunk szúnyogok, valószínű, hogy mi is hasonlóképpen tudatlanok vagyunk a saját dolgainkban. Általában is: az intelligenciák egymás fölött álló hierarchiája végtelen. Akárhol szakítjuk meg tehát a sort, az utolsó, éppen legmagasabb rendűnek látszó tag – mint például az ember – csak olyan láncszem ebben a folytonosságban, amely alatt a megismerhető dolgok végtelen tengere hullámzik, de fölötte is még mindig végtelenül nagy a kifürkészhetetlen titkok birodalma. Minél nagyobb kérdést intéz tehát az ember e titkok irányában, annál nagyobb intelligenciákkal méri össze magát, a végső kérdések pedig a sor egész terjedelmét hívják ki maguk ellen. És tudjuk: a végtelenhez viszonyítva a legmagasabb szám is végtelenül kicsiny. A végső emberi kérdések ezért olyan unintelligensek és megválaszolhatatlanok. Facit: sok dolog hihető, és sok válasz lehet igaz, csak amit az ember önmagáról hisz vagy mond, az mindig olyan, mint amikor a szúnyog firtatja saját létének titkait. A világ úgy van berendezve, hogy az ilyen kérdések el se hangozhassanak, de ha mégis felteszi őket valaki, akkor biztos, hogy a válasz soha nem lesz igaz.

– Szemtelen kölyök! – szitkozódott a lakkcipős tudós, amikor az elefánton lovagló fiú újra eltűnt a pálmák között. Aztán, mivel az egyik egyházi méltóság rosszálló pillantást vetett rá, magyarázólag hozzátette:

– Egy szavát sem hihetjük, ha tényleg igaz, amit mondott.

Gellén-Miklós Gábor

AZ ELÉGEDETLENSÉG DALA

Ha eső esik,
hulljon a hó.
Ha tej forr,
hűljön kakaó.

Ha völgyben ülök,
álljak sziklán.
Ha fiú vagyok,
legyek kislány.

Ha boldog vagyok,
legyek árva.
Templom helyett
járjak kuplerájba.

Miért a Föld forog?
Forogjon a Nap.
Aki átölel,
jobb, ha megharap.

Akit estére várok,
jöjjön már ebédre.
Ha valamit elkezdek,
legyen rögtön vége.

Fodor Ákos

ÉRTÉKELÉS

De jó, hogy mindig
hagysz magad után némi
kívánnivalót!

A BEVÁSÁRLÓKÖZPONTBAN

Nézegetem leendő halálomat.
Tulajdonképpen egész jó kis halál;
a beláthatatlanul széles körű választékból
még ez látszik a legmegfelelőbbnek.
Méretegem még súlyra, színre, ízre, alakra – hm,
végtére is ezért mindent megadnék
(kevesebért meg úgyse kapható)
– na jó. Hát akkor: ez volna az. És előre is
köszönöm a pontos házhozszállítást.

ELÉRZÉKENYÜLÉS

„Sose felejtem
azt a sok-sok jót, amit
én tettem érted!”

SÓHAJ A DUNÁNÁL

Ó, drága J. A.,
itt mindenki csak *mások*
múltját vallja be...!

N. N. VÍZEN JÁR; ANYUKÁJA A PARTON ÁLLVA KORHOLJA

„– *Már megint* mi a
CSODÁT csinálsz, kisfiam?!
És hol a sarud?!!”

KÁPRÁZAT

Naparany-fűzöld idill:
csöpp lány guggol és pisil
a réten.

Hess, Álszentség Szelleme!
Lehet, hogy nem illene,
de nézem:

öle pihétlen, lábszára pihés még,
alig-teste szintiszta önfeledtség;

a többi virág között
fénybe-szélbe-öltözött
virág itt –

– most föláll és lábra kap
s fut, mint Boldog Pillanat,
a házig.

Eörsi István

PÁRBESZÉD SZINTKÜLÖNBSÉGGEL

A Szovjetunió széthullása után, a várakozásokkal teljes zűrzavarban heves vágy támadt bennem, hogy felkeressem Lukács Györgyöt, a világhírű marxista filozófust. Ez természetes is, hiszen az Öreg felnőttételem minden fordulatában szerepet játszott. Az ő szellemi súlya nélkül mérsékeltebb lendülettel vegyítettem volna hangomat egészen fiatalon a kommunizmus egyedül megvalósult sztálini változatának költői kórusába, és ki tudja, pár év múlva, még mindig fiatalon, nem vezetett volna letargiába, cinizmusba, talán még elefántcsonttoronyba is a szégyen, ha nem hittem volna el neki, hogy becsületesen is lehetünk kommunisták. Nem kis mértékben neki köszönhetem, hogy a szégyen 1956-ban a forradalmárok közé, majd a dutyiba vezetett. Negyvenöt és fél hónap múlva kiléptem a börtönkapun, hazataxiztam, megcsókoltam feleségemet és gyerekeimet, aztán lezuhanyoztam, és ellátogattam az Öreghez. Kibámultam ötödik emeleti lakásának ablakából a Dunára meg a hídra, hogy ismét megcsodálhassam a változás és az állandóság dialektikáját, majd leültem íróasztalának túloldalára. Ott ücsörögtem 1971-ben bekövetkezett haláláig. Nagyszabású szellemi lakomákban részesített, mondjuk – hogy csak egy példát említsek – a „Stirb!” és a „werde!” összefü-

géséről, Goethe pillangójáról, mely belehal a gyertyaláng vonzerejébe, ezzel bizonyítva, hogy a fény felé törő értelmes élet túlmutat a halálon, miközben a „werde!” szóban diadalmaskodik a Luthertől Hegelig ívelő német gondolat.

Nem tagadhatom azonban, hogy nemcsak ilyen falatokat tálalt fel, hanem néhány olyan fogást is, amelyet az idő múlásával egyre nehezebben és végül egyáltalán nem tudtam lenyelni. Például be akarta bizonyítani, hogy a szovjet rendszer torz és atipikus képződmény ugyan, mégis szocialista. Ennek az állításnak én csak az első felét fogadtam el. Vitánkat haláláig nem tudtuk befejezni, sőt, elképedésekre halála után is folytattuk. A nyolcvanas évek közepén, amikor Gorbacsov meghirdette a „glasznosztj” és a „peresztrojka” programját, rengeteg érvhez jutott, és már-már felülkerekedett az Öreg. Meg volt győződve róla, hogy a társadalom várakozásai serkentően hatnak a marxizmus reneszánszára, amely megteremti majd a szocializmus klasszikus formájának eszmei alapzatát. Én azonban láttam, hogy Gorbacsov úgy jár, mint aki egy mocskos luftballont nem bír tisztára mosni, és ezért kést fog, hogy meghámozza. És csakugyan: Lukács két zseniális eszmefuttatása között egyszer csak szétduzzant az egész hóbelevanc.

Borzalmasan örültem, mert mindarra, amit 1956 óta átéltem, Moszkvából importált akasztófák erdeje vetett árnyékot. De azért bántott is, hogy Mesterem alulmaradt. Ha legyőzzük Mesterünket, akkor csak nagy erőfeszítéssel agyalhatunk ki olyasvalamit, amiért még érdemes élnünk. Rá kellett ébrednem, hogy szeretném, ha új érveket találna tarthatatlan álláspontja védelmére. Olyanokat, amelyeken elragódhatunk halálomig. Ezért elhatároztam, hogy ha törik, ha szakad, találkozom vele. Minthogy azonban a miszticizmus minden formája idegen tőlem, hosszú ideig sejtelmem sem volt róla, miként váltsam valóra óhajomat. Végül a megidézés különleges formája mellett döntöttem. Elkezdem olvasni saját tizenöt évvel korábban készített fordításomban A TÁRSADALMI LÉT ONTOLÓGIÁJA című több mint ezeroldalas munkáját (azért olvastam így, hogy gondolatait a saját nyelvem közegén keresztül fogadjam újra magamba), és szellemi táplálékomat tízoldalanként egy-egy korty kisüsti szilvapálinkában oldottam fel. A két élmény lassan áthatotta egymást. Tudvalevő, hogy Lukács elmélete szerint a civilizációs fejlődés folyamán az emberiség mind több közvetítő tagot kapcsol be szükségletei és ezek kielégítése közé. Az ötödik korty után, hajnali négykor úgy éreztem, hogy ilyen közvetítő tag a pálinka is, mely látszólag eltávolít ugyan a kitűzött cél-tól, valójában azonban közelebb hoz hozzá. Fél hatkor kinéztem az ablakomon – Lukács halála után néhány hónappal én is Duna-parti lakásba költöztem, egy híd fölé, mert már nagyon hiányzott a változékonyság és maradátság folyamatos dialektikájának látványa –, és megpillantottam Lukácsot. Magasan a víz fölött ült szokásos testtartással íróasztala mögött. A földről szállt föl, vagy az égből ereszkedett le? Nem tudtam eldönteni. Aztán ráébredtem, hogy ez mindegy. A találkozás pusztá ténye engem is az égbe emelt. A téma viszont, amelyért meglátogattam, őt is lehúzza a földre. Ezzel a szellemi lények régi hagyományát követi majd. A nagy világvallások demiurgoszainak teljes figyelmét is a mi elenyészően jelentéktelen, zűrzavaros sártekénk ügyes-bajos dolgai kötik le. A sugárzó, határtalan világmindenségre alig jut idejük és energiájuk.

Nem volt időm, hogy elgondolkodjak ennek okán, annyira megrendített az Öreg látványa. Pedig nem látszott idősebbnek nyolcvanhat évesnél, vagyis semmit sem öregeedett halála óta. Ahogy alsó ajka lebiggyedt, felfedeztem rajta a jól ismert szemölcsöt. De arca tejszínű volt, és furán rezgett, mint a sátorponyva, amelybe bele-belefüj a szél. Kihajoltam az ablakon. Ő éppen felállt, megfordult, háta mögül, a könyvszekrényből

elővett egy Hegel-kötetet (J. Hoffmeister 1931-es lipcsei kiadása), amelyből tucatszám lögtak ki az emlékeztető cédulák. Határozott mozdulattal felütötte az egyiknél a könyvet, majd visszaült, és kimásolt belőle néhány szót. Még nem vett észre engem.

Most valloam meg, mielőtt beszélgetésünket ismertetném, hogy egyszer már, egy színdarab keretei között elmondtam egyet-mást erről a találkozásunkról. De drámai céloknak megfelelően egy irányban hegyeztem ki beszélgetésünket. Például: elmeséltem, mennyire meglepett, hogy Lukács bútorai és használati tárgyai mind felhőből vannak. Felhőcafatokból készültek még a könyvekbe dugott emlékeztető cédulák is, és Lukács elmagyarázta, hogy ott, ahol ő időzik – vagy pontosabban: időtlenkedik –, mindenki szükségletei szerint láthatja el magát bútorokkal. Íróasztala például egy van, de csak azért, mert nincs szüksége többre. Azt a látszatot keltemtetem tehát, mint hogyha odafent, a magasban megvalósult volna a kommunizmus legfelső foka. Lukács képességei szerint dolgozik, a felhők pedig szükségletei szerint öltenek körülötte formát. Csakhogy Lukács erről mondott még más is, amiről nem számoltam be, mert nem a kívánt irányba vitte volna dialógusunkat. Elpanaszolta, hogy egyre gyakrabban kell csereberélnie használati tárgyait, mert a felhők egyre gyorsabban piszkolódnak be. „Itt van például ez az íróasztal – mondta –, alig három hete állították ide, és már tele van pötyyözve korommal. A könyvszekrényből pedig egészen különleges gázszag párolog. Még ennek a SYSTEM DER SITTlichkeit-nek is van némi kénes bűze” – és felmutatta könyvét. Amikor e jelenség okai felől érdeklődtem, ezt válaszolta: „Marx szerint a legtágabb értelemben vett civilizáció a természeti korlátok visszaszorításának folyamatában bontakozik ki, és ennek a folyamatnak semmi sem szabhat határt. Ez igaz is. Csakhogy egy bizonyos ponton a természet visszarúg. Mármost ez a tény kényszerítő erővel veti fel korunk legfontosabb civilizációs problémáját: miként szoríthatjuk úgy vissza a természeti korlátokat, hogy a természet ne rúgjon vissza?” És fürkészően rám nézett, jól ismert pillantásával: mintha tőlem várná a választ.

Ezzel a megválaszolatlan kérdéssel fejeződött be társalgásunk. Egy pillanatra lesütöttem a szemem, és mire felnéztem, Lukács már sehol sem volt. A felhők is eltűntek. Felhajtottam egy kupica szilvát, majd kihajoltam a nyitott ablakon. Boldog voltam, amiért csaknem három évtizeddel halála után még egyszer láthattam Mesteremet. Milyen jó, hogy nem változott: tovább bízhatom abban, hogy a személyiséget, ha sok gyökérrel kapaszkodik talajába, semmi sem bomlaszthatja fel. De örömet lassan, feltartóztathatatlanul valamiféle zavarodottság váltotta fel, aztán émelyegni kezdtem, mint egyszer régen a La Manche csatornát átszelő komphajón, hullámverésben. Végül el kellett lépnem az ablak mögül, hogy ki ne vessem magamat rajta. Kínózni kezdett a beszélgetés nyitánya, ahogy csak olyasmi gyötörhet, ami jóvátehetetlen. Még most is nehéz beszélnem erről.

Amikor Lukács megpillantott, azt kérdezte, amit minden alkalommal, ahányszor beléptem a dolgozószobájába. „Mi újság?” Én pedig gondolkodás nélkül ezt feleltem: „Szétesett és megszűnt a Szovjetunió.” Az Öreg meg se mozdult, de arcán a bőr pillanatok alatt páncéllá dermedt – ezt az arcát a Farkasréti temetőben láttam először, amikor Gertrúd néni koporsója mögött lépdelt. „Lukács elvtárs!” – kiáltottam rémülten, de nem hallotta meg. A nap felkelt már, fényével elborította a vézna kis embert, aki zsugorodni kezdett, még mindig mozdulatlanul. „Mindjárt olyan lesz – gondoltam –, mint Kafka elbeszélésének hőse, a rút rovar.” Könnyebb feltámasztani egy halottat, mint visszaszívni a szót, amely kiszökött a szánkából!

Hogyan enyhíthetném brutalitásom hatását? Talán ha Gertrúd nénire terelném a szót... Hiszen együtt vannak megint – ezt látom a nyakkendőjén. Életét, akárcsak életművét úgy komponálta meg, hogy kivívja vele Gertrúd néni jóváhagyását. Amikor az imádott öregasszony meghalt, senki sem maradt a földön, akinek jóváhagyásáért érdemes lett volna fáradoznia. Légüres térbe került! Csakhogy az a légüres tér metafora volt! Ellenben ez itt, amit most látok, szintiszta valóság! De abban biztos vagyok, hogy Gertrúd néni lényének a súlytalanság állapotában is súlya van. Hohó! Ahol ő időzik, ott a súly a metafora.

Erről kezdtem beszélni, a metafora és a realitás viszonyáról, de Lukács közbevágott: „Ezek szerint nincs többé olyan erő a földön, mely korlátozhatná az American way of life egyeduralmát?” Páncélos arcának nyiladékaiból nehezen préselődött ki ez a kérdés. Mihelyt a végére ért, rám nézett, én pedig lesütöttem a szemem. Hallottam ezt már tőle, amíg élt, és akkor még azt felelhettem neki, hogy az USA eltűnése esetén viszont az emberi jogok semmibevételének szovjet mintája válna egyeduralmukodóvá. De most mit feleljek? Olyasmit motyogtam, hogy a Szovjetunió nem külső csapások, hanem a saját súlya alatt omlott össze. Életképtelen volt, már csak ezért sem érdemes siratni. Lukács arcáról egy pillanat alatt leolvadt a páncél. Válaszom meghozta harci kedvét. Szivarra gyújtott, mélyet szippantott belőle, és megkérdezte: „Akkor most, a szovjet zsarnokság letűnte után, a kapitalizmus megmutatta, hogy milyen emberséges tud lenni, ha békében hagyják, nemde? Kevesebben éheznek világszerte, csökken a távolság a gazdagok és a szegények között, növekszik a létbiztonság?”

Tovább záporoztak a kérdései, én meg egyre csak ráztam a fejem. Nem, nem, nem, a világot továbbra is fenyegeti a pusztulás, de volt egy szörnyűség, amely mára eltakardott az útból. Csak gondoltam ezt, mozdulatlan ajakkal, ő mégis kiolvasta belőlem. Talán belegomolygott a fejembe? De hiszen nem mozdult íróasztala mögül. „Maga arra gondol, hogy két szörnyűség több, mint egy szörnyűség. Csakhogy nem lehet mindent számokkal elintézni. A számok mindenhatóságába vetett hit modern előítélet. A szám mindent kvantifikál, és elmosza a minőség szempontjait. Hogyan aránylik például egyetlen éhen haló gyerek kínja tízezer betiltott lírikus panaszaikhoz? Vagy egyetlen napalmbomba...” Szokásom ellenére a szavába vágtam: „Lukács elvtárs, annyira örülök, hogy látom. Ne élvezzük inkább a napsütést?”

Ám Lukácsot, ha rátért valamelyik kedvenc témájára, sohasem lehetett más sínekre zökkenteni. Felidézte újfent, mint életében is sokszor, amit egyszer állítólag egy kisfiú kérdezett tőle: hogy ha ketten vannak egy szobában, és négyen kimennek, hányan kell visszamennie ahhoz, hogy senki se legyen bent. A negatív szám merő absztrakció. Mínusz két ember nem tartózkodhat sehhol. Mínusz két forint nem létezik. Matematikai műveletek lehet végezni ilyen fogalmakkal, csakhogy a valóságban semmi sem felel meg nekik. „Itt az égben – mondta Lukács – meg is szűnt a matematika parancsuralma. Senkinek sem jut eszébe, hogy teszem azt mínuszfelhőkön törje a fejét. A kimeríthetetlen felhőállomány meghiúsítja a manipulációt a negatív számokkal.”

Miközben ezt mondta, arca átszellemült, megszépült szinte. Erősebb szél kerekedhetett odafent, mert arcvonásai most erőteljesebben rezegtek. Halk, finom zörejt véltem hallani, és elhatároztam, egy újabb pohárka kisüsti után, hogy odamegyek hozzá. Ő vonzott vagy a súlytalanság állapota? Bal kezembe fogtam félig telt pálinkásdemizonomat, és jobb lábamat átvetettem az ablakpárkányon. Lukács nem nézett rám, hanem könyvében lapozgatott, és közben ezt mondta: „A súlytalanság állapota rendkívül fárasztó, Eörsi. Hiposztazálnunk kell talpunk alá valamiféle támaszpontot, de úgy,

hogy az funkcionáljon is. Aki erre nem képes, az nem kószálhat szabadon az égen.” – „Akkor mivel töltik idejüket? – kérdeztem. – Csak nem foglyok?” – „Roppant karámban heverésznek a tehetetlen lelkek miriádjai. Ha emlékeim nem csálnak, ezt odalent mennyországnak hívják, igen pontatlanul. Ugyanis minden lélek önálló mennyországot kíván magának, csakhogy ez képtelenség, mert a végtelen tér nem osztható fel. Ha ugyanis véges részekre osztanák, akkor a véges részek összege nem adhatná ki a végtelent, ha pedig végtelenekre, akkor minden egyes rész külön-külön azonos nagyságú lenne az összes rész összegével, ami elképzelhetetlen. Hegel nyomán persze mondhatjuk, hogy az Abszolút Szellem végtelen, de kizárólag a véges szellemekben létezik, vagyis a végtelenség elfér sok végességben. Ám az ilyen állítás csak a Szellem vonatkozásában értelmezhető mint hanyagul leplezett istentagadás. Hegel ugyanis azt állítja ezzel, hogy Isten nem létezik, csak bennünk. A végtelen térről viszont nem állíthatjuk, hogy csak a véges terekben létezik. Véges térnek ebben a mennyországban nincs helye, a végtelenségben szorulnak egymáshoz a lelkek, miközben minden irányból szakadatlanul dől a zuwachs. A fokozhatatlannak tetsző, de szakadatlanul fokozódó léleksűrűségtől csak azok menekülhetnek meg, akik elviselik a súlytalanság állapotát. Gertrúddal mi ily módon szabadok vagyunk, akár egymásba is költözhetünk, de a páros súlytalanság rendkívüli próbatétel, főként, ha az úrbeli szélben különböző irányokba kezdünk rezegni és lebegni. Ezért úgy döntöttünk, hogy váltakozva költözünk egymásba, és néha pihenésképpen elviseljük a külön mennyország gyötrelmeit. Nemrég távozott belőlem. Ilyenkor nem mindegy, hogy mivel töltődik fel a hiány, amelyet hátrahagyott.”

Rám nézett, és én a legszívesebben elsüllyedtem volna szégyenemben. „Ugyan már, Eörsi – mondta –, a megbánás tökéletesen értelmetlen lelki tréning. Hiszen tudjuk, hogy a múlt az abszolút szükségszerűség birodalma, amennyiben nem módosítható. Azt próbáltam elmagyarázni éppen, hogy a külön súlytalanság kevésbé fárasztó ugyan, de pszichológiai szempontból valóságos pokol. Mert Gertrúd távollétét is jelenlétének élem át ennek boldogsága nélkül. Egyszóval ne kívánja meg létfeltételeinket. Még ezt a gyönyörű karosszékemet se kívánja, bár nagyon kényelmes. De felfázom, ha túl sokat ülök rajta. És előbb-utóbb bekormozódik tőle a nadrágom. Szívesen innék a pálnakájából, de azért inkább másszon vissza.”

Ez a megjegyzés a bekormozódásról vezetett beszélgetésünk utolsó témaköréhez, a felhőszennyeződéshez, amelyről beszámoltam már. Azonban előtte az Öreg mondott még valamit, látszólag teljesen összefüggéstelenül. Szó szerint idézem: „Akkor hát más-hol és máskor és máshogy kell újrakezdeni.” Megborzongtam, már ismét a nyitott ablakban állva. „Miről beszél?” Lukács rám meredt, majd íróasztalostul, könyvtárostul vagy kétszáz méterrel magasabbra emelkedett. „Mit kell újrakezdeni?” – érdeklődtem álságosan. „Hogy mit?” – kérdezte. „Csak nem hisz még mindig egy osztálynélküli...” Lukács az ajkára szorította mutatóujját. „Hogyan?! – kiáltottam –, odafent sem beszélhet teljesen szabadon?” Erre elmosolyodott, majd megkezdte előadását a természeti korlátok visszaszorításáról. Aztán – mint erről beszámoltam már – eltűnt a magasban. Hosszan bámultam utána, üres kupicával a kezemben fürkésztem a levegőget.

Heller Ágnes

MARX ÉS A MARXIZMUS MA

Módos Magdolna fordítása

A Marxról feltett kérdések soha nem voltak azonosak a marxizmus kapcsán felvetett kérdésekkel. Egyetlen Karl Marx nevű ember létezett, aki számos könyvet írt, ám a marxizmuson belül mindig is sok leágazás és irányzat létezett, melyek ádáz harcot vívtak egymással: ezek mindegyike Marx egyedül hiteles értelmezőjének tekintette önmagát, és félreértelmezéssel, hamisítással, sajátos érdekek kiszolgálásával vádolta a többi. Ha Marxról teszünk fel kérdéseket, tudjuk, kiről beszélünk, ám ha a marxizmus kerül szóba, azonnal felmerül a kérdés: melyik válfajára is gondolunk? Marx egy alkalommal kijelentette: „Nem vagyok marxista, Karl Marx vagyok”, és igaza volt. Kétségtelenül létezik kapcsolat a marxizmus különféle irányzatai és Karl Marx művei között, ám ezek egyike sem oksági kapcsolat. Karl Marx nem oka a marxizmus egyik fajtájának sem, és a marxizmus egyik fajtáját sem tekinthetjük emez ok következményének. Inkább azt mondhatjuk, hogy bizonyos politikai mozgalmak és érdekek, melyek maguk is különböznek egymástól, olyan alapszöveget kerestek, amely megerősíti állításaikat, és elméleti igazolást nyújt számukra. Erre Marx már létező szövegeiben találtak rá még az ő életében, tehát módjában állt tiltakozni egyes értelmezések ellen, az ellen azonban már nem tiltakozhatott, ami halála után sok évtizeddel történt. Pontosabban szólva, ezek az irányzatok a maguk alapzatát nem Marx összes szövegében találták meg, hanem azokban az egyes szövegekben, amelyek leginkább illettek politikai céljaikhoz.

Ám noha Karl Marx nem volt oka a marxizmusnak, a marxisták nem teljesen véletlenül választották ki az ő személyét és műveit. Karl Marx többnyire szemlélődő életet élt, olvasott és írt, két alkalommal mégis bemerészkedett a politikába, igaz, csak rövid időre. Mindkét alkalommal „kommunistának” nevezte önmagát is és az általa támogatott szervezetet is. Írásaiban számos vonást ötvözött, melyek között nem egy volta-képpen önellentmondó és egymással összebékíthetetlen volt, és pontosan ez a keverék jelleg tette ezeket olyan nagyon vonzóvá ideológiai szempontból.

Először nézzünk néhányat ezek közül a vonások közül. Marx elmélete szekuláris volt, a vallásokat elutasította, mondván, hogy azok nem mások, mint a nép ópiuma, hamis illúziók, a kizsákmányolás következményei stb. A vallásokkal a tudományt állította szembe. Ne feledjük, hogy a XIX. század első fele, Karl Marx kora az a korszak volt, amikor a vallás helyébe a tudomány lépett a modern világ elsődleges magyarázójaként. A tudomány piedesztálra került; nevében fogalmazódtak meg az igazság mint olyan egyetemes követelményei. Noha a XX. században továbbra is a tudomány maradt az uralkodó világmagyarázat, az egyetemes magyarázat metafizikai törekvéseivel mindazonáltal felhagyott. Ebből az következett, hogy legalábbis a XX. század második felében az igazság két fogalma, az igazság mint bizonyos dolgokról való igaz tudás, valamint a feltáró igazság, a mindenre kiterjedő vagy abszolút igazság elvált egymástól. Marx korában még nem így állt a helyzet. Közvetlen elődeinél, mind Hegelnél, mind a pozitivizmus kezdetén (mint Comte-nál) e különböző fogalmak végső

összeolvadása még adottnak számított. A tudománynak azonban nincs revelatív szerepe. Egy állítás akkor tudományos, ha megcáfolható. Ha egy elmélet nem cáfolható, vagyis ha nem lehet bebizonyítani, hogy hamis, hanem csak igazolható (ha igaz volta bizonyítható), akkor az vagy vallási, vagy metafizikai elmélet. A marxista elmélet igazságkövetelése kétségkívül metafizikai. Csakhogy éppen ebben állt vonzóereje. A szöveg tudományos volt, a zenéje azonban ismerősen csengett a zsidó-keresztény-európai hagyományon belül. A zene megváltást ígért. Rámutatott a „kiválasztott népre” – ezúttal a történelem és nem Isten kiválasztott népére –, a világ proletárjaira. A történelem igazsága a proletariátus álláspontja felől tárulkozott fel. A vallási hagyomány atitűdje s vele együtt a vallásos képzelet hagyománya megőrződött, azaz „a mindentől való megfosztottság az utolsó lépés az üdvözülés előtt”, „a megváltás tetteinken múlik, ámbár tetteinktől függetlenül is megmutatkozik”, „harcunk az utolsó harc”. Nem ismétlem meg Löwith felvetését, mely szerint a marxi gondolkodás nem más, mint szekularizált teológia. Csak azt kívánom hangsúlyozni, hogy Marx sok, rendkívül eredeti felfedezését és megfigyelését a megváltás metafizikai elméletének láncolatává fűzte egybe, s hogy ezt számos követője magáévá tette. Jóllehet a hit a tudományban és a vallásban mást és mást jelent, a marxistákat e kettő ötvözése érdekelte. A marxizmusban úgy lehetett hinni, mint egy vallásban, a marxizmust át lehetett alakítani egyfajta zárt világmagyarázattá. A marxisták azon az alapon utasíthatták el a társadalmi és a politikai élet minden nem marxista vagy másfajta marxista értelmezését, hogy az tudománytalan, nem pedig egyszerűen csak hamis vagy eretnek elképzelés. Ez azzal járt, hogy miközben a bizonyosság igényével léptek fel, nem voltak képesek meghallgatni az érveket. Mi több, folyvást a gyanú hermeneutikáját gyakorolták. Vagyis egy érvt nem másik érvtel szembeállították, hanem az ellenérvtnek mindig idegen osztályhelyzetet vagy egyéni érdeket tulajdonítottak. (Például: „Azért beszélnek így, mert az imperializmus ügynökei.”) Ekképp bizonyos állításokat akkor is kétségbe lehet vonni, ha hatóerőt tulajdonítanak nekik. Az effajta taktika az egyistenhit örökségéből ered, abból az örökségből, amelyet a marxisták radikálisan elvetettek. Igaz persze, hogy mind az érvek, mind a minősítések világiak és az állítások szerint tudományosak maradtak.

Marx műveinek másik vonzó vonása, legalábbis a marxizmus számos ágazata számára, a radikalizmus volt. Pontosabban, kiválasztották Marx életművéből a legradikálisabb szövegeket, azokat, amelyek az 1848–49-es forradalmak idején születtek. Ezekben Marx elutasítja az akkori világot. A kapitalizmus, az árutertermelés, a magántulajdon, a polgári társadalom, a demokrácia, az általában vett politika (a világforradalmat leszámítva), a szervezeti mozgalmak, a reformtörekvések, a magasabb bérért és a rövidebb munkanapokért folytatott harc, a társadalmi osztályok, az elidegenedés, a fetiszizmus, a tárgyasítás – mind-mind radikális elutasításra lelnek Marxnál. Ez a radikalizmus – mely Marx írásait a „marxizmus felfedezése” előtt is jellemzi – ma is érzékelhető befolyásra tett szert, és nem csupán a marxista ideológiákon belül, hanem a művelt értelmiség radikális köreiből is. A radikális kultúrakritika (például Adornóé) sokat köszönhet ennek a marxi radikalizmusnak. A marxi radikalizmus fajtáinak legszembeötlőbb ötvözetére Lukács könyve, a TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT a legjobb példa, ebben pedig Az ELDOLOGIASODÁS ÉS A PROLETARIÁTUS TUDATA című tanulmány.

Marx sok írása természetesen meglehetősen nehezen illeszthető össze ezekkel a radikális értelmezésekkel. Ezek az írások viszont referenciapontként szolgáltak a Bernsteinhez hasonló reformmarxisták számára. Ehhez hadd tegyem még hozzá, hogy Marx 1850-es és 70-es években született írásainak radikalizmusellenes vonásai ugyan-

csak magukra vonták egyes radikálisok, mint például Sorel figyelmét, aki *Az ERŐSZAKRÓL* című könyvében pontosan azért kritizálja Marxot, mert vonakodik elfogadni az erőszakot. Nem csoda, hogy Sorel Lenin és Mussolini nagy csodálójává vált.

*

A következőkben két kérdést tárgyalok külön-külön. Miben áll Marx érvényessége ma, függetlenül a marxizmustól? Mennyiben érvényesek ma a marxizmus különféle fajtáinak hagyományai?

Karl Marx a győztes pozitív tudomány korának filozófusa és társadalomtudósa volt. Amikor gondolkodásának fő jellemzői kialakultak, közelebb állt a napóleoni háborúhoz, mint mi most a második világháborúhoz. A modern világ az idő tájt kezdett körvonalazódni Európában, de sehol máshol, kivéve az Egyesült Államokat, mely akkoriban kívül esett az európai gondolkodás fő sodrán. Azt mindenesetre meg kell jegyeznünk, hogy Engels (aki olykor-olykor tesz néhány utalást Amerikára) úgy hitte, hogy az Újvilág lesz majd a közösségek országa, sőt azt állította, hogy Amerikában már nem létezik az állam. Európában az államforma a monarchia volt, többnyire autokratikus kormányzással, mely alól a plutokrácia által kormányzott Anglia volt a kivétel. És, Angliát leszámítva, nem léteztek emberi jogok vagy polgári jogok, még az írás szabadsága is utópisztikusnak tűnt, miközben a korai iparosítás legvisszataszítóbb formája éhínséget és reménytelen tömegeket, gyermekmunkát és a hagyományos közösségek teljes lerombolását eredményezte. Elbuktak a forradalmak, melyek a KOMMUNISTA KIÁLTVÁNY megfogalmazása idején végigsöpörtek Európán. Ez mégis haladás volt, az egyetlen haladás, melyet a szemlélő láthatott, a létező modern világnak nem volt alternatív modellje. Képzelnünk csak el ezt a helyzetet, és hasonlítsuk össze jelenünkkel. Mert noha jelenleg is vannak a világnak olyan helyei, amelyek a Marx korabeli Angliát idézik, manapság lehet alternatívákat, példákat, perspektívákat találni. Ha Németországnak, Franciaországnak vagy Angliának sikerült legalább elviselhető életet biztosítania az állampolgárai számára, akkor valami hasonlót a világ egyéb részein is meg lehet valósítani. Az, amit a mai szemlélő lát, teljesen független Franciaországot vagy Németországot illető ítéletétől, mivel olyan modern világ tárul elé, amelyben az emberek nem éheznek, ahol nincs gyermekmunka, a többség helyzete nem tökéletesen reménytelen. A modernitás nem csupán rút arcát mutatja.

Marx már nem a kortársunk, noha csak annyiban nem, amennyiben nem az Kant és Hegel, Sismondi és Ricardo, Beethoven és Napóleon. Mivel Marx filozófus és társadalomtudós volt, úgy tekintünk rá, mint filozófusra és társadalomtudósra. Miként minden filozófus és társadalomtudós, ösztönözhet vagy taszítat bennünket, gondolkodásának különböző aspektusait illetően ösztönözhet vagy taszítat. Rokonszenvezhetünk gondolkodásmódjával, vagy rendkívül veszélyesnek találhatjuk azt. (Azért beszélék rendkívüli veszélyességről, mivel minden filozófia veszélyes.) Nehéz azonban és meglehetősen nevetséges is jelentéktelen gondolkodónak tekintenünk őt.

A mai tekintet detotalizáló tekintet. Akár totalizálóként, egyfajta erőteljes holizmusra törekvőként jellemzi valaki Marx gondolkodását, mi több, egyfajta referenciára érzékeny erőteljes holizmusként (amire magam is hajlok), a termékeny befogadás mindenképpen elfogult. Dekonstruálnunk kell Marxot, hogy a kortársunkká válhasson. Pontosán ezt hajtotta végre olyan szépen J. Derrida *MARX KÍSÉRTETEI* című könyvében. Ám még ilyen messzire sem kell mennünk a dekonstrukcióban ahhoz, hogy felmutathassunk bizonyos eredményeket.

Természetesen nem írhatom elő egyetlen filozófusnak sem, hogy hogyan dekonstruálja Marxtot, vagy hogy mit tekintsen legnagyobb hozzájárulásának mai vitáinkhoz. A magam interpretációi közül csupán egyet említék. Véleményem szerint Karl Marx a modernitás legérzékenyebb és legnagyobb teoretikusa Hegel és Max Weber mellett vagy inkább Hegel és Max Weber között. Egyetlen megszorításom van csak: Marxról mint társadalomtudósról, nem mint politikafilozófusról beszélek. A modernitás problémája ezért volt (számára) azonos az iparosodás és a kapitalizmus problémáival, vagyis, az ő kifejezésével, a termelőerők fejlődésének és a termelés kapitalista viszonyainak problémáival, melyeket együttesen kapitalista termelési módnak nevezett. Marxnak nem volt politikaelmélete, meglehetősen hidegen hagyták a politika ügyei, mint például a kormányzás és az uralom, a döntéshozás folyamatai, a hatalommegosztás, a tanácskozás intézményei, a választójog, benne a női választójog kérdései, a kisebbségi jogok vagy a jogok általában, a nemzet és a nemzetállam, a háború és a béke. Ezeket az alapvető kérdéseket Marx kirekesztette elmélete fő vonulatából, a kapitalista alapon nyugvó felépítmény körébe számúzta azokat. Egyes történelmi témák elemzésénél Marx tudta, hogy nem erről van szó, általános elméletében azonban teljesen figyelmen kívül hagyta a politikai problémákat. A marxi elmélet holisztikus kereteinek temporalizálásával mindez érthetővé válik: a forradalom elsöpri a kapitalizmust, és az állam elhal; tehát miért kellene olyasmivel foglalkozni, aminek órái meg vannak számlálva? Számunkra azonban, akik nem holisztikus keretek között gondolkodunk, és akik a politikát nem a modernitás felépítményének, hanem viszonylag független, saját dinamizmussal rendelkező szférának tekintjük, komoly hiányosságnak számít a politikaelméletnek, főleg a demokrácia vagy a republikanizmus elméletének hiánya. Ha a modernitást politikai dinamizmusa nélkül tárgyaljuk, úgy meglehetősen sántít a beszélgetés. Ami pedig még ennél is rosszabb volt, az az, hogy mivel Marxnak nem volt politikaelmélete, Lenin könnyedén kiegészíthette a magáéval.

Ha a társadalomelmélet területén maradunk, jobb, ha a rekonstrukciót az értékelés szintjéről bontjuk ki. Végtére is ez a dekonstrukció eljárása. Tudjuk, hogy szerkezeti aspektusát illetően a marxi elmélet (történetileg) egyfajta egységet alkot a normatív aspektussal, ám mivel ezt a kapcsolatot maga Marx hangsúlyozta, megtehetjük, hogy ugyanezt fordítva végezzük el. Vagyis, a kizsákmányolás mértékét Marx gazdasági kérdésként tárgyalta, jóllehet normatív probléma. Marx a modernitásnak olyan sok lényegi vonását rekonstruálja, hogy én most csak néhányat sorolhatok fel. Először is meglátja, hogy a modern társadalom funkcionista, és ezt illetően szöges ellentétben áll minden modernitás előtti társadalommal, vagyis a modernitásban az ember funkciója határozza meg azt a helyet, melyet a társadalmi hierarchiában elfoglal. Mivel Marx leírásában a modern társadalom tőkén alapuló társadalom, ezért fő funkciói óhatatlanul a munka és a tőke. A munkás és a tőkés viszonya a maga osztályához ennélfogva esetleges: ha valamelyikük funkciója megváltozik, ezzel megváltozik a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye is. Marx leírása szerint a kapitalista társadalomban állandó forradalom zajlik, melynek során eltűnik minden hagyomány és megszentelt szokás, nem marad meg semmi, ami szilárd. Határok csak azért léteznek, hogy át lehessen hágni rajtuk. Marx arról is beszél, hogy a modern társadalom olyan társadalom, amelyben az emberek, a termékek és a szolgáltatások a piacon cserélődnek, ahol minden árucikké válik. Minden félreértelmezés ellenére azt hangsúlyozza, hogy maga a csere igazságos (ő maga elutasította az igazságszolgáltatást), és a cserét folytató emberek szabadok.

Nem kívánok hosszasan időzni Marx piac iránti gyűlöletének összetett okainál, csupán kettőt emelek ki közülük: a piacon zajló csere irracionális, és olyanfajta egyenlőség, amely egyenlőtlenséget teremt, mi több, növeli azt. Az elsőhöz azt a megjegyzést fűzhetnénk, hogy a termékek és a szolgáltatások elosztásának nincsenek teljességgel racionális módjai, s hogy a Marx által javasolt módok ezeknél jóval irracionálisabbak. Az azonban tagadhatatlan, hogy a második állítás helytálló. Igen, megfigyeléseink alapján kijelenthetjük, hogy a piacon zajló bármely egyenlő csere növeli az egyenlőtlenséget; ez a paradoxon fellelhető minden piaci viszonyban. Ezt a paradoxont pedig valóban Marx látta meg. Nem létezik láthatatlan kéz, amely újraszabályozásról gondoskodik a piacon. Az mindenesetre bizonyos, hogy a Marx által mindebből levont következtetés elfogadhatatlan. Ha semmiféle láthatatlan kéz nem hozza helyre a tisztán önszabályozó piac romboló eredményeit, akkor látható kéznek kell a helyreigazítás feladatát elvégeznie. Ez nem volt eléggé radikális Marx számára, akit mindenekelőtt nem az egyenlőség érdekelt, hanem minden autonóm ember egyedisége. Ez igen vonzó filozófiai-normatív eszme, csakhogy a társadalomelméletben nincs relevanciája.

De menjünk tovább. Szokás manapság arról beszélni, hogy Marx minden jóslata téves volt. Én inkább azt mondanám, hogy csak azok a jóslatai bizonyultak tévesnek, amelyek a kommunista utópiához vezető nagy narratíva Marx által megfogalmazott változatából következtek (mint például a bekövetkező világforradalomra vagy az áru-termelés megszűnésére vonatkozó jóslatok), s hogy valószínűleg ez is megjósolható volt. Inkább ennek az ellenkezője lehet számunkra meglepő, vagyis hogy milyen sok jóslata – a kapitalizmus mint modernitás rekonstrukciójából eredő számos jóslat – bizonyult helytállónak. Beszéltem már az árucseré paradoxonáról, a funkcionális viszonyok egyre növekvő uralmáról, a tőke állandó forradalmasító szerepéről, a modern technika fejlődésének egyre nagyobb sebességéről, az ember gépek általi helyettesítéséről (az automatizálásról), de említhettem volna a tőke egyre nagyobb felhalmozódását, centralizációját, a kapitalista mezőgazdaság kialakulását, a „tőke társadalmosításának” kötvények és részvények révén jelentkező egyre nagyobb fontosságát, a városok növekedését és a kapitalizmus világméretű terjeszkedését. Marx voltaképpen meglehetősen jól következtetett a modern társadalom lényeges tendenciáira, amíg el nem ért addig a pontig, ahol már lehetetlen volt minden további következtetés, mivel a jövőbeli megváltó lényegi változás a Marx tulajdon nagy narratívája szerinti megváltó paradigma szellemében fogalmazódott meg.

Marx meglátásai a legkülönbözőbb társadalomelméletekbe ágyazódtak bele; ezek képviselői közül némelyik marxistának tekintette magát, mások nem, megint mások még csak nem is olvastak Marxot, ám különböző közvetítések révén megismerték és magukévá tették valamely álláspontját. Ezekre itt most nem térhetek ki. Csak annyit jegyezek meg, hogy még a nagy narratíva is lelhetett és voltaképpen lelt is termékeny befogadásra a történetírásban. De most nem időzhetek Mehringnél, Hobsbawmnál vagy akár Wallersteinnél. A marxizmusról mint ideológiáról kívánok beszélni, vagyis inkább mint ellenséges politikai mozgalmak számos különböző ideológiájáról.

*

Bizonyos marxi szövegek és tézisek ideológiai kisajátításának dzsungeléből két tipikus esetet választottam. Tipikusnak azokat nevezem, amelyek tartós hatással voltak a XX. század történelmére, és amelyek nélkül minden másképp alakult volna. Egyrészt tehát a szociáldemokráciáról beszélek, másrészt a leninizmus-bolsevizmus ideológiájáról. A szociáldemokrácia eredménye a jóléti állam kiépítése volt, a leninizmus követ-

kezménye pedig a totalitárius intézmények, államok és társadalmak létrehozása. Ismételten hangsúlyozom, hogy nincs oksági kapcsolat Marx életműve és a szociáldemokrácia vagy a modern totalitárius diktatúra között. Ha ez bizonyításra szorul, amit, elismerem, lehetetlen elvégezni, akkor az empirikus bizonyítékokat emelném ki. Az angliai szakszervezeti mozgalom, amely soha nem fogadta el Marxtot, egyfajta jóléti állam megteremtésére törekedett, a totalitarizmus két fajtája pedig, nevezetesen a fasizmus és a náciizmus anélkül eresztett gyökeret Európában (majd a fasizmus másutt is), hogy Marxra támaszkodott volna, inkább szembehelyezkedett vele. Ez azonban korántsem csökkenti Marx ideológiai felhasználásának történelmi hatását.

Marx szociáldemokrácián belüli befogadása társadalomelméletére támaszkodott: a kapitalizmust illető kritikájára, a proletariátus modern ipari társadalomban beteljesítendő küldetésére és szerepére, a szocializmus marxi távlataira. Marx radikalizmusának fontossága csökkent, társadalomelmélete pedig politikai dimenzióval bővült. Ezt a politikai dimenziót a demokrácia jelentette. Ebből az következett, hogy a kapitalizmus egyfajta szocialista társadalomba való átalakulásának lépésről lépésre kellett megvalósulnia, az egész nép akaratából – a népi szuverenitás alapján – demokratikus folyamatok, reformok révén. Ezt a politikai aspektust, melyben a hangsúly a demokráciára került – ezáltal pedig a politikai szabadságjogokra, az emberi, valamint a polgári jogokra, az általános választójogra, benne a nők választójogára –, a XX. század kezdetén a mozgalomnak azok a tagjai is elfogadták, akik megőrizték Marx radikalizmusát, és hittek a bekövetkező világforradalomban, mint tette ezt Rosa Luxemburg, aki támogatta a Jaurès vezette francia szocialisták aktív részvételét a Dreyfus mellett kiálló mozgalomban, és 1917-ben azért kritizálta Lenint, mert elvetette a demokratikus eljárásokat.

Ismétlem, a szociáldemokrata mozgalom nem mondott le az úgynevezett szocialista távlatokról, vagyis arról az eszméről, hogy (a jövőben) mindenképpen meg fog valósulni egy szocialista társadalom, egy igazságos társadalom, csak éppen a megvalósítás eszközeit demokratikusnak képzelték el, tehát a forradalmat reform váltotta fel. A korai szociáldemokrácia, ha szabad így fogalmaznom, megőrizte a marxi nagy narratívát a jövőképpel együtt, figyelmét azonban a jelenben lehetséges tettek felé fordította, arra, hogy a munkások érdekeit a jelenben védje meg. Ez nem követelt semmiféle metafizikai vagy kvázi-vallásos hitet. A nagy, merész vállalkozás kikerült a látókörből, maradt helyette a türelmes munka, a meggyőzés, a részvétel, olyasfajta dolgok, melyek az értelmiség számára lehetővé tették, hogy elégedetten megmaradjon nyárspolgári életében. Amikor Eduard Bernstein megfogalmazta híres jelszavát, hogy a cél semmi, a mozgalom minden, akkor az apokaliptikus elgondolások helyébe a mindennapi gyakorlat lépett.

A szociáldemokrácia jó érzékkel tapintotta ki a modern társadalmi berendezkedés követelményeit és lehetőségeit. A modernitás modellje a szabadság és az egyenlő lehetőségek, noha nem az egyenlőség eszméjén alapul. A szociáldemokrata mozgalom előtérbe helyezte a szabadságot annak pozitív politikai szabadságként való értelmezésében is, és éppígy tekintett az egyenlő esélyek követelményére is. Való igaz, a lehetőségek soha nem egyenlők, mivel állandóan újabb és újabb lehetőségek merülnek fel, a lehetőségek viszonylagos egyenlőségét azonban programként lehetett vállalni. Ehhez mindenekelőtt a piaci viszonyok korrekciója szükséges. A szociáldemokrácia elfogadta Marxnak azt az elméletét, mely szerint az egyenlő piaci csere növeli az egyenlőtlenséget. Az erre adott (időszerű, majd később véglegessé váló) válaszuk mindazon-

által nem a piac megszüntetése volt, hanem az árucikkek és a szolgáltatások állami beavatkozás útján történő újraelosztása, vagyis a lehetőségek újraelosztása. Nem a gazdasági egyenlőtlenségek megszüntetése volt a cél, hanem a gazdagok és a szegények közötti szakadék szűkítése. A „szocialista társadalom” jelszavát lassan felváltotta a társadalmi igazságosság jelszava, melybe beletartozott a progresszív adózás, a munkanélküli-segély, az ingyenes egészségügyi ellátás, az ingyenes közép- és felsőszintű oktatás, az alacsony lakbérek követelése és így tovább.

A szociáldemokrácia igen sikeresnek bizonyult, ha nem is a szocialista társadalom megteremtésében, de a szocializmusnak mint a modernitás egyik tendenciájának megalapozásában. A „szocialista társadalom” valójában képtelenség, hiszen egy statikus modell produkcióját és reprodukcióját követeli meg, aminek eredménye a modernitás dinamizmusának megkövesedése. Mivel pedig a szociáldemokrácia ugyancsak demokratikus, az elképzelés megvalósításához széles körű támogatás szükséges, ami viszont azzal jár, hogy egyetlen pártot sem választanak meg rendszeresen újra és újra. Ha valaki ezt nem látta volna előre, annak számára nyilvánvalóvá vált a mind a mai napig létező jóléti társadalom válsága idején, noha a jóléti társadalom még mindig távol áll a XIX. században elfogadott szocializmusmodellől. Csakhogy nem csupán a szocialista társadalom képtelenség, a kapitalista társadalom is az. Szocialista irányultság nélkül a kapitalizmus ámokfutóvá válik. Hogy egyértelműbben fogalmazzak, a kapitalizmus állandó forradalmi állapotban van, folyvást a fejük tetejére állítja az intézményeket, eltépi a hagyomány kötelekeit, megváltoztatja mindennapi szokásainkat, kötelességeinket, idő- és térfelfogásunkat. A tiszta kapitalizmusra irányuló tendenciával összehasonlítva a szocializmus (mint tendencia) társadalmilag, jóllehet nem politikailag, konzervatív. Miközben kiáll a társadalmi igazságosság és az újraelosztás mellett, konzerválja a közösségeket, az emberi méltóságot, a hagyományt, az elavult életmódokat – folyamatosan lelassítja a kapitalizmus forradalmi dinamizmusát. A kereszténydemokrácia meglátta a szociáldemokráciának ezt a konzervatív vonását, és megpróbálta „megtisztítani” a marxi, szekuláris hagyománytól. A modern társadalmat az ingamozgás metaforájával írhatjuk le. Valahányszor a szocializmus irányában leng ki az inga (legalábbis a világnak azokon a részein, ahol a modernitás megvetette a lábát), a modernitás dinamizmusa minimumra csökken, az egyéni kezdeményezés megnyirbálódik, és helyébe a paternalista bürokrácia döntéshozó folyamata lép. Az élet ezzel egyidejűleg megkövesedik, statikussá válik, s csorbul az emberi méltóság. Amikor azonban a dinamizmus a tiszta kapitalizmus felé mozdul el (ami az utóbbi tíz évben a világ legnagyobb részén megtörtént), akkor növekszik az egyenlőtlenség, szélesedik a szakadék a gazdagok és a szegények között, társadalmi feszültségek, forradalmak vagy éhínség – vagy mindez együtt – fenyeget.

A tapasztalatok alapján feltételezhetjük, hogy a belátható jövőben felerősödik a szocializmusnak nevezett tendencia, az újraelosztás, a gazdagok és a szegények közötti szakadék szűkülése (ámbar nem bezárulása) felé mutató tendencia az egyes államokban és a különböző államok között. Ehhez a tendenciához szociáldemokrata politikára van szükség. Azt várhatjuk tehát, hogy újfajta szociáldemokrata politika jelenik meg ismét bizonyos államokon belül is és az államközi kapcsolatokban is.

*

De mi köze van egy effajta tendenciának Marx kísérteteihez? Valami kell, hogy legyen, az asszociáció útján. A szociáldemokrata hagyományon belül Marx nevéhez a kapita-

lizmus, a társadalmi igazságtalanság és hasonlók kritikája társul. Teljesen függetlenül attól a kérdéstől, hogy ez helyes vagy helytelen ideológiai alkalmazása-e Marx műveinek és téziseinek, neve mégis effajta felismerést sugall, és erről a társításról nem feledkezhetnek meg sem a teoretikusok, sem a politikusok.

Marx téziseinek és írásainak másik reprezentatív ideológiai felhasználása a leninizmusban történt meg.

A hivatalos szovjet-kommunista szóhasználat találmánya a „marxista–leninista” elnevezés, mely ideológiájának kettős eredetére utal. Marx társadalomelméletének és nagy narratívájának bizonyos részeit kiemelték, és ideológiai használatra durván újraértelmezték. A hangsúly nem a rekonstrukcióra, hanem az elképzelésre került például az árutermelés, a magántulajdon eltörlése, az általában vett piaci viszonyok, a kapitalizmus önpusztító természete és a világforradalom szükségessége tekintetében. Ezek a szövegek találtattak ideológiailag alkalmasnak az erőszak alkalmazásához és a totális ellenőrzés megvalósításához.

Mint megjegyeztem, Marxnak nem volt politikaelmélete, mert a politikát gazdasági alapon nyugvó felépítménynek tekintette, és mivel a gazdaságot a tőke uralja, a tőkésosztály az uralkodó osztály, s az államot kizárólag uralma megőrzésének eszközeként használja. A kormányzás konkrét formája következképpen nem fontos. Marx modellje homogén volt, nem tett lehetővé olyan eltérést, különbözőséget és heterogenitást, melyet végső soron nem lehetett beilleszteni a homogén egészbe. Voltaképpen ez jellemez minden metafizikai struktúrát vagy a referenciára érzékeny holizmus minden fajtáját. Noha Marx egyszer sem használja a „történelmi materializmus” kifejezést, és még csak nem is utal „dialektikus materializmusra”, legalábbis ami a „történelmi materializmust” illeti, ezt mégis a marxi elgondolás lehetséges és jogos értelmezésének tekinthetjük.

A proletariátus diktatúráját Marx a peremen zajló forradalom „átmeneti” uralmának nevezte, ám ez nem az ő gondolata volt, hanem Blanquitol és más, egyenlőséget hirdető francia kommunistáktól vette át, akikkel egyébként szinte semmiben nem értett egyet a társadalom dinamikáját illetően. Marx, ez a rendkívüli vitázó, olykor nyersen vitázó szellem rendszerint átvett valamit egy másik gondolkodótól, ha az lényegtelen volt számára. Ez a gondolat mindazonáltal középponti fontosságot kapott Leninnél.

Lenin, aki éppolyan kontárnak bizonyult a filozófiában, mint a társadalomelméletben, politikai zseni volt. Azt mondhatnánk, hogy gonosz zseni volt. Amikor gonosz zseninek nevezem, nem erkölcsi mivoltát jellemzem, hanem az általa feltalált politikai intézmények lényegét. Nevezetesen, feltalálta a totalitarizmust: a totalitárius pártot, a totalitárius államot és a totalitárius társadalmat. A politikai intézményeket illetően Mussolini és Hitler is Lenintől tanult. Azóta számos egyéb politikai párt, állam és vezető személyiségek követték nyomdokait. Voltak a XX. századnak olyan időszakai, amikor a – kommunista és fasiszta pártokat összekapcsoló – totalitárius államok voltak többségben, a demokráciák pedig kisebbségben, a fennmaradó autoritárius államok pedig közelebb álltak az előbbihez, mint az utóbbihoz. Az a tény, hogy a század utolsó évtizedében drámaian megváltozott a helyzet a demokráciák javára, mindenekelőtt a keleti és kelet-európai, valamint a latin-amerikai országokban, azt jelzi – legalábbis pragmatikus értelemben –, hogy a leninista elgondolás véglegesen kudarcot vallott. Ez a tény azonban nem azt jelenti, hogy fel kellene hagynunk a megértésére tett kísérlettel.

A fundamentalizmus, a totalitarizmus és a terror modern találmány. A modernitás előtti társadalmakban az emberek élete szilárd alapokon nyugodott. Ezeket az alapokat mindenki magától értetődőnek tekintette, miként a hitrendszereket és a hatalomban, a gazdagságban, az oktatásban és sok más egyébben rejlő egyenlőtlenségeket is. A modern világban nincsenek többé szilárd alapzatok. A modern világ szabadságra épül, ugyanakkor a szabadság olyan alap, amely nem jelent biztos talajt. Az ember, egyebek között, megválaszthatja a politikai intézményeket, megváltoztathatja azokat, újakat találhat ki. Ám kitalálhat (és megváltoztathat) hitrendszereket is. Mármost azokat a hitrendszereket, amelyeket választanak, és amelyek politikai célokat is szolgálnak, ideológiáknak nevezzük. Ezek között vannak zárt ideológiák. Egy hitrendszer akkor nevezhető zártnak, ha dacol minden ellenérvvel, és ha letéteményesei azokról, akik ezt a rendszert nem fogadják el, nem egyszerűen azt tartják, hogy tévednek, hanem eretnekeknek, sötét és ellenséges erők „ügynekeinek”, megbízhatatlan elemeknek, mi több, ellenségeknek tekintik őket. Valahányszor kizárólagos hatalomhoz jutnak (egy párton vagy egy országon belül) a zárt ideológiák vezető képviselői, erőt vagy erőszakot alkalmaznak azokkal szemben, akik nem hajlandók behódolni.

Nem szükségképpen fundamentalista az, aki élete számára bizonyos szilárd alapzatokat választ. Csak akkor válik azzá, ha ugyanakkor gonosz indítékokat, önérdeket tulajdonít azoknak, akik más alapokra építik életüket, vagy akik semmilyen alapzatot nem választanak maguknak. Nehéz a nyitott világlátáshoz ragaszkodni (hacsak nem cinikus az ember), ugyanis nehéz önállóan gondolkodni és a másik ember helyébe képzelni magunkat, és, miként Kant megjegyezte, a legnehezebb dolog következetesen gondolkodni. A modern világ legtöbb emberében mindig jelen van egy halvány fundamentalista vonás. Ám csak kevesen válnak a szó szoros értelmében fundamentalistává, ha intézményes hatalom vagy erőteljes közvélemény nem bátorítja azt, ha az államhatalom nem bünteti azokat, akik szembeszállnak a kötelező hitvallással. A totalitárius pártok és államok két lépésben intézményesítik a fundamentalizmust: először „hivatalos hitvallással” teszik, az „odatartozás” (a párthoz, a megfelelő osztályhoz, a megfelelő fajhoz, az államhoz tartozás) biztosítékának tekintik, s aztán törvényen kívül helyezik az attól való eltérést, elszakadást és a szembenállást. A totalitárius intézmények tehát olyan intézmények, amelyeknek a fundamentalista és zárt ideológiák megőrzése a feladata. Ez még szembeötlőbb, ha megfordítva fogalmazunk: a totalitárius intézmények olyan intézmények, amelyek akkor működnek a leghatékonyabban, ha lényegük szerint fundamentalista és zárt ideológiákat ápolnak. Ezek az ideológiák lehetnek világiak vagy vallásiak. A világiak alapjául osztály, faj, nemzet vagy birodalom vagy etnikai hovatartozás szolgálhat. A harmadik fajta, mely a fasiszta modellt követi, kevésbé érzékeny az ideológiára, ámbar ez is megtörténhet, mint például a muzulmán fundamentalizmus ideológiaként való feltűnése az utóbbi időben.

De térjünk vissza Leninhez. 1902-ben új pártszabályzatot terjesztett az orosz szociáldemokrata párt bolsevik kisebbsége elé. Ez volt a totalitárius párt születésének pillanata. Lenin szerint egy pártnak olyannak kell lennie, mint egy hadseregnek; a parancs-parancsteljesítés viszonyai szerint kell működni, hierarchikusan kell felépülnie, alapjául egyetlen ideológia (Lenin értelmezésében a marxista ideológia) szolgálhat, hatékonyan kell fellépnie illegális és titkos műveletekben, akciópártként kell működni, melyben nincs helye a megfontolt mérlegelésnek. A megfontolt demokráciát Lenin megfogalmazása szerint a tehetetlen értelmiségiek és nem a tette kész munkások politikája jellemzi. A totalitárius párt nem egy vezetője természetesen frusztrált értel-

miségi volt. Az ily módon szervezett párt a vezetői által titokban kigondolt tervek végrehajtásának fegyvere, olyan fegyver, amellyel tartós, ha lehetséges, a legfőbb hatalmat lehet megszerezni, s ha ezt eléri, akkor kívánsága szerint formálhatja a társadalom passzív emberanyagát, hogy az lelkes támogatók tömegévé váljon. A totalitarizmus tipikus működésmódját, vagyis azt az elgondolást, hogy a párt egyfajta politikai elit, melynek a sikeres működéshez életre kell hívnia és irányítania a tömegmozgalmat, Lenin már a XX. század első évtizedében megfogalmazta. A központilag szervezett, látszólag spontán tömegdemonstrációkat ugyancsak Lenin ötlötte ki. Ugyanígy a totalitárius szervezet világméretű elterjesztését is.

Marx megjósolt egy világforradalmat – melyen ő egybehangolt nyugat-európai forradalmat értett –, és közreműködött a hasonló felfogású pártok és mozgalmak első európai–amerikai intézményének, az Első Internacionálénak a megszervezésében. Ezt az intézményt a megfontolt gondolkodás jellemezte. Lenin viszont olyan világméretű intézményt akart létrehozni, melyre nem a megfontoltság, hanem a végrehajtás jellemző. Ezt a célt szolgálta a Harmadik Internacionálé. Lenin jóval tovább ment a globalizáció tervével. Az imperializmusról megfogalmazott elméletében azt jósolta, hogy a forradalmak az imperializmus leggyengébb láncszemeiben pattannak ki. Ez nem csupán ígéret volt Oroszország számára és garancia arra, hogy a világforradalom élharcosa lesz majd, hanem mozgósította a gyarmatokat és a félgymatokat (mindegyiket Kínát) arra, hogy bekapcsolódjanak a totalitárius vállalkozásba. Lenin jó szemmel látta meg a világ ama részeinek fontosságát, amelyekről az idő tájt politikai jelentéktelenségük okán nem vettek tudomást, amelyek azonban a későbbiekben meghatározó politikai szerephez jutottak.

Ez a felismerés tette a leninizmust olyan népszerűvé a „harmadik világban”, legalábbis egy időre. Voltak persze egyéb tényezők is, mint például az, hogy Lenin kiemelte a parasztság forradalmi szerepét, és hogy szervezeti modellje látszólag a legkönnyebb utat kínálta fel egyfajta modernizáció végrehajtására. A leninizmus nélkül Marxnak a legkisebb befolyása sem lett volna az európai kontinensen kívül, ahol kommunizmuselmélete született, s ahol hatása érezhető volt, elsősorban Olaszországban és Franciaországban és kisebb mértékben Belgiumban és Németországban, valamint Oroszországban (ahol még mindig él).

De hadd térjek végül vissza Marxhoz, a történeti személyhez. Amikor másokkal együtt megalapította az Első Internacionálét, nem gondolt pártszervezetre, ennek ellenére egy egységes és zárt elméletet (a magáét) kívánta az összegyűlt pártokkal elfogadtatni. Nem járt sikerrel. Noha erőszakos ember volt, ahhoz nem volt elegendő hatalma, hogy véghezvigye akaratát, ezért tehát visszavonult a tudós magánéletébe. Lenin szerint ez súlyos hiba volt, melyet ki kellett javítani. Hadd tegyem hozzá, hogy Lenin hasonló okból kritizálta a francia jakobinusokat is. A terror azért szenvedett vereséget, mert ők nem értették meg a totalitárius párt szerepét. Voltaképpen a francia forradalom alatti *terreur* szülte a politikai terrort. Totalitárius párt és államszervezet nélkül azonban hamar kimerülnek a terror erői. Lenin e tekintetben is felfedezőnek számít, ugyanis megnyitotta az utat az esetlegesen kiválasztott áldozatok millióinak találomra és tömeges méretekben zajló legyilkolásához. Kérdéses, hogy vajon Szovjet-Oroszország vagy a Szovjetunió már Lenin idejében is gyakorolta-e a modern értelemben vett tömegterroret, vagy hogy a szovjet totalitarizmus csak Sztálin alatt, a mezőgazdaság kollektivizálása idején vált-e terrorista állammá. Ám ha feltételeznénk is (amit nem teszünk), hogy a terror csak Sztálin idejében vált általános gyakorlattá, a

tény akkor is tény marad, hogy azt az elméletet, amely pozitív hangsúlyt helyez a terrorra és a terror eszközéül szolgáló intézmények kiépítésére, Lenin fogalmazta meg. Ebből számomra nem az következik, hogy a totalitarizmus szükségképpen a terror uralma is egyben. Fennmaradhat ugyanis terror nélkül is, mint ahogy az Közép-Európában Sztálin halála után történt.

Lenin totalitarizmusmodellje volt a totalitarizmus utolsó típusa, amely utolsóként tűnt el az európai tájról. Azok, akik az európai kultúra felsőbbrendűségéről beszélnek, jobb, ha nem feledkeznek meg arról, hogy a legpusztítóbb totalitárius rezsimek (a náciizmus és a bolsevizmus) tisztán az európai kultúra termékei. Jelenleg azonban úgy tűnik fel, mintha a totalitarizmus bukása után az európaiak készek volnának felismerni Kant álmát az örök békéről, amennyiben lemondtak a háborúról s ezáltal az egyes államok abszolút uralmáról is. Egyben ne feledkezzünk meg Kant kikötéséről sem: csak is köztársaságok léphetnek egymással az örök béke szövetségére. „Köztársaságon” Kant olyasmit értett, ami hasonló az általunk liberális demokráciának nevezett formához, ahhoz a demokráciához, amely szavatolja az emberi jogokat, bennük a kisebbségek jogait, olyan alkotmányos berendezkedés, ahol a polgárok jogait biztosító alkotmány alapvető és általános törvényként szolgál, amelyből egyértelműen levezethető minden egyes törvény. A liberális demokrácia sok fogyatékos-sággal rendelkezik; egyáltalán nem mondható teljesnek vagy tökéletesnek. A rossz döntések azonban helyrehozhatók, és senkinek sem kell az életét vagy a szabadságát kockáztatnia azzal, hogy szembe mer szállni velük. Ez már magában is elegendő ahhoz, hogy a liberális demokráciák elkerülhetik a polgárháborúkat és a más liberális demokráciák elleni pusztító háborúkat.

Annak ellenére azonban, hogy jelenleg a liberális-demokratikus alkotmányos államok vannak többségben, a totalitarizmusnak továbbra is vannak követői, léteznek autoritárius államok, és nem egy ország rendelkezik hivatalos fundamentalista hitvallással. A világi fundamentalizmusnak manapság nincs sok követője, szemben a vallási fundamentalizmussal. A marxizmus-leninizmus bukásáról szólván tehát látnunk kell, hogy az szekuláris alapokra épült.

*

Írásom elején különbséget tettem Marx és a marxizmus között. A marxizmuson belül ugyancsak megkülönböztettem műveinek elméleti felhasználását, például a történetírásban, és ideológiaként történő pragmatikus használatát. A pragmatikus használatot illetően vizsgálódásomat két fő tendenciára irányítottam: a szociáldemokráciára és a leninizmusra. A megválaszolandó kérdés Marx relevanciáját, illetve irrelevanciáját érintette. Összegzésül hadd körvonalazzak néhány lehetséges választ.

Gondolkodását és elméletét illetően Marx semmiben sem különbözik bármely gondolkodótól. Azok számára releváns, akik tulajdon gondolataikat közvetlen vagy közvetett módon az ő szövegeihez tudják kapcsolni, akik elmélete egyik vagy másik aspektusából egyfajta ösztönzést merítenek a maguk számára. Azok számára viszont teljességgel irreleváns, akik semmit sem tudnak kezdeni eszméivel, és azok számára is, akik filozófiai és elméleti okokból elutasítják őt, vagy mert érthető módon elriasztja őket a marxizmus.

Ami a modern társadalom működés módjának veszélyeit és határait illeti, továbbra is releváns annak az embernek a neve, aki radikálisan ráirányította a figyelmünket ezekre, jóllehet a *Marx* név manapság inkább szimbolikus értelemben használatos, és

rendszerint nem is említik. Az országokon belüli és az országok közötti újraelosztás programja, a modernitás normájának (az egyenlő lehetőségek elvének!) komolyanvétele, a szocialista tendenciák elősegítése a modern korban, vagyis az emberi lakóhelyek és hagyományok megvédése a kapitalizmus állandóan forradalmasító hajtóerejétől – mindez tehát éppen annyira érvényes ma, mint száz évvel ezelőtt.

A politikát illetően jobb, ha megfeledekzünk Marxról. Mivel nem volt politikaelmélete, ez meglehetősen felesleges tanácsnak tűnik. A szociáldemokrata politika a demokrácián, a demokratikus politizáláson belüli politika. Minden hiányossága vagy hibája ellenére ez a lehető legjobb politika. A demokratikus politizálást nem Marx találta fel, épp ellenkezőleg, elutasította, és nevetségesnek tartotta. Lenin, mint mondtam, politikai zseni volt. Marxra tett utalásai a hősimádat gesztusai voltak, hiszen ő egyedül találta fel az egész „marxista–leninista” politikai ideológiát. Ma nem tehetünk jobbat, mint hogy messzire elkerüljük a leninista politikát. Nem csupán azért, mert egy kegyetlen diktatúra stratégiájaként erkölcsi szempontból taszító, hanem azért is, mert gyámkodni akar egy ország lakosai fölött, ami azt eredményezi, hogy elkorcsosulnak politikai képességeik, minek következtében még a leninista intézmények eltűnése után is sokkal nehezebb feladat a demokrácia gyakorlása, mint amilyen egyébként. Ezt tapasztalhatták a kelet-európaiak az utóbbi tíz év során.

Végül pedig a leninista politikát azért kell elutasítani, mert a marxista–leninista politika nem váltja valóra azt, amit ígért: a gyorsabb, sikeresebb, barátságosabb modernizációt. Az igazság az, hogy a modernizáció szovjet módja volt a legkevésbé sikeres és a leglassúbb. Ami pedig a barátságosságot illeti, a szociáldemokrácia jobb alkut kínál. A hataloméhes, frusztrált értelmiségiek számára persze még mindig a leninizmus nyújtja a leggyorsabb és legkönnyebb utat a felsőbb pozíciókba; ez egy gigászi *ego-trip*. Mivel pedig mindig is lesznek hataloméhes, frusztrált értelmiségiek, valószínűleg semmiféle észérvm nem képes megakadályozni, hogy új totalitárius vagy kvázi-totalitárius pártok vagy országok alakuljanak ki ott, ahol a demokrácia még nem vert gyökeret. Ehhez azonban már senkinek nincs szüksége Marxra, de még Leninre sem.

A politikai intézmények emlékezete ugyanis hosszú távú.

Kutas József

A KÖD

„Magasztald az órát.”
(A Ruess Quartette jelmondata)

Egyszer csak eljöttek az őszi reggelek, és itt is maradtak.

Anna számára újdonság volt az egybefolyó szürkeség, amely a ház körül hullámozott, mint egy holt tenger. Nem tudta megszokni, így hát nem is próbálkozott vele, inkább az idő sajátosan egyedi idomításával foglalkozott.

Előbb a heteket tagolta napokra, majd a napokat fürge kis órákra, az órákat táncoló percekre osztotta, és ezeket az immáron áttekinthető egységeket rajzolta teli színes

ábrák és álombeli jelenetsorok sokaságával, mintha a rokokó egy kései művésze volna, aki a szépségbe menekül az egyhangú világból.

Mindez nem oldotta meg a helyzetet, csak segített megmérni a magány mélységét.

Anna mégsem panaszkodott. Egyrészt maga választotta egy évvel ezelőtt a XX. század utolsó évében azt a megoldást, hogy férjével s kisfiával hátat fordít az idegeskedő városoknak, és a hegyekbe költözik, ahol a természettel szövetséget kötve tisztán és elgondolkodva élik majd mindennapjaikat. Másrészt nem lett volna kinek panaszkodnia.

Maci – Márk – éppen csak elmúlt hétéves, és noha lényegesen empatikusabb volt kortársainál, nem lehetett partnere anyjának, Anna nem engedte volna.

Azok a ritka időszakok, amiket a homály körbefogta házban töltött, és a tengerfenékről felbukkanó bűvár kapkodó lélegzetvételével ezüstöt pucolt, kést élesített, kottorta el a folyóhoz vezető ösvény tarkójáról a havat, vagy ételt készített, szerinte bőségesen elegendők voltak annak bizonyítására, hogy él, s minden tekintetben megfelel azoknak az írott s íratlan törvényeknek, amelyek az anyai tennivalókat szabályozzák.

Márk áttekinthetetlenül hosszú délutánokat töltött kockái mellett az alig fűthető padlásszobában, amely a hidegért a fenyőerdő koronáit ellepő, burjánzó köd pazar képével kárpótolta.

– Mint egy király, aki a fejére húzta a palástját – magyarázta Annának a párolgó teáscsésze karimája felett.

Anna ilyenkor feltört a bugyborékoló mélységből, egy-egy szippantással akklimatizálódott, és bölintással fejezte ki elégedettségét kisfia nyiladozó értelmének újabb megnyilvánulása láttán, ám, mielőtt Maci bővebben kifejtethette volna, mit és hogyan gondol, újra alábukott a szivárványos képzelgések tengerébe.

Ide nem követhette senki. Forn, a férj messze járt. Anna úgy emlékezett rá, mint egy képeskönyv széles vállú, hermelinkacagányt viselő hősére, aki csak egy pillanatra topant be két kaland között, hogy hatalmas tenyerében felmelegítse az ő vacogó szívét, de már a kinti hangok felé fülel, amelyek nevéen szólítják.

– Forn – skandalja az arc nélküli, test nélküli kórus türelmetlenül –, Forn, mit késlekedsz, hívnak a távolok, Forn, siess már! – És Forn, aki autószerelő volt egészen addig, míg önhibáján kívül egy tömeges karambol okozója nem lett, s három évre felfüggesztették mint a katasztrófát előidéző, hibás fékrendszerrel rohanó öreg Opel szervizelőjét, Forn félrehúzta sápadt arca elől hosszú, barna haját, és engedelmeskedett. – Majd jövök. Várj, Anna, majd jövök. Tavaszra, ha nem, úgy nyárra itt leszek.

Még nem csukta be a távozás méla perce a kaput, a kertbe máris betódultak az őszi reggelek, tutuló, vonyító szelek és állandó éjszakát ígező szürkület alakjában. A hó esett, esett megállás nélkül, s előbb a fák törzse tűnt el, mintha elsüllyednének, azután pompás lombruhájuk merült alá, mártózott meg a fehérségben.

A nyáron még fecsegő, fűszeres illatot árasztó folyó megfagyott gally lett, amit a vadonnak egy atavisztikus vándora hajított a hóba, és Anna lábnyomai mintha minden áldott nap nagyobb kerülőt írtak volna le, mielőtt a vízre rátalált.

Ki tudná megmondani, eközben miféle ismeretlen tájakat barangolt be?

Maci építőkockákat tologatott, rákapott a rajzolásra, majd a festésre, maga költötte dalokat dúdolt a padlástérben, amely mind gyakrabban öltött olyan formát, amit a kisfiú fantáziája teremtett éppen, és hol elhagyott tornyot, hol biztonságos barlangot mintázott, miközben a szél csörgette a régi ház kúpcserpeit, mint játékos a csontkockákat.

Már nem látta jóságos királynak az egyre közelebb nyomuló rengeteget, sem palást-

nak a mélyülő, vészterhes havat, és a szél kiáltásai sem tűntek vidám madárcsapat boldog kurjantásainak, hanem rossz idők hírnökeinek élesen pendülő kürtszavaivá váltak.

Anna gyönyörű, fekete, fényes haja töredezett szurokkoszorúhoz hasonlított, és fehér arcában úgy világítottak a sötét szemek, mint a pitvarból behozott kosárból véletlenül elhullajtott széndarabok, amelyekre megfontolt lassúsággal hull, csak hull a hó, és temeti be egyre sűrűre tenyerével a sápasztó szél.

– Anya, mikor ér ide apa?

Maci reggeli rituáléja volt ez.

Egy elnagyolt, a mosómedve mozdulataihoz hasonlító mosakodást követően felkönyökölt a konyhaasztalra, közel a vaskályhához, és igyekezett elcsípni anyja röpködő tekintetét.

A kérdés látszólag felélesztette Csipkerózsika-álmából anyját, és a kivételes percek makulátlan tisztaságával ajándékozta meg.

Átnyúlt az asztalon, és kivette a kockacukrot Maci ujjai közül.

– Már eleget tettél bele, kisfiam.

– Anya, még nem raktam bele egyet sem – tiltakozott Maci, és apjától örökölt éretlendió-zöld szeme felragyogott fészülésre váró bozontja alól, s egy kis állat ravaszdi pillantásával kémlelte édesanyja fáradt, távoli arcát.

Ez a játék volt talán az egyetlen, ami a múltból megmaradt, ám ugyanazzal a szemcukorral voltak kénytelenek játszani, mivel a többi mind-mind elfogyott.

– Nem ehetsz annyi édességet, Maci. Nem tesz jót a fogaidnak. Egyél almát!

– Jó, anya, eszem almát – mondta Maci.

Gyümölcs sem volt már a kamrában, de ez nem lehetett akadály. A kisfiú felpattant az asztal mellől, kirohant, majd visszaszáguldott, és hangosan őrlötte rizskása fogaival a semmit.

– Ne csámcsogj – mondta szelíden Anna. – Hagyd apát dolgozni!

– Segíthetek neki? – kérdezte reménykedve Maci.

– Tudod, hogy nem szereti, ha zavarják – volt erre a válasz, és Anna egy türelmetlen mozdulattal jelezte, elég az oktalan fecsegésből, rá és fiára sok tennivaló vár, s mindez nem egyszerűen feladat, hanem komoly munka, és elmulasztása ennek értelmében súlyos kötelességmulasztás. – De megkérdezheted, ha annyira akarod.

– Adogatom a csavarkulcsokat! – pattant fel Maci, és surrogó, könnyű léptekkel ismét bejárta a szűk előszobát, amelyet régi vattakabátokkal tömtek meg, hogy ne szökjön el a meleg (Anna ebben a családját féltő háziasszony gondosságának újabb bizonyítékát látta, míg Maci a világoszöld és fakókék pufajkák gazdáit leste, amikor csak tehetette), és csacsogva közölte a végeredményt.

– Apu azt üzeni, nem zavarom, de nem tudok segíteni, mert a tengelyt forrasztja éppen. Anya, felmegyek örködni, rendben?

– Menjél, kisfiam, csak vigyázz, le ne ess! – mondta Anna, és felvette a csészét, s vitte a csorba porcelánmosogatóba, amely úgy uralta a csaknem bútor nélküli konyhát, mint halászkikötőt a hadihajó. – Menj csak. Mindjárt kész az ebéd.

A szél rázendített, és a komoly melódia dallamára rázta, ölelgette a terhük alatt rogyadozó fákat. Betemette már a ház déli oldalát, míg a többi irányból a köd végezte szokásos ellenőrző sétáját; a köd, amely olyan kimérten és nyugodtan mozgott, mint egy ember, aki betéve tudja útjának minden méterét.

Maci üdvözölte a ködöt. A sűrűre fal határozott, karakteres arcvonásokkal rendel-

kezett, egyenes szálú szöghaját a túlevelek miatt rövidre nyírta, és kezét mindig lelógatva tartotta törzse mellett, mintha bőröndöt cipelne. Lassan lépegetett, eltolva a nagy hópelyhek csillogó paravánját maga elöl, mint egy színész, aki bonyolult jelenetben szerepel, máskor meg egész egyszerűen összetörte a hóesés gyöngyszerű láncát, és kacagva szórta szét a magasban.

S a köd hangokat bocsátott ki magából, huhogó állati és mormoló emberi hangok furcsa egyvelegét, amelyek Macit régi életének barátaival közösen játszott komédiáira emlékeztették, a gyerekek különös keverék nyelvére – ezt csak a beavatottak értik (akárcsak a navahó indiánok beszédét), és ők sem mindig használják.

Nyögött, énekelt a ház körül menetelő köd, akár az unatkozó katona, aki a nyári szabadságon megismert lány ölelését idézi fel bús, monoton nótájában, és Maci, a felismerhetetlen színű sálakba bugyolált kislány azt vette észre, hogy vele együtt zümmög, mint a lámpafény bővölte esti bogarak.

Az elmúlt éjjelen különösen erős vihar toppant a völgybe, így hát Anna hajnalban képtelen volt kilépni a szabadba, és megtenni kötelező lépéseit a folyópart alá vajt lék felé, amelyből néha egy csuka dugta fel ezüstsíkos fejét.

Haldokolt az ócska generátor a pincében.

A kályha vadul füstölt, akár egy bolond öregember, és a füst, amely egyesülni akart az üvegen túli köddel, neki-nekirentott az ablaknak, mint egy bennrekedt nagy madár, és erős szárnyaival szinte hallhatóan ütötte a falat. Sem az ajtót, sem az ablakot nem lehetett kinyitni többé a kegyetlen szél miatt, és a levegő észrevétlenül sűrűsödött odabent, akár egy szájával lefelé fordított pohárban.

– Anya, mikor ér ide apa? – kezdte Maci.

Anna köhögött, és zavartan nézett az asztalon könyöklő kislányra. Ezúttal nem nyúlt a keze felé, nem vette ki belőle a cukrot. Csak figyelte mozdulatlan szempillákkal, mo-solytalanul, szépen, mint egy szobor, s furcsán, szaggatottan vette a levegőt.

Maci megismételte a kérdést.

– Menj, nézd meg – mondta hirtelen Anna, és mivel a kislány csak bámult rá, két üres tenyerét koldusként felfelé fordítva, váratlanul felcsattant. – Menj fel a toronyba, és nézd meg! Nem értesz, kislány?

– Megyek, anya – lehelte Maci, és felhágott a recsegő, ingatag lépcsősoron, miközben szokása szerint kihagyott minden második fokot, mert azokban a szellemek szunnyadnak.

A padlástér szanaszét hajigált építőkockák zsidvására volt (öt nagy dobozzal hoztak el a városból), műanyagból, rongyból és fából készített állatoké és katonáké, autóké, összegyűrt vagy szépen kisimított papírlapoké, felhalmozott dobozoké (egy cölöpvár gyermekmása) s a Maci által jelentéssel felruházott egyéb limlomoké. Egy hétéves kislány szomorú kiállítóterme, amit nem látogat senki, csak a meglazult lécek fotocellás ajtóin át a szél.

Maci az egyetlen ablakhoz szaladt, amely a ház nyugati oldalán árvalkodott, s amelyről Forn elutazása előtt azt mondta:

– Ha százszor kinézel rajta, fiam, százegyedszer megpillantasz, amint jövök át a völgyön, és integetek.

De hát Maci nem tudott számolni. Felsőcsoportos volt ugyan, de az ő Tapsi-hapsi óvodájukban nem volt divat iskola-előkészítő foglalkozásokat tartani, így sem ő, sem más gyerek nem ismerte a betűk vagy a számok világát, hacsak szülei meg nem tanították nekik, vagyis el nem végezték a beavatás bonyolult szertartását.

Maci odavackolta magát a keskeny ablak elé, amely valóban egy óriás lőréséhez hasonlított, és rezzenéstelen arccal fürkészte a ködöt, amint szokás szerint gnómszerű, kényelmes járással cammogott, elhessentve masszaarca elől a hópihelegyeket.

A kisfiú lélegzete átmenet nélkül felgyorsult.

A ködöt most füstöt fúvó sárkánynak látta, amely dühödt horkantásaival felveri a fagyos világ alvó lényeit, majd másodpercek múltán változott a kép, és lám, egy óriási bálna úszott el az ablak alatt méltóságteljes tempóban, s legyezőszerű, sötétszürke tajtékat lövellt ki, mintha barlanggyomrában, a hús és a zsír katedrálisában pogány szertartás tüzét gyújtották volna meg a papok, akik titkon ligetek isteneinek áldoznak.

Maci felkiáltott.

– Mi történt, kisfiam? – Anna nem értette, miért nem tudja most használni az időt felosztó varázskereket, amely egy helyben állt, mint a halott mókus kalitjában a játék pörgettyű, és nem röpítette mesés, csodahozó partokra. – Látsz valamit?

Maci szája és orra elé szorította a kezét. A ködöt mintha széttolta volna egy kéz; egy kéz, melynek emberalakja volt.

Forn lépkedett a ház felé, egyre gyorsabban és gyorsabban, ahogyan a két szeretett és odahagyott szív verte rohanó lábának táncához a talpalávalót.

– Jön!

Anna ujjjaival beletúrt a hajába, és egy ősi mozdulat rutinjával szépítkezett.

– Kicsoda jön, kisfiam?

– Apa jön! – kiáltott Maci odafentről, és szemét elhomályosították a könnyek. A szélvihar elérte tetőfokát, és olyan hanyagul, mégis a célra koncentrálnak dobálta a ház faszervezetét, ahogyan kockát gurít a kigyerek, papírsárkányt röpít fiával a felnőtt férfi, s ahogy munkája fölé hajolva számlálja a szemeket az asszony, aki rózsaszín rugdalózót köt.

Valóban Forn rohant öles léptekkel a fenyvesen keresztül, és a recsegő-ropogó, őrült léptek ritmusában égett a ház, lángnyelveket dobálva a ködbe, egy cigarettázó, rop-pant árnyék eldobált, lobogó gyufaszálait.

Jónás Tamás

BOLONDOS

Változni vagy -tatni nem igazán tudtam.
 Házam sem épült, de megházasodtam.
 Hátra vagy előre nem néztem. Hazudnék
 valami bölcsset, hogy miért, hogyha tudnék.
 Alig is tanultam. Amit tudok, tudtam.
 Vagyis dehogy: sokat – mégiscsak hazudtam.
 Vagyis mégse: merthogy magamtól tanultam.
 Vagyis attól, aki bennem él vagy hagyott
 abból a tudásból egy jó nagy adagot,

ami örök tudás, más szavam most nincs rá.
Nem kincs vagyok tehát, legfőlebb ha kincstár.
Egy a fontos: s hidd el, mondanám, ha tudnám.
Lehet persze az is, több dolog is fontos.
Vagy ha mégis egy, hát, lehet, hogy bolondos:
s folyton alakot és színt, ruhát, nevet vált.
Kinevet. A végén. Vagy visszanevet rád.
Hiába hiszed, hogy elég ránevetni.
Nem tudod: futni kell tőle vagy követni.

CSODA PER

Lackfi Jánosnak

csoda per
sze csoda
csoda volt
ha ugyan
csoda van
de nagyon
de nagyon
ez a nyár
de hamar
meg az ősz
ami nincs
se tavasz
se a tél
csak az em
ber örök:
a gyümölcs
meg a gaz
da kinek
szeme csil
log ahogy
megy a tél
s jön a nyár
soha sem
veszed ész
re azért
a tulaj
donos ott

kapará
szik az agy
meg a szív
közepé
ben ahogy
a kukac
az idő
sose sür
geti őt
de azért
szüretel
szaporán
szüretel
mazsoláz
közülünk

Lackfi János

EGO

*Határ Győző bátyámnak
idetúlról odatúlra
nagy kalaplengetéssel*

világra jött csipándi
facér pucér falat
kopasz kutyát csupálni
végül maga maradt

pincébe hömbörög le
fala rühös mohos
varas kampóra bökve
handzsár kacor fokos

itt spanyolcsimma járja
hüvelykfogó csipesz
van rusnya kalodája
golyógyötrő bricsesz

szikéje négybe cikkant
szórszálat bacilust
vágja mint pópa hittant
tollszárt penecilus

nagy baj: kopasz kutyája
elcsámpáz berezel
a cuccot önmagára
csipteti nyögve fel

tüchtig vascsipkegallért
szögesdrótot visel
tüskös korona halvért
arcára permetel

bütykét csiklándja penge
végbelét egy karó
kifolyt szemmel merengve
pityogni nem való

bélműködése renyhe
kis üvegpor beönt
smirgli drótkefe szed le
bőréről ős közönyt

kínozza így a költész
világért enmagát
billikomába tölt és
nyeli: ecet zsarát

végül magát herélni
megest maga maradt
a régi bőregérnyi
facér pucér falat

GOMBÁSZÓKNAK VALÓ

Lator Lászlónak

Rejtelmes volt a terv és megigézte,
mondanom se kell, a négy gyereket,
már a „gombaszedő séta” hírére
mind rettentően belelkesedett.

Hat-nyolc család hosszan végigzötyögte
autón kanyarogva a terepet,
az út olyan nagy fák közé futott be
– amilyenek közt addig vezetett.

Hogy mért pont itt, nem kérde egyikünk sem:
bölcsebbek voltunk ennél és – szülők,
eső sem volt napok óta, a hűsben
mentünk, nem épp gombára készülők.

Lányaimat noszogattam, Dorottya
s Margit lassú, bár nincs gyilkos iram,
nyafogtak, „edzés ez?” meg „hol a gomba?”
– jogos szemrehányás, elismerem.

Annál is inkább, mert ha egyik tényleg
gombát lelt fa tövéen, egyéb helyen,
megijedtem, ki tudja, talán mérges,
és elhajítottam erélyesen.

Már igazán nincs szükség semmi másra,
mint hogy valamit összeszedjen itt
a gyereksereg, s mars gyomormosásra,
hisz kezüket folyton szájba veszik.

Johanna, a kicsi, megmakacsolta
magát a vadon kellős közepén,
kabát-sapkát-cipőt-zoknit ledobva
állt ott – megálltam öltöztetni én...

Fürödtünk még száraz levélkupacban,
vízmosás mélyén, csak Dorottya épp
beütötte szegény egy láthatatlan,
avarban megbújt tönkbe a fejét.

A legnagyobb, Simon szedett csak össze
némi gombát, karján a kiskosár
megtelt mindenfélével, akadt közötté
gomba mellett kő, ág, tücsök-bogár.

Otthon azután könnybe lábadt szemmel
lázongott, mert kidobtam álnokul
mindent. „Hát akkor minek szed az ember?...”
Nem bölcsködtem, hogy... azzal is tanul.

Hisz tényleg, gombászó kirándulásra,
minek is járunk mind, mi, emberek,
ha úgylis kukába szórja utána
ki-ki, amit útján összeszedett?

DOLGOK SÚLYA

Vörös Istvánnak

A dolgok súlyában kezdek újra hinni
A földre perdülő egyforintos
óriás malomkő, átszakítja
a betonfödémét, s a földszinten
a padlóba ferdén beleáll
A papírlapok krómozott fémlemezek,
élük metsz, ha az asztalra ledobok
egy paksamétát, a fából recsegve
szilánkokat hasítanak
A hirtelen felgyújtott lámpa fénykévéje
a tárgyakra iszonyú súllyal rászakad,
tör-zúz, lesöpri a polcokat
Gyémánt fűrőfej a csapvíz sugara,
a mosdókagylót átüti, a földkérgen át
magmaig hatol, csikorog hűvösen
Az ablakon megülő légyiszkok csöppjei
iszonyú erővel mélyülő lyukakat
alagutakat fúrnak üvegbe, végtelenbe
a fekete ég vaskobakja is belyukad
perforált anyagán átdöfköd a mögötti fény
látni a Tejutat

Ferencz Győző

ESSZÉ EGY EMBERRŐL: IMITÁCIÓ

A nyolcvanéves Ruttkay Kálmánnak

*„That we can judge only with regard to
our own system, being ignorant of the
relations of systems and things.”*

*(Alexander Pope: AN ESSAY ON MAN,
EPISTLE I, ARGUMENT)*

I. Mint aki addig köszörüli torkát
Zavarában (s hiába bátorítják
– Gyerünk már! – baráti tekintetek),
Hogy mire szólna, hangja bent reked,

Már nem játék, hogy grízesen harákol,
 Hát tósztt helyett húz egyet poharából,
 S bár leülne, még áll egy darabig,
 De mindegy is, hogy szólt-e valamit:
 Így húzom-halasztom, hogy belefogjak,
 Egy versbe? levélbe? Valami jobbat
 Akartam, nem csak alkalomhoz illőt.
 Én várnék még, de az alkalom eljött.

II. Nem tagadom hát, vonakodva kezdem.
 Tudom, hogy úgysis befejezhetetlen
 – S nemcsak ilyen szűk keretek között –,
 Amit most elmondani készülök,
 Hisz nem világítja meg ismerős fény,
 Hogy hol húzódik az a keskeny ösvény,
 Amely a kötött mondatszerkezet
 S formátlan érzés határán vezet.

III. De erre talán nem is vagy kíváncsi,
 Ha nem tudom rendesen megcsinálni
 (Bár kell hozzá ízlés, érzés meg ész,
 Fogalmazás kérdése az egész),
 Nem ez a megfelelő pillanat,
 Hogy útmutatásért zaklassalak.

IV. Persze még ilyenkor is azt teszem,
 Amikor nem is kérdezlek, hiszen
 Mércét adtál, sőt, te lettél a mérce,
 Ezért – bár tudni vélem, az efféle
 Mondatokat miként értékeled –,
 A műfaji szabályok, melyeket
 Tőled tanultam, érvényben maradnak
 Akkor is, ha a vers tárgya magad vagy.
 Részemről hát indokoltnak tekintem,
 Hogy semmi nem köt dicséreteimben.

V. Amikor belépsz, fél évszázada,
 Egy kietlen egyetemi szoba
 Falai közt sugárzó sejtelem,
 A testet öltött szellem van jelen.
 Nem írható le optikailag,
 Aligha fejti meg alakodat;
 De ha megülnek a hétköznapiak
 Vagy önmagannak is túl sok vagyok,
 A bezáruló tudat peremén
 Váratlanul fellobban az a fény.
 Bizony, a puszta gondolat, hogy itt
 Jársz-kelsz a városban, gyakran segít.

VI. Ilyesmit nem könnyen ír le az ember
– Olvasni sem kisebb önfegyelem kell –,
De ne hidd, hogy csak úgy, egyszerre feltör,
Rég keresem, hogyan beszéljek erről,
Csak félek, ha falsul fogalmazok,
Akaratlan is rád üt valahogy.
Hát végül inkább eddig halogattam,
Pedig nem a vers: tárgya halhatatlan.

2002

FIGYELŐ

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

*Esterházy Péter: Javított kiadás
Magvető, 2002. 281 oldal, 1990 Ft*

I

DERŰ VIGASZ NÉLKÜL

Néhány hónappal a JAVÍTOTT KIADÁS megjelenésekor tapasztalt meglepetés (hitetlenkedés, döbbenet, kárörvendés) elhalkulása után – minthogy kiderült: a HARMONIA CAELESTIS fiktív apahóse a regény fiktív világán kívül, az életben, a valóságban ügynök volt, éveken át jelentett mindent, amire a hivatal kíváncsi volt, a hivatal meg mindenre kíváncsi –, amikor már tehát remélhetőleg nem a szenzációval fűszerezett skandalum íze miatt olvassák a JAVÍTOTT KIADÁS-t, fel lehet tenni, mert már nem korai, azt az egyébként elkerülhetetlen kérdést, hogy mi is a JAVÍTOTT KIADÁS? Elbeszélés, vagyis fikció, netán dokumentum? Regény vagy „jegyzőkönyv”? Függelék a HARMONIA-hoz? A HARMONIA-ban elbeszélte fiktív valóság alapú helyreállítás? A regény négy formált történelem szembesítése a regényen kívülivel? Egy másik vagy második életrajz? Azaz szavak, kontra valóság? „Alkalmazkodnom kell a valósághoz. Eddig csak a szavakhoz kellett” – írta bele Esterházy Péter a könyvbe a maga dilemmáját, ami egyformán vehető a fiktív elbeszélő és a valóságos utód dilemmájának is. Csakhogy igazságtalan a szerzői önértelmezés, és téves a dilemma is. Mert sem a HARMONIA, sem Esterházy korábbi művei nem tekinthetők csupán a szavakhoz való alkalmazkodásnak és a JAVÍTOTT sem csupán a valósághoz való alkalmazkodás. De azt hiszem, a legnagyobb tévedés mégis ez a „csupán”, ez az egészében sem így, sem úgy. Mert nem vezet belőle út sem az irodalom, sem a valóság, sem a fikció, sem a történelem felé. Valamerre pedig a JAVÍTOTT KIADÁS értelmezésével mégis el kell indulni.

Aligha tagadható természetesen, hogy a nem mindig igazságos és csak nagyon ritkán igazi irodalmi érdeklődést mutató emberi kíváncsiság vitte közel az olvasót a JAVÍTOTT KIADÁS-hoz, és akár azt is feltételezni lehet, utólag a HARMONIA CAELESTIS-hez is. Felmerül a könyv egyik helyén, már egészen a vége felé, hogy „a *Javított kiadás* miatt megutálják a *Harmonia caelestist*”, és nagy szomorúságára olvasót veszíthet az író. Az olvasói tapasztalatban összefonódott a két könyv, összetartozásuk valóban nem vitatható. De hogy az egyik miatt megutálhatják a másikat? Mégis, ennek ellenére érdemes arra (is) gondolni, hogy legfeljebb az egymásutániség, az egymásrautaltság, a tematikus átfedések indokolják a két könyv összetartozását az olvasói tapasztalatban, eltérő irodalmiságuk azonban el is választja őket egymástól. És nem is akárhogyan. A HARMONIA regény, regénynek is íródott, fikció tehát, a fikcióértés minden árnyaltságával együtt, a JAVÍTOTT viszont, a regényhez csatolt „melléklet”, első látásra dokumentum, az apa ügynökmúltját dokumentáló szöveg, amit még az is megerősít, hogy napló formájú, ha a naplót is a dokumentumpróza körébe soroljuk. A JAVÍTOTT KIADÁS akár a HARMONIA „utónaplójának” is tekinthető, hiszen szövegén állandóan átsejlik a regény megírására való visszaemlékezés. Ezt bizonyítják az onnan vett idézetek, nem utolsósorban az a szerzői dilemma, hogy beleírodott-e a HARMONIA narratív rétegeibe a későbbi felismerés; az életrajz első megfogalmazásába a második; és szó szerinti bizonyítékok vannak a regényben, hogy ha a szerző nem is, de az „elbeszélő”, a „szöveg” már a regényírás idején „tudott” az apa titokban tartott (nem lektori) jelentésíró tevékenységéről. Ennek megfelelően akár az a feltételezés is megkockáztatható, hogy a JAVÍTOTT a HARMONIA CAELESTIS című regény utóéletének regénye. Az irodalmi művek utóéletének „regényét” (és „regényeit”) a sorozatos megértéstörténetek írják, így a HARMONIA-ba foglalt biográfia „*javított kiadása*” a sok és lehetséges megértéstörténet közé tartozik.

De nyomban felmerül, hogy vajon a JAVÍTOTT

KIADÁS valóban a HARMONIA CAELESTIS „javított kiadása” lenne, vagy csak a címében javított, a regényhez képest azonban, bár hozzá tartozik és rá hivatkozik, önálló élete van. És ha van önálló élete a „mellékletnek”, akkor az olvasó nem utálhatja meg a HARMONIA-t, legfeljebb ezt a könyvet, de ezt is csak abban az esetben, ha nem lépi túl önmagát, ha megmarad egy másik mű függelékének, mellékletének.

A JAVÍTOTT természetesen azt is jelenti, hogy valamit helyrehozott, kijavított abban a munkában, ami megelőzi és amire vonatkozik, aminek „melléklete”. Ahhoz persze, hogy bármi helyrehozható, javítható legyen, törölni kell. Kitérőlni a hibásnak vagy elhibázottnak vélt szövegrészeket, helyükre igaznak vélt mondatokat írni, amelyekről esetleg egy későbbi adat, ismeret birtokában könnyen kiderülhet, szintén javításra szorulnak. Ezzel a feltételezett javítássorozattal lépésről lépésre hátrálunk ki az irodalomból, mert a javítások által a HARMONIA egyre kevésbé „regény”, egyre inkább „valóság”. A JAVÍTOTT KIADÁS, ha valóban a HARMONIA CAELESTIS apaképe és apatörténetének helyreállítása, vagyis az apából való kiűzetés – „*kiűzetvén apámból*” – története, akkor nemcsak „*posztmodern jóhírünknek lőttek*”, hanem lőttek az irodalomnak, főként a regénynek is. És azoknak a drága nagynéniknek (?) lesz igazuk, akik szerelmesek voltak a létezett apába, és a könyvet olvasva újra beleszerettek. Mert mintha a könyvben a valóságot olvasták volna. Egy „*J.-vel*” folytatott esti telefonbeszélgetésben és sokan mások közlésében is az áll, hogy „*a könyv emléket állít*” az apának, és „*ebben a nehéz nagyságban lát*” (J. és mások, mindenki más) „*valami jóvátételt, hogy apám mintegy helyettük maradt meg stb.*”. Ezt a „*nehéz nagyságot*” tolta el az ügynök apa, amikor – nem derül ki, milyen kényszerből – ráállt a jelentésírásra. „*Lehetséges, hogy az a családás, amit apám most okoz (az olvasóinak – ezen azért hadd nevetgéljek kicsit), azt megérdemlik? Rájuk fér?*” Esterházy a könyv, nem a regény olvasóiról beszél. És később is, amikor a HARMONIA-ból idézve keresi a későbbi felismerések előrejelzéseit, a könyv és nem a regény szót írja: „*Lehet, hogy igaza van a könyvnek, és ez minden. S amit most hozzátesszék, az mind nem számít.*” Szóhasználatával jelzi a különbséget: a HARMONIA-t könyvként, nem regényként értelmezik, ha az „*édes-apa*” regényhősben a valóságos apát vélik vi-

szontlátni, s a szerző maga is, amikor helyreállításra, javításra vállalkozik, a könyvről, nem a regényről beszél. A könyvnek lehet „*javított kiadása*”, a regénynek nem. Még akkor sem, ha a JAVÍTOTT-ban leírt szituáció mindenképpen beleszól a HARMONIA értelmezésébe.

Az ügynöklét a regényhős létezésének is ténye. De nem változtat a regényhős megítélésén, mert nem róla, hanem a mintájáról derül ki az igazság. A HARMONIA nem erkölcsi traktátus. Pedig minden „*számít*” – „*ne reménykedj*”. A javítható könyv és a nem javítható regény ebben mindenképpen összeér.

Találkozásukra utalás is történik a JAVÍTOTT-ban: „*Most látom, hogy a regényrészleteket ugyanarral a (megkülönböztető) tollal írom, mint az ügynöki jelentéseket.*” És abban is, hogy „*a regény nyomdai levonatát*” „*úgy olvasom, hogy a szöveg, mely többet tud, mint én, mit árul el az apámról*”. A hermeneutika teóriája ebben az (ön)ironikus beszédhelyzetben úgy botlik meg, hogy közben meg is dicsőül: a regényben – nem a könyvben – benne foglaltatik a javítás narrációja, de erről csak a szöveg (a regény, nem a könyv szövege) tud „többet”, vagyis mindent. Ezért oly fontos a különbségtétel regény és könyv között, ezért oly lényeges, hogy a HARMONIA CAELESTIS mindvégig fenntartja, őrzi és ápolja, de közben meg is írja a történelem (a valóság) és a fikció kettősségét, a történelemről azt a látszatot keltve, hogy fikció, a fikcióról pedig azt, hogy történelem. Éppen a fenntartott és megírt kettősség miatt *kell* megírni a javítás-könyvet. Ami természetesen semmit sem intézett el. Nem vonta vissza, nem javította ki a HARMONIA kettősségét, nem rombolta le a regény apaképét, csak a könyvét tépázta meg, de ott, ahol megtépázta, már egy másik történet kezdődik, a korkép és nem az apakép története. A JAVÍTOTT KIADÁS nem a HARMONIA CAELESTIS című regény tévedéseinek helyreállítása, mert nincsenek tévedései, hiszen szövegében felismerhető az is, amiről keletkezése idején nem lehetett tudomása a szerzőnek, csak a szövegnek – „*a szöveg, mely többet tud*”, mindent –, hanem a HARMONIA CAELESTIS című könyv apaképe árnyalása, a kor (a történelem) kontextusába való (újra)elhelyezése, ami képprombolás ugyan, de nem a kép visszavonása. A JAVÍTOTT KIADÁS az apából való kiűzetés története. Ilyen értelemben valóban a regény regénye, a regény utótörténete. Es-

terházy Péter egy helyütt arról beszél, hogy először írt „*a kádári évekről szóló könyvhöz, a Beszélő évekhez*”, és azt írta az előszó végére, hogy „*a könyvből kibontakozó történet nem a Kádárkor története, hanem írások róla*”. A kádári évekbe helyezett ügynöktörténet nem a regénybeli apa története, bár a regény szövege sejteti, hogy van ilyen történet, hanem írás az apáról, aki ügynök volt egy olyan korban, amelyben csak kevesen úszhatták meg, és nem is nagyon úszták meg az erkölcsi romlást. Nem volt mindenki ügynök, de az emberi életek ideje egybeesett a Kádár-korral, és Kelet-Közép-Európa itt-ott másként nevezett „epochájával”, amely egybeesésnek voltak és vannak is az embereket életében kimutatható következményei. Ezeket a következményeket éli és írja meg a JAVÍTOTT KIADÁS szerzője, miközben másolja – idézi – az ügynök apa jelentéseit. „*Több történet is van, s a történetek arra valók, hogy elmondjuk őket. Ki-ki a magáét, lesz, ami lesz.*” Majd ezen is javít valamennyit: „*...lesz, ami lesz, hisz úgyis az lesz, ami lesz – remélhetőleg*”.

A javítás szó a JAVÍTOTT KIADÁS-ban új jelentést (vagy csak jelentésárnyalatot) kapott. A könyv szövegében, teljes összhangban Esterházy ismert és sokszor értelmezett elbeszélő eljárásával, a javítás szó idézést, idézetet (is) jelent. Az idegen vagy saját szövegek, mondatok és szavak átírásai, parafrázissai, visszavonásai, kifecamításai és ezek sok változata mind sorra az idézés variációja. Csupa csapda, amibe a gyanútlan olvasó rendre belesik, ettől elbizonytalanodik, néha fel is háborodik, mintha játszanának vele, mintha átejtenék; már nem tudja, hogy akinek a hangját hallja, valóban a saját hangján beszél vagy kölcsönvett és ezen túl még át is alakított, többszörösen idegen hangon. A JAVÍTOTT KIADÁS is, mint Esterházy más művei – posztmodern módra? hiszen, amióta irodalom van, rejtett vagy jelölt idézet is van – egészen citátumokból épül fel, az idézetek idézeiből, csupa vendég szöveg a könyv. Az idézés gyakorlata nem tesz különbséget szövegforrások között. Idézésre minden szöveg jó. Valakinek az elejtett mondata, szava, másnak a szakkdolgozata, verse vagy regénye, levele, naplója... Az idézés mindent „irodalmasít” pusztán a kontextusváltás cseppentésével egyszerű, de csapdát csapdára halmozó alkalmazásával. A JAVÍTOTT idézésgyakorlatában nem különbözik sem a HARMONIA-tól, sem

a BEVEZETÉS-től, sem a TERMELÉSI-REGÉNY-től. Más szóval mind a könyv egészének szerkezetében, mind bekezdés- és mondatalakításában az idézés különböző – retorikai és stilisztikai, főként azonban dekonstrukciós – alakzatai ismerhetők fel. Olyan erős hangsúllyal, hogy a JAVÍTOTT szerénykedő alcíme szerint „csupán” „melléklet a *Harmonia caelestishez*”, érvényesége azonban akár Esterházy egész opusára kiterjeszhető. A HARMONIA után írott napló egyik első bejegyzésében állnak a következő mondatok: „*En én vagyok. Megértem, hogy van, aki most gyanakszik. Sokat tettem ezért a gyanakvásért, sok munkám fekszik benne. Ez a ki kicsoda, az arc mint álarc, szerepjáték és citatológia, egyáltalán a fikció és valóság határmezsgyéjének fürkészése, ez talán a legjellemzőbb – mim is?, témám?, tárgyam?, képességem? Mindenesetre az évtizedek során – a Harmoniában is – sok csapdát állítottam e tárgykörben az olvasónak. Nem azt mondom, hogy magam estem bele, de ha most egyszer csak az őszinteségre, a személyes, a civil őszinteségre hivatkoznék, okkal legyinténének.*” Nem legyintünk, mi, sokat próbált, csapdamezőkre vezényelt olvasók. Azt „fürkesszük” inkább, hogy az „én én vagyok” egybeesik-e a „civil őszinteséggel”, vagy egyszerűen nincs ilyen egybeesés, mert hol van arra bizonyíték, hogy az „én én vagyok” igazságtartalmához – őszinteségéhez – nem fér, nem férhet kétség. Esterházy Péter szépirodalmi műveibe írt nyelvfilozófiáját, mint Tandori Dezső és sokan mások, Wittgenstein nyelvfilozófiáján művelte ki – innen származtatható a nyelvi bizonyosságban való kételkedése, ami szóhasználatának és mondatformálásának is megkülönböztető jegye. De a „civil őszinteséget”, amire oly lelkesen hivatkozott a JAVÍTOTT KIADÁS megjelenésekor jött hirtelen recenzióhullám, Esterházy maga vonja vissza, amikor arról beszél, hogy mégsem ír le mindent, ami az eszébe jön, mert „*nem is lehetséges*”, vagyis *válogat*, aminek az az eredménye, hogy „*minden forma*”, vagyis *citátum*, „*csak most formának a (civil) őszinteséget választottam, kellett választanom, meg azt, ez már következmény, hogy az ún. valóságot tekintem valóságnak (nem a nyelvet), és ahhoz leszek hű*”. Ehhez a majdnem patetikus hűségnyilatkozathoz – a valóság választása a nyelv helyett – nyomban helyreigazítást fűz – *javítást mellékletként* –, teljes összhangban a JAVÍTOTT KIADÁS felépítésével: „*A szegény kis realista klapac nyiszörgései című ciklusból.*” A való-

sághoz intézett hűségnyilatkozat idézetekből felépített (ön)ironikus visszavonása csapdára figyelmezteti a (megint csak) gyanútlan olvasót, a „civil őszinteség”, a „személyes őszinteség” csapdjára. Hiszen azt írja, hogy a „civil őszinteséget” formának választotta, nem másnak. Őszinteség-e még a „megformált őszinteség”, még ha „civil”, akkor is, vagy forma inkább, és csak a formán át közelíthető meg? Amiből megint csak az az elbizonytalanító kérdés következik, hogy mi is az őt megelőző regényhez „mellékelt” JAVÍTOTT KIADÁS? Naplónak álcázott regény, egy irodalmi (fiktív) apakép lerombolása a létezett apa képével, vagy egyszerűen egy másik regény, egy másik könyv, amelynek mellékletként is van önállósága? A válaszadás azzal a JAVÍTOTT-ba kétségbeesetten bele is írt vakreménnyel sem kerülhető meg, hogy az apa életrajzának ügynökfejezete esetleg csupán irodalmi konstrukció, és hogy netán csak a nyelvben, a mondatokban született meg. Nincs kitérés a valóság elől, még akkor sem, ha az (ön)írónia visszavonja a valóságnak tett hűségnyilatkozatot, és ezáltal helyreállítja az irodalmi közlés sokfelől megtépzott fontosságát a valóság, a történelem, az emlékezet viszonylatában is.

Éppen ezért érdemes a válaszadást a „valóságnak tekintett valóság” idézetformáinak megfigyelésével kezdeni. A valóságosan létező hivatalban négy valóságos dossziében őrzik a valóságos Esterházy Máttyás, kitelepített gróf, négygyerekes családapa, akinek a HARMONIA – többben és többször mondják – „emléket állít”, ügynöki jelentéseit. A HARMONIA CAELESTIS szerzője ezekből a dossziékból másolja ki a JAVÍTOTT KIADÁS színes betűkkel megkülönböztetett mondatait, s ugyanezekkel a színekkel a HARMONIA-ból származó mondatokat, azokat, amelyek közvetlen vagy közvetett kapcsolatban állnak a dossziékban őrzött mondatokkal. Ezek a mondatok szólnak arról, hogy a szöveg többet tud, mint a szöveg szerzője. De nemcsak a HARMONIA-ból, Esterházy más munkáiból is kerültek át ide szó szerinti vagy éppen átirított mondatok. És természetesen mondatok, szavak más magyar és nem magyar írók munkáiból. De mindentől fontosabb körülmény, hogy a JAVÍTOTT KIADÁS szövege egészében idézet. Erre az egyáltalán nem rejtett poétikai csapdára az ELSŐ DOSSZIÉ című első fejezet első bekezdése hívja fel az olvasó figyelmét. A naplóforma viszonylagos szabadságot biztosít az

idézés gyakorlásának. A napló a „civil őszinteség” helye és nyelvi alakzata, személyes, amennyiben mindig a közvetlenségre támaszkodik. Legalábbis az őszinteség és közvetlenség látszatát kelti. Azzal például, hogy mintha nem is közlésre készülne. Meg azzal is, hogy napi, de mindenkor a másolás – az idézés – műveléséhez tartozó eseményeket, történeteket közöl. Beszélgetést a kutatótermi kisasszonyokkal, más ügynökjelentéseket olvasó kutatókkal. Komikus helyzeteket is. Amikor az ügynökjelentések olvasása és másolása közben valaki más, egy idegen szem bepillanthatna az iratokba. Ezek az elhárító és elfedő mozdulatok arra szolgálnak, hogy megőrizték a személyesség látszatát, ezzel (is) a naplóforma választását indokolva. De a formája szerint naplóként írott JAVÍTOTT KIADÁS nem naplóregény, sokkal inkább idézetregény, vagy akár idézetnaplónak is tekinthető, hiszen mindvégig az apa jelentéseiből idézett mondatok értelmezéséből és ezeknek a szerző más műveiből, főként a HARMONIA-ból vett mondatokhoz való viszonyításából áll. „*De a celléből nem mindig látom, hol idézek, hol kommentálok, mindegy.*” Az egymásba épített, egymásra idézett, egymást ellenpontozó vagy éppen harmóniába hozó mondatok alkotják tehát a JAVÍTOTT KIADÁS formáját, határozzák meg beszédmódját és hatását. Ugyanakkor nem semlegesítik, se nem tüntetik el az idézetnaplóba írt személyes dilemmákat és tartalmakat, amelyek mindig kétirányúak. Egyik oldalon az irodalomról, a valóság és a mondatok kapcsolatáról, a formálás igényéről, a fikció és a dokumentum közötti vívódásról szólnak, másik oldalról a „*stilisztikus elbizonytalanodásról*”: „*azáltal, hogy írás közben morális megfontolásaim vannak, nemcsak, mint rendesen, esztétikaiak, stílusosan elbizonytalanodom*”, írja Esterházy, s ezzel mintha mentséget keresne arra, amire nincs mentség, a JAVÍTOTT KIADÁS formai (stiláris, esztétikai) megoldatlanságaira. Arra a sok bizonytalankodásra, amiről a jelölt és jelöletlen idézetek, a rövidítések és a többszörös zárójelezés „beszél” a könyvben. De hát miből származhatna itt akár stilisztikai, akár nyelvi bizonyosság? Hiszen a JAVÍTOTT KIADÁS-ban elmondott történet éppen arról szól, hogy nincs befejezett történet, hogy semmi sem végleges. A HARMONIA CAELESTIS című regénynek van végleges formája, de a benne elmondott történet nem végleges, folytatódik a mellékletnek mondott könyvben, amely

bár betartja Esterházy eddig kialakított és nagyon hatásos narratív eljárásainak maga megfogalmazta és mindközönségesen posztmodernnek szólított szabályait, mégis különbözik a korábbi munkáitól, de nem abban, amit a kukkoló olvasó észrevehetett, hogy lám, a gróf úr besúgó volt, hanem abban, ahogyan a személyes, a civil beszédmód (őszinteség?) feloldódik a formálásban, a nyelvi alapításban, abban az egyszerű tényben, hogy a JAVÍTOTT KIADÁS éppen citatológiájából, idézetműveleiből következően irodalom, még ha nem éri is el a HARMONIA vagy a szerző más munkáinak teljességszintjét.

De nézzük meg közelebbről a JAVÍTOTT KIADÁS idézetalakzatait. Először idézetek a négy dossziéból. A könyvnek is négy fejezete van. Ez részben a valósághoz való hűség jele, másrészt az idézetek forrásának megjelölése. Majd az idézetekhez tartozó, a helyszínen, a hivatal kutatótermében készült „olvasónapló” – személyes, civil cetlik – kusza mondatai. Ezeknek rendezése az első másolás – az idézetek idézése –, majd aztán a második másolás újabb idézetláncolat. Nem az idézetek másolása, hanem a másolás mint idézés. Lassú, de véget nem érő eltávolodás a folyamatossá tett kutatótermi döbbenettől és lassú közeledés az el nem érhető irodalmi forma felé. A kétirányú mozgás – távolodás és haladás – zárójelekkel jelölve csődhelyzet. A zárójelek így egyben időt és helyszíneket egyszerre jelölő idézőjelek is. De, említettem már, semmi sem végleges. Ez a kétirányú mozgás sem végleges. Ezért nincs megoldás. A történet nem írható ki az emlékezetből. Nem tartozik hozzá sem kérdés, sem válasz. A JAVÍTOTT KIADÁS válsághelyzetére nincs terápia. A könyv tartós értéke az apa – egy „létezett személy” – története, biográfiája befejezetlenségének szembesítése a történetmondással, a történet elmondásával és az elmondás következményeivel. Ez a szembesítés is, mint minden más a könyvben, idézetekkel és az idézetgyakorlat eszköztárával történik, miközben azt az alapvető problémát veti fel, hogy „mi köze van regényünk főszereplőjének a valódi, létezett személyhez?” Ez egyszerre és egy időben problémája a már befejezett regénynek, a HARMONIA-nak és az éppen keletkező könyvnek, a JAVÍTOTT KIADÁS-nak. Amannak azért, mert a regényhőst – ha létezett személynek értjük – ledönti a „szabad vesztes” felemelő

talapzatáról, közönségesé teszi a kitüntetettet, mindennapivá a történelembe ágyazottat, emennek azért, mert egy regény és egy regényhős utóéletének regényeként nem lépheti át a megformálás küszöbét, hiszen sokkal tartozik a tényeknek. Nem lesz belőle regény, sokkal inkább lesz a dokumentálástól dokumentálva menekülő vallomás és idézethalmaz, ami azonban éppen befejezetlenségével, közönségesével tud hatni. Más kérdés, hogy milyen tartósan. Nem lehet tudni, hogy mit zabál fel a történelem mindabból, ami könyvekkel és regényhősökkel történt. Azt azonban „(elvileg)” lehet tudni, hogy „Közép(Kelet)-Európában az intertextualitás ilyen”. Gúnyos és falánk. Irgalmatlan és kegyetlen.

Am mégis, mindezek ellenére a mondatok: „én írás közben lényegében csak mondatokra szoktam gondolni, és ez esetben se volt más a helyzet: mondatok, mondatok; mégis”.

Ezért gondolom, hogy csak másodsorban tekinthetők érvényesnek Esterházy Péter öngigazolásként is érthető mondatai: „A Javított kiadásban elmondtam apám (új, javított, rontott, egy másik, a másik) történetét, amely, hogy úgy mondjam, nem jellemző az én édesapámra, nem jellemző a családomra sem, se erre a szűkre, se ama tágra, a történelmire, nem jellemző, vagyis nem reprezentál minket. Am a történet igenis reprezentálja az 1956 utáni országhelyzetet vagy abból valamit. (»56-ban az ország lerázta magát a rendszert, mint kutya a vizet, később azonban nem lehetett tudni, meddig tart a kutya s hol kezdődik a víz.«)” A mondatok igazak, de a JAVÍTOTT KIADÁS nem erről szól. Illetve nem csupán erről. Sokkal inkább arról, hogy „az írás – most jövök rá – vidám dolog. Minden komor, de a csinálás, ez, nem tud más lenni, vidám. Minden alkotás derűs. (?) <Másodjára is, ahogy másolni kezdtem a füzetből és cédulákból, s kezdett az egész formálódni, elfogott a szokásos gyerekes öröm. De aztán egyre nehezebb átélni az első napok izgatott rémségét, pánikját, s ha tényleg átélem, az fáj, ha fásult vagyok, az fáj. Itt nem lesz megnyugtató elemetés.>”

Az alkotás, a formálás, az idézés kérdőjellel is „derűs”. És éppen azért oly megrázó meg fájdalmas ez a „derű”, mert a „létezett személy(ek)ről” elmondott történet – még egy „Közép(Kelet)-Európa intertextusai” közül – egyáltalán nem vigasztaló. Megértése is derűs és komor egy időben, de az sem vigasztal meg.

Bányai János

II

TRAFIK

Kapott-e R.-né, Üllői úti trafikosnő Bécsben élő (ellenforradalmár) fiától levelet vagy csomagot? Bemegy Esterházy Mátyás a trafikba, elhinti, ki ő (megmondja nevezetes nevét), bizalmat ébreszt, összebarátkozik, megkérdezi. Aztán Csanádi megírja. Jelenti. Megkérdem X.-től, írt-e neki levelet Y. Aztán megírom Z.-nek. Ártatlan dolog, mindennapos. Tovább mesélem, amit más mesélt. De Csanádi – és aztán Csanádi olvasói, beleértve a tartótiszteket és az utókor olvasóit is – számára mindennek más jelentése lesz, minden jelentés lesz, pedig csak azt csinálja, bár máshogy, amit amúgy is csinálna. Beszélget és ír. Trafikál.

A JAVÍTOTT KIADÁS kettős naplóként dolgozza fel azt a ténytet, amelyről Esterházy Péter a könyv tanúsága szerint 2000. január 28-án, a HARMONIA CAELESTIS-t éppen csak befejezván értesült: édesapja, Esterházy Mátyás III/III-as ügynök volt. Az apa jelentéseiből idézett részeket úgy is olvashatók, mint egyfajta rekonstruált napló, beszámoló az apának a családjára (és a HARMONIA CAELESTIS) elől korábban titokban maradt napi tevékenységéről, amelyből, mint előhíváskor a negatívon, kirajzolódik egy másik, addig ismeretlen, rejtett arca; a fiú, a szerző olvasó- és írónaplójából pedig megtudjuk, hogyan olvasta végig és jegyzetelte ki az apa 1957–1980 között írt jelentéseit tartalmazó nagy dossziét, hogyan kommentálta a jelentéseket, saját jegyzeteit és értelmezte újra az új információk fényében a HARMONIA CAELESTIS édesapámját és a saját múltját.

A kötet egymást követő szegmentumokban, párhuzamosan tárja elének a két „naplót”, így kerül az apa egy-egy jelentése – egy-egy napja – a fiú egy-egy napja mellé. A különböző részeket hol egy jelentés dátuma vezeti, hol pedig a megírás egy adott napjának dátuma. Ily módon is és különböző írásképbeli elemek segítségével is (a jelentések, az ezekhez a tartótiszteket és feletteseik által fűzött kommentárok és a HARMONIA CAELESTIS-ből származó idézetek rozdsaszínű szedése, valamint a különböző zárójelek alkalmazása) élesen elválasztódik egymástól saját szöveg és idézet és ezáltal az idő különböző síkjai is: a barnásvörös szövegrészek mintegy a múltat jelölik, vagysis az új helyzetben már érvényesnek nem mutathatók

korábbi énehez tartoznak, egykori meggyőződéseinek nyugvó identitásának szétrombolódását dokumentálják, a jelenbeli én pedig az ebben az új időszámításban adott időkeretek között a jelen különböző fázisait is elválasztja egymástól: „<Az iratok másolása és a közvetlen jegyzetek [...] 2000 nyarára készültek el, ezt újra leírtam, kicsit már rendezve és új megjegyzéseket fűzve, ez lényegében 2001, ezeket írtam a szögletes zárójelbe []. És akkor harmadszor is leírtam, leírom, most, 2002-ben, ha lesz szöveg, azt ebbe a hegyes zárójelbe teszem.>” (13.)

Az idegen szöveg idegen testként való kiütöztetése, a nyelvek elhatárolása úgy is érthető, mint valamiféle kapaszkodás a saját és az idegen, a jelen és a múlt elválaszthatóságába, mint az olvasó-írónak a körülhatárolhatóságának, érintettségében való mégis intakttságának biztosítéka, s mivel – a szövetségsszerveződés gyakorlatában legalábbis mindenképp – a korábbi Esterházy-művek intertextuális, jelöletlenül idéző praxisától ez gyökeresen különbözik, a trauma nagyságának, az ént ért csapás súlyosságának a változást tematizáló explicit megnyilvánulásokkal („életem utolsó régi csütörtöke” [10.], „Nem tudtam, hogy ez életem utolsó olyan pillanata, amikor úgy örülhetek, ahogy tudok, ahogy én tudok...” [7.]), az önreflexív panaszokkal („Vélhetően nem csak azt nem fogom tudni leírni, édesapám, hanem azt se, hogy én. Illetve valahogy nagyon másképp, »messzebb« vagy »messzebből«” [16.]), a könyvben a bánat indexeként „k”-val és „ö”-vel jelzett könnyek és önsajnálát számos előfordulásával egyenrangú bizonyítéka.

Az „amikor kiderült” bizonyítékának leírása (Az ELSŐ DOSSZIÉ című fejezete eleje [13–37.], amely a dosszié kinyitásával, az én számára kereteket teremtő munka – a másolás és kommentálás – kezdetével zárul, és ekkor vezeti be Esterházy a „k” [34.] és „ö” indexet is [37.]), ahogy erre a könyv maga is többször utal, egészen más, mint amit Esterházy Péter irodalomként általában csinálni szokott. Itt ugyanis egyszerűen leírja, mit érez, hogyan vergődik, megírja az érzelmeiket, a törést, azt, hogy ezen túl másképp lesz, mert nem lehet már az, aki nek eddig gondolta magát. („Úgy éreztem, feloldodom a levegőben, hogy szétfolyok, hogy nem vagyok...” [13.]) Beleírja magát a bánatba és a fájdalomba, s miközben azt fejtegeti, elvesztette régi énjét, megszületik az új, aki majd máshogy érti az így újraértett régét. („Életemben először tehetetlenségből írok. Megyek, amerre az iratok

vezetnek, aztán lesz, ami lesz.” [17.] Az érzelmek megírásának olyan formációja ez, amely tudatában van annak, hogy azok nem az írás, a beszéd előtt léteznek, az én nem kiírja őket magából, nem kifejezi őket, hanem köztük íródik, a traumákban, a hasadásokban. A könyv nem elhanyagolható érdeme, hogy – hiszen Esterházy kánoni rangjánál fogva minden, amit leír, jelen pillanatban megingathatatlanul irodalom – ezzel az első résszel teret is nyit valaminek, ami az utóbbi időben – többek között éppen az ő életművének hatása nyomán – a magyar irodalomban nem volt divatos.

Másfelől, ha jól értem, ez a könyv azt (is) akarja, hogy beszéljünk, írjunk – írjak, én is, személyesen, és más is, személyesen – róla, és így arról, amiről szól. („*Én a felejtés ellen dolgozom. Nem azt akarom, hogy elfelejtsék a Papi ügyét, hanem hogy megjegyezzék. Bocsánatot se akarok. [Ha kéne, térden állva esekelnék. Ha ez volna a megoldás.] Hanem mit is? Hát... hogy valahogy az egész látszódjék. Hogy van, ami van, és ez van, az derült ki, hogy ez van.*” [71.]) Hogy ne csak az olvasás, a hallomás, a gondolkodás, hanem az írás, a megszólalás révén és árán is legyünk – személyesen – érintettek. Nem lehet véletlen, hogy a kritikai visszhang első hullámának írásai közül nagyon sok nyíltsággal, személyességgel és referencialitással reagál a nyíltságra, személyességre és referencialitásra: a különböző szerzők utalnak saját életük nehéz helyzeteire, kríziseikre, saját apjukra, anyjukra, bátyjukra,¹ visszakeresik, mit is csináltak ők éppen „akkor”, avagy összefüggésbe hozzák magukat a könyvben leírt konkrét helyzetekkel.²

¹ Lásd például Szijj Ferenc: KIADÁS ÉS VISSZAFOGADÁS. *Élet és Irodalom*, 2002. május 24. 5.; Csáki Judit: TŰLÉLKÖNYV. *Kritika*, 2002/7–8. 2–4.; „A JAVÍTOTT KIADÁS-t mindenki úgy olvassa, hogy közben magára gondol. Hogy az én papám így, az én papám úgy. Hogy akkor, amikor az ő papája itt és ott, és ezt és azt, ugyanakkor az én papám vagy én magam ott és itt, és azt meg ezt.” Bächer Iván: A KÖNYV. *Népszabadság*, 2002. június 1.; „Amikor olvastam, akkor rendre lettem, vagy csak félveztem, ki az ablakon; és akkor láttam az én apámat.” Láng Zsolt: ÉDESCSÁNÁDI. *Élet és Irodalom*, 2002. május 31. 9.; valamint: Martos Gábor: EGY NAPLÓ „NAPLÓJA”. *Népszava*, 2002. június 1.

² Mint például az Index szerkesztője, aki leírja, hogy amikor Esterházy a könyv 262. oldalán, azaz 2000. június 8-án a Victor Hugo utcába ment, az Indexbe tartott online interjúja. Doktor: EGY SPICLI FI AZ IRODALOMTÖRTÉNETBEN. <http://index.hu>, 2002. május 26.

A JAVÍTOTT KIADÁS egyik fő célja eszerint, hogy olvasójában a személyes érintettség állapotát kiváltsa. Ezt bonyolult, sőt rafinált módon éri el. Amikor ugyanis Esterházy apja jelentéseivel dolgozik, olvasóként, kritikusként, értelmezőként viselkedik, végigköveti azokat a fázisokat, amelyek során az apa kezdeti ellenállásából előbb ellenkezés, majd beletörődés, utóbb együttműködés, sőt készséges és aktív ajánlkozás lesz, és ahogyan ez a jelentések megfogalmazásában, nyelvében tetten érhető: „*Eddig egyébként nem veszélyes. Láthatóan ügyel, hogy kizárólag azt mondja, amit úgyis tudnak.*” (41.); „*Szóval vannak találkozók. Lett vele foglalkozva...*” (42.); „*Ez a gondolatjeles közvetítés nem lépés egy »mi« felé az »ők«-kel szemben?* Nyomják, nyomja magát bele, centiről centire a szarba.” (69.); „*ez már az együttműködés egy új szintje!*” (78.); „*A buzgó mócsingja! Megint egy szint: aktív, első ízben nem sodródik, nem elszenved (s úgy alakít), hanem tevőlegesen alakít, akar. Egy munkatárs. Itt először tudatosan kolléga.*” (84.); „*Jaj-jaj: attól tartok, költségtérítést kaptunk.*” (88.); „*Értékelés: Ügynök jelentése javult, mert korábban sokkal rövidebb formában írta meg jelentéseit. Szerintem is javult, életesebb lett, színesebb, mintha a fogalmazás (bizony, teremtés!) örömeit éreznék!* [...] *Megjegyzés: Ügynök magatartásában változás tapasztalható. Nagyobb ambícióval végzi feladatát, mint korábban.*” (138–139.); „*Már az érzéseinkről is beszámolunk?*” (145.); „*Kis cédula »Feleségem rokoni«, mindenki ott van [...]. Terjed a gaszág.*” (149.); „*Vagyis már lehet lakásra vinni.*” (156.); „*Lassan már élvezi is; újabb szint!*” (158.); „*Ez bizony az elhárítás. Lassacskán kémmé avanszálunk.*” (177.); „*1975. V. 21. Megint egy év. Adta: Csanádi fn. Tmb. Most először tmb, tükös megbízott. [Tmb. az az, aki elvi meggyőződésből teszi, az ügynököt azt vagy kényszerítik, vagy megfizetik. Szóval már nem kell kényszeríteni...]*” (260.); „*Tiszta örület, apám mint potenciális doppelagent! Támadólagos magatartási vonal, szép nyelvi, a (hídeg) háború nyelve... Ez már más szint, másik osztály...*” (265.)

E munka révén képes Esterházy egyszerre fenntartani és némiképp eltávolítani személyes érintettségét oly módon, hogy egyrészt az olvasó számára, azáltal, hogy miközben megmutatja, milyen módon olvas, a jelentések részleteit és a saját kommentárjait azok masszáját megőrizve (még az íráskép színében is) megkülönbözteti, felkínálja a részvétel, a saját ér-

telmezés lehetőségét, másrészt azonban a személyességet voltaképpen beírja a reflexiók, kommentárok hálózatába. Eközben a traumát a különböző, számára korábban is és a HARMONIA CAELESTIS-ben különösképpen fontos problémák – a szavak, a fikció és a valóság, a történelem, a múlt és a jelen, az igazság, hazugság, őszinteség, illetve én (szerző) és szöveg, ügynök (jelentésíró) és jelentés viszonya – újraértelmezése mentén megfoghatóvá és értelmezhetővé teszi, hogy aztán az „*elrendezellen én*” (47.) újrendeződhessen. Az olvasó képes végigkövetni az értelmező munka állomásait, képes átérezni a döbbenet, a csalódás, a kiábrándultság, a keserű belenyugvás és tennivágyás állapotait, sőt azt is látja, ahogyan Esterházy magatartása (amely a gyászmunka jellemzéseinek is megfelel) voltaképpen – bár más értelemben – egy bizonyos szintig követi, szinte másolja az apáét: az ellenkezésből a munka során kooperálás, a szövegekkel való termékeny együttlét alakul ki, majd végül az „*Igent mondok a világra*” (231.) következtetésében rejlő elfogadás. A HARMONIA CAELESTIS olvasója – és a JAVÍTOTT KIADÁS olvasási utasítása szerint („*Szeretném, ha ezt a könyvet kizárólag az olvasná, aki már a Harmoniát olvasta.*” [5.]) lehetőleg legyünk is azok – azt is érzékeli, mekkora a változás a két könyv apaképe között, és ezáltal a fiú – és a szerző – érzéseit még inkább megértheti. Ugyanakkor egy dolgot a könyv énje nem oszthat meg olvasóival: nevezetesen azt az elháríthatatlan érzelmi tudást, hogy a személy, akiről szó van, az apja, az élet, amiről szó van, az ő élete, az ő életük. Ez a tudás más számára nem adott, nem átadható, és a könyv erre nem is törekszik, annál inkább arra – és a megjelent kritikákból látszik, milyen nagy sikerrel –, hogy olvasóiban saját problémáikat idézze fel, hogy azok ezt a történetet a saját életük viszonylatában értelmezzék. Esterházy nem megosztani akarja, ami vele történt, nem azt akarja, hogy az ő helyzetébe képzeljük magunkat, hanem hogy a sajátunkba. Nem azt várja, hogy vegyük le a válláról a terhet, hanem hogy helyezzük a saját vállunkra – de mint saját terhet: „*a történelmi felelősség nem elvont, hanem személyes.*” (273.)

Azért is sikeres ez a stratégia, mert kivédi azokat az esetleges ellenérzéseket, amelyek a túlzott azonosulásból következnének, és amelyek a HARMONIA CAELESTIS (édesapámjának)

egy-egy olvasóinál felszínre is kerültek.³ Ezek a kritikai megfontolások pedig a HARMONIA CAELESTIS történelemképével kapcsolatban kerültek fel, ezért is fontos tehát, hogy a JAVÍTOTT KIADÁS éppen a történelem értelmezésében tér el számottevően a HARMONIA CAELESTIS-től. A személyesség ilyen közvetítettsége ugyanis azt eredményezi, hogy míg Esterházy a múltat a JAVÍTOTT KIADÁS előszavában leírt kiindulól helyzetben olyan hatásként értelmezi, amely iránt az egyén figyelmességgel tartozik („*állampolgári, demokratikus kötelességemnek is tartottam – ha nem is a múlt tisztázását, de az esetleges akták megtekintésében megnyilvánuló figyelmességet a múlt iránt*” [5.]), addig a könyv végén már arról beszél, „*mi annak a következménye, hogyha érintjük a történelmet*”. (271.) Itt tér ki arra is, amit a HARMONIA CAELESTIS mulasztásának tart: „*Igen ám, de a könyv nemcsak a család történetét meséli, hanem az országot is. Ez érthető, hisz nem akármelyik családot meséli, hanem épp egy »reprezentatív családot», egy ún. történelmi családot. Így gabalyodunk bele a történelembe. A család úgymond személyes története látszólag nem tartalmazza azt, ami a történelmi történetében benne van, és – természetesen – a könyvnek ezt a történetet kell elmondania. »A történelem nemcsak a te családod története, hanem az enyém is. Hol az én családom története?« Itt van tehát egy hiány, amit nem lehet egyszerűen úgy megválaszolni, hogy most ez a történet van elmondva, és nem egy másik. Mert egyrészt mért (hisz ez döntés kérdése), másrészt csak egy egész történetet lehet elmesélni, vagy ha nem, akkor erről is beszélni kell (vagy hallgatni, de jelezni az okot).*” (272.)

A JAVÍTOTT KIADÁS újragondolja a HARMONIA CAELESTIS-nek azt az elképzelését, amelynek értelmében a jelen uralja, sőt elfedi, felemészti a múltat, aminek következtében az egyénnek le-

³ Lásd: Bojtár Endre: ESTERHÁZY PÉTER: HARMONIA CAELESTIS. 2000/5. 56–64., illetve ugyanitt Margócsy István és Kovács János Mátyás széljegyzeteit, valamint: Bojtár Endre: 1 KÖNYV – 1 (TÖRTÉNELMI) BOHÓCTRÉFA. *Élet és Irodalom*, 2000. május 24. 3.: „*az író az országot, a nemzetet összecsisztatta, azonosította az arisztokráciával, a főhóst, Esterházy Mátyást pedig osztályával, s 1945, illetve 1956 után mindegyik sorsát tragikus bukásnak, totális megsemmisülésnek állította be, amit a komcsik okoztak. A JAVÍTOTT KIADÁS most betapasztja e repedéseket.*” Bojtár Endrének a 2000-ben megjelent kritikájára egyébként utal is a JAVÍTOTT KIADÁS: 189.

hetősége nyílik, ha nem is a múlt tetszőleges – vagyis akaratlagos, irányító – használatára, de saját céljaira való alakítására igen: „hisz az nem úgy megy, hogy nyugodtan felidézünk a múltat, séltálgatunk benne, tárgyilagosan mérlegeljük. Nem, a jelen mindig agresszív... és csak azért merül alá az ősidők zavarosába, hogy csak azt halássza elő, ami- re szüksége van ahhoz, hogy még jobbá egészítse ki mostani formáját. Lehet, nem is annyira emlékeze- tembe idézem, mint inkább felfalom a múltamat, én – aki olyan vagyok, amilyen most vagyok – kisajá- títom önmagam. Létezni annyi, mint múltat fabri- kálni magunknak. (Nagyapapa mondása.)”⁴ Ester- házy Mátyás sorsának történelmi kontextus- ban való értelmezhetősége így nyer új meg- világítást. A HARMONIA CAELESTIS-ben bukott arisztokrata („Apám élete visszatért egy rendesebb kerékvágásba. [...] Apám ekkor lett igazán magá- nyos. [...] Nem az az igazi magány pillanata, ami- kor állt a dinnyeföldön, paraszt a parasztok között, rémülten pillantva a kamerába, hanem ez a mosta- ni. Ahogy az országnak, neki sem maradt más, csak a jelen, és ehhez a magányhoz semmilyen módon nem volt szokva, ehhez a történelmi magányhoz, amely azonban fondorlatosan az ő személyére vonat- kozott, az ő testére szabta az Uristen, és ha belepil- lantott e magányba, a mindent fölzábaló jelen tük- rébe, akkor ez a tükör csupán egy negyvenforma fér- fit mutatott, egy született valakit, aki nincs sehol, nem ért el sehová, nincs, vagy van, de minék.” [HC, 695–696.])], akit a jelen megfoszt történelmé- től – ebben az összefüggésben (és elnagyol- tan, természetesen) a könyv olvasható akként is, mint amely az így megkonstruált történe- lemvesztett apa emez állapotát közelíti meg többféle módon is: a kárpótlás (elő- és saját történetének megírása), az (ön)igazolás („édes- apám” megsokszorozódása és szóródása-el- tűnése térben és időben), az értelmezés (tör- ténelmi folyamatok és a pszichológiai szem- pont) igényével egyaránt –, és ezért emberi bukása paradox módon – hiszen éppen a sze- mélyes sorsában, a családi életében vétkes vagy gyenge – nem személyes, mert külső oka van, nevezetesen a történelem, a körülmé- nyek. A JAVÍTOTT KIADÁS-ban az apa bukása ép- pen azért személyes, mert külső oka van, ne- vezetesen a jelenben megmutatózó történe- lem. Ez a bukás azonban – de nemcsak mert sokakat érinthet/érintett –, már nem arisz- tokratasors vagy -sajátosság,⁵ egyénivé válik, egyéni sorssá a történelemben, nem pedig tör-

ténelmi sors az egyénben. Így máshogy talán jobban látszik a történelem is, nem mint a je- len által elfedhető múlt, de mint amiben meg- mutatkozik a jelen, és mint ami megmutatko- zik a jelenben. A személyes érintettség meg- írása végül tehát a történelem általi érin- tettség észleléséhez vezet. Ez az egyik dolog ebben a könyvben, ami a mai Magyarorszá- g olvasói számára különösen fontos lehet, és, el- lentétben egyes megszólalók véleményével,⁶ nemcsak a koruknál fogva érintett generációk, hanem a fiatalabbak számára is – „...ez ránk is vonatkozik”. (175.)

A személyesség kérdése alkotástechnikai problémákat is folyamatosan felvet: „alkalmaz- kodnom kell a valósághoz. Eddig a szavakhoz kel- lett”.⁷ (6.) Valóság és fikció a JAVÍTOTT KIADÁS el- mélkedéseiben olyan oppozícióként tételező- dik, amelynek első tagja az igazsággal és az őszinteséggel, míg a második a szavakkal, a nyelvvel és a hazugsággal kerül kapcsolatba, így pedig, érdekes módon, a nyelv úgy kerül szembe a valósággal, hogy az én-szöveg-val- lóság viszonyrendszerben az én a szöveg-én- nel lesz azonos, aki eddig a valóságon uralko- dott, rajta pedig a szöveg. („A hazug embert ha-

⁴ Esterházy Péter: HARMONIA CAELESTIS. Magvető, 2000. 363–364. A továbbiakban HC.

⁵ Vö. „Levertem egy stósz könyvet, többek közt a Har- moniát is. A 348. oldalon nyílt ki: mintha nem volna semmihez se köze, se a gyerekkorához, se a há- borúhoz, utána meg igazán semmihez, új, idegen ország; nincsen semmije, csupán mi: tényleg sem- mi. Ez most olyan, mintha megvolna a magyarázat. Ha tényleg semmi, semmihez semmi, akkor bármi. De nem túl patetikus ez? Nem túlságosan grófszempontú? Hogy tudnüllik ki lett forgatva a világából, így aztán csak lebe- gett... De hát nem szinte mindenki így lebeg vagy lebeg- het?” (250.)

⁶ Lásd Babarczy Eszter véleményem szerint teljesen célt tévesztett írását: MAGÁN-, BEL- ÉS KÖZÜGYEK. www.korridor.hu, 2002. 05. 28., illetve, más hang- súlyokkal: Majtényi László: APA A MAGASBAN. Élet és Irodalom, 2002. május 31. 8.: „Harminc körüli barátai- m csak a vállukat vonogatják. Nekik Esterházy Mátyás vagy Martinovics Ignác édesmindegy.”

⁷ Vö. „Ez a realista próza nem fekszik nekem. Azt kéne leírnom, ami történik, se hozzátenni, se elvenni, ötvenéves vagyok, de ílyet még nem csináltam. Folyamatosan egy magnót és egy videót szeretnék magam körül, bennem. Mondathoz szoktam mérni a mondataimat, nem a »va- lósághoz«; így most nagyon látom a csenevészésgüket.” (27.)

marabb utolérik, mint a sánta kutyát: eddig azt csináltam a tényekkel, dokumentumokkal, iratokkal, amit akartam. Amit a szöveg akart. Most nem lehet. Mindent le kell nyelnem. Eddig én nyomtam le az olvasó torkán azt, amit akartam, én voltam az úr; a valóság csak cifra szolga.” [22.] A megváltozott helyzetben az én a valósághoz méri szövegét, és ez számára a szavak, a nyelv mint kontextus és mint támasz elvesztését jelenti. A „valóság” nyelvi természete azonban talán nem hagyható itt figyelmen kívül. Amikor Esterházy azt mondja, „Minden forma. Csak most formának a (civil) őszinteséget választottam, kellett választanom, meg azt, és ez már következmény, hogy az ún. valóságot tekintem valóságnak (nem a nyelvet), és ahhoz leszek hű” (67.), vagyis hogy az őszinteséggel együtt jár a valóságnak mint referenciának a felerősödése, akkor e mögött az a feltételezés rejlik, hogy az őszinteség nem esztétikai és ezért nyelven kívüli kategória. „A személyes őszinteség nem szépségképző. A szövegnek van őszintesége, nem a szerzőnek... Az kit érdekel?! Aztán tessék: itt pacsmagolok a saját őszinteségemben, váratlanul ebből dolgozom.” (90.) A szöveg eszerint akkor is őszinte, ha a szerző nem az.⁸ Az viszont, hogy a szöveg fiktív igazsága a szerző őszinteségétől független, nem feltétlenül jelenti azt, hogy a személyes őszinteség szembe kell hogy kerüljön a fikcióval, pontosabban, az őszinteség nyelvviségével. Talán ezért is konkludálhat a könyv ahhoz a sajnos kevésbé kifejtett állításhoz, hogy „Az őszinteség használhatatlan kategória”. (252.)

Ha őszinteségen ebben a kontextusban a (egy) szerzőnek a saját magáról szóló beszédét, önmaga megírását értjük, és ha ez az adott helyzetben a szembesülés igényével is együtt jár, azt is mondhatjuk, hogy egy beszélő – és a szövege – talán akkor is őszinte, ha ennek nincs tudatában. („Most látom, hogy a regényrészleteket ugyanavval a [megkülönböztető] tollal írom, mint az ügynöki jelentéseket. Most ezek a jelentések. Tényleg úgy olvasom, hogy a szöveg, mely többet tud, mint én, mit árul el az apámról.” [101.]) Fontosnak tűnt számomra ebben az összefüggésben a JAVÍTOTT KIADÁS-ban a HARMONIA CAELESTIS-beli Roberto-epizódok értelmezésének hiánya,⁹ különösen a presszóbeli találkozáshoz, melyek leírásában fontos helyet foglal el az őszinteség („ha akarom, ez titok, ha akarom, őszinteség” [HC, 638.]) és a történelem (Roberto a múzeumban megmutatja a fiúnak a „csalá-

di kincseket”, vagyis a tárgyak által idézi fel az elvesztett személyes történelmet) problémája, és melyek gyakorlatilag – és a JAVÍTOTT KIADÁS felől, utólag nézve már teljesen egyértelműen – az ügynök-tiszt találkozókat jelenítik meg, s ráadásul éppen 1957-ben, az apa beszerzésének évében kezdődnek, és amelyek során a fiú elsősorban is az apáról jelent, annak inverzeként, ahogyan az apa egyes családtagjairól is beszámol jelentéseiben. Érdekes megfigyelni, hogyan (nem) értelmezi a JAVÍTOTT KIADÁS beszélője a HARMONIA CAELESTIS-ét, akinek a történetét folytatja, fikció a fikciót, vagyis hogyan tart meg bizonyos elemeket azon a jelzészerrű szinten, ahogyan azok az előző könyvben is szerepeltek. Ebben az epizódban, és egy másikban is, fontos szerepet tölt be a fejfájás. A Robertoval találkozókat fiút „erős fejfájás gyöttri”, ami (mint pszichoszomatikus tünet) érthető a családnak beadott hazugság következményeként, illetve a hamis helyzet észlelésének testi jelzéseiként („Volt a Robertoval való

⁸ „98. o. Édesapám egy szörnyeteg volt... Mily kéjes volt ezt annak idején leírnom, ti. hogy valami egyértelműen hamisból, hamis mondatból igazat csinállok, csinál a nyelv, az irodalom.” (102.)

⁹ A JAVÍTOTT KIADÁS néhány megjegyzést tesz ezzel kapcsolatban: „Ez az egész robertózás! Klasszikusan játéka a tűzzel. Akasztott ember házában kötélről.” (111.); „Az Imbisz a Körút és az Üllői út sarkán van (volt, utánanézni). Ott találkozott Roberto és az »én« is. Ez csoda, véletlen vagy tudatalatti? Eddig nem sokra becsültem a tudatalattimat.” (180.); „Órület. Olyan, mintha apám lenne a regény(ek)beli Roberto. Milyen büszke voltam, hogy végre valamit az ujjamból szoptam!” (211.)

Láng Zsolt a „tudatalatti ügynök” kifejezést használja Roberto-ra (i. m.), Radnóti Sándor pedig a következőképpen értelmezi a HARMONIA CAELESTIS-nek azt a részét, amelyben a megvert apa helyett a fiú írja alá az áruást jelentő papírt, illetve azt, hogy ezt a JAVÍTOTT KIADÁS nem elemzi: „Meghökent, hogy könyve e részére nem reflektál Esterházy. Nem tudom, azért-e, mert ez a reflexió erős pszichológiai tiltás alá esik (a teljes gyanútlanúság öngazolásáról van szó), vagy mert az író – Aladdinként – egy ablakot befejezetlenül hagy ebben a kivételesen egyértelmű könyvében is, hogy olvasói fejzezhessék be az épületet. Hát akkor én most fölfejedem az inverziót: a HARMONIA CAELESTIS e részében a fiú magára vette – tudva-tudatlanul – az apa bűnét és az ítéletet. Elképzelt egy jelenetet, amelyben a gyermek írja alá apja helyett az ügynöki nyilatkozatot, és apjától szenved el azt az ítéletet, melyet most neki kellett kiszabnia.” (KELET-EURÓPAI DISZ-HARMÓNIA. Népszabadság, 2002. május 25.)

találkozásokban valami szédületszerű. Mintha álmodnék. Vagy fejbe volnék kólintva. Fájna a fejem. Sokat fáj a fejem.” [HC, 635.]], csakúgy, mint az, amikor az apjával focimeccsre járó fiú számára ez az élmény rendre migrénnel és hányással végződik. (HC, 546–548.) A JAVÍTOTT KIADÁS-ban az a rész, amelyben a fiú rádöbben, hogy a közös meccsre járás is ügynöki feladat volt („Úgy szerettem vele meccsre járni, az Üllői útra, a Stadionba... < k > Intézkedés: »Csanádi« részére megszerezük a szükséges jegyeket. Nincs megállás, mindenhová elér a trutymó. Szóval azoknak a szép, mitikus apa-fiú scénáknak itt a forrása. A mennyország lehetett ilyen, apa, finom ennivaló, szépség, gondoltam. [547.] Ezt akkor tehát az ávónak köszönhetem.” [160.]), a HARMONIA CAELESTIS szövegheleyeinek felkeresésével folytatódik, de szignifikáns módon nem a meccsre járó részhez jut, hanem két másikhoz. Ebben a viszonylatban úgy tűnik, a HARMONIA CAELESTIS szereplője fejfájásával, testével mond el valamit,¹⁰ amit szavakkal nem tud (elmondani), vagyis hogy őszintesége oly módon nyelvi, hogy a fikcióban a nyelv által válik hozzáférhetővé, de ez nem jelenti azt, hogy a szakvak tudatos használatában is működőképes lenne, vagyis a valóságra való vonatkoztathatósága kétségbe vonható.

A JAVÍTOTT KIADÁS egyik „szakirodalmi hivatkozása” egy Berkovits Györggyel készült interjúhoz utalja az olvasót. (82.) Berkovits arról beszél, hogy „hiábavaló” a besűgás mint társadalmi jelenség káros hatásainak „emlegetése”, „mert ezeket nem emlegetni kéne, hanem szembenézni velük végre”.¹¹ A szembenézés ebben az értelemben a nyilvánossághozozatalt, illetve Esterházy interpretációjában a tény kimondását jelenti: „A kérdés, olvasom, merünk-e szembenézni. Merek. Apám – a Tar iránti bizalomból most így mondom – kis szar besűgő volt. (Szűn.) Merek én, csak utána mi lesz, azt nem tudom.” (82–83.) Azonban ennél ez a könyv többet tesz. A szem-

benézés megvalósítására ugyanis az „emlegetésen”, vagyis a dologra való emlékezésen, a dologról való beszéden kívül nem nagyon kínálkozik más lehetőség. A szembenézés azt is jelenti, hogy mások számára – különösen a fiatalabb generációk számára – a beszéd révén hozzáférhetővé válik valami, amiről a magyar társadalom mostanáig súlyosan hallgatott. Hogy tudomásul vesszünk olyan jelzéseket, amelyek a szőnyeg alá söpört tudásra utalnak, és beszélünk ezekről, kérdéseket teszünk fel. Azzal, hogy Esterházy a jelentéseket és a hozzájuk fűzött értékeléseket lemásolja, a mechanizmust teszi láthatóvá, nyelvilleg teszi tetten érhetővé a diktatúra működését, az egyes személyekre gyakorolt hatását, azt, ahogyan az nyelvének elhatalmasodásával felszámolja az egyén ellenállását. A jelentésekből jól látszik, ahogy a hatalom és a félelem mátrixa kisszerűségében lenyűgöző terrorral szövöi át az emberi életeket. És az is, hogy fiktív a felsőbb hatóság, a valaki, aki összefogja a szálakat. Hiányzik az, akinek jelentenek. Aki célt adna a jelentésnek. Akinek valami használhatót kell mondani. Aki meg akarja tudni. Itt minden használható, az is, ami semmiről sem szól. Legalább felderítene egy összeesküvést, legalább megtudna valami fontosat, olvasás közben folyton ezt kívántam. Hogy ne csak a tény legyen. Legyen értelme. És van értelme: a nyelvben rejlő hatalom, amely képes az embert maga alá gyűrni. Ezért mondhatja Esterházy többször, visszatérően, hogy „a besűgő konkrétan is mindig árt” (156.), s hogy „Egy jelentés sosem semmitmondó. Sosem csak semmit mond. Ha üres, akkor is mond valamit” (51.), és ezért illeszti oda zárójelben párhuzamos, csak jelzésszerűen felvillantott másik történetként a jelentések mellé az aznap elítéltek, bebörtönzöttek, kivégzettek névsorát.

Nyelv és őszinteség viszonya ennek fényében azért is különösen fontos problémája a JAVÍTOTT KIADÁS-nak, mert rávilágít arra, hogy a szerzőjét ért trauma nemcsak pszichológiai, családi, hanem nyelvi is: az apanyelv elvesztését és újramegtalálását, a saját nyelvbe való újrabemlítését vonja magával. („Apámmal együtt elveszítem a nyelvem.” 94.; „Hirtelen, most [...] fölismerészerű látomás: Elhagyok mindent, ami eddig voltam. [...] Majd matematika stb.” [100.]) Az ügynöki tevékenység alapvetően nyelvi: beszédből és írásból, a nyelvi lét megszozható elemeiből, az írólet alapjából tevődik

¹⁰ Pedig egyébként úgy tűnik, Esterházy felfigyel az ilyesfajta jelzésekre: „< Kétórás szünet volt itt a dolgozásban, az öcsém ajánlására jött egy talpmasszőz. Rám néz, a görnyedt tartásomra, a hátamra: Mondja, mit cipel maga?! Elég nehéz lehet. Ez a munkám, nyögöm gőgösen.>” (38.)

¹¹ AZT SZÉGYELLTEM, HOGY VALAKI TITKOS JELENTÉSEKET KÉSZÍTETT RÓLAM. Beszélgetés Berkovits Györggyel. Az interjút készítette Pogonyi Lajos. *Kritika*, 2000/2. 20.

össze. A trafikálás megszenteltelenti a nyelvet és ezzel a másik embert, ahogy a közlekedésből, a kommunikációból, beszélgetésből, a fecsegésből, a tereferéből mesterkedés és fondorkodás lesz. Az írás – másokról és magunkról – valamiképpen eredendően indiszkrét, ezért különösen fontos, hogy jó célokra használjuk. Ez a feltevéle annak, hogy az írás őszinte lehessen, s hogy betölthesse a társ, a támasz szerepét, hogy rábízhassuk magunkat.

1987-ben érettségiztem Magyarországon, Budapesten. A hivatalosan megadott történelem-temételek között szerepeltek olyanok, mint *A népi demokráciák kialakulása Európában és Ázsiában, 1944–1956; A szocialista világrendszer fejlődésének új szakasza, 1956–1975*. Tanárnőnk sejteti engedte, ezeket ő nem forszírozza (nem volt egyértelmű, kiveszi őket a többi közül?), de ott a tankönyv, meg kell tanulni, nem tudni, milyen lesz az érettségi elnök. Az adott ponton nem az a lényeges kérdés, hogy mi van a háttérben, hanem hogy meg kell-e tanulni. Aztán meg – nesze neked, igazodj el. Ahogy az egyetemen is, a hatvanas–hetvenes évekebeli irodalomkritika sajátos, mint mostanában hangoztatják, egy szűk réteg számára érthetően kódolt kiszólásai között bolyongva. Hagyd el a FILOZÓFIAI KISLEXIKON címszavainak egyes mondatait (Nietzsche egoista, ez meg reakciós dolog, sőt amorális, és a kommunista erkölcs ezt határozottan elítéli – most akkor Nietzsche nem OK?), és olvasd tovább. Tanulj meg konspirálni. És ne beszélj róla. Ma se, mert nem tudni, ki miért tette. Nem tudni, te hogy viselkedtél volna. De a beszéd nem egyenlő az ítélezéssel. A hallgatás sem a kímélettel.

A JAVÍTOTT KIADÁS nem válaszol meg minden kérdést, nem tudjuk meg például, mi állt az apa beszerzésének háttérben, nem ismerünk meg minden emberi okot és indokot, Esterházy Mátyás minden arcát továbbra sem látjuk,¹² de azt tudjuk, hogy mindezt nem tudjuk („*Téhat az, hogy ki édesapám, nincs lezárva. Édesapám mutatkozni fog, újra, újra.*” [HC, 235.]), s a JAVÍTOTT KIADÁS így – sok más diskurzusindító Esterházy-műhöz hasonlóan – megteremti az erről való beszéd lehetőségét és formáját.

Menyhért Anna

¹² „194. o. ...fordult felé az arc, amelyről azt hitte, ismeri, és amelyet holtig nem ismert meg (senki). *Lám.*” (104.)

„HAMUHODATLAN”

Gergely Ágnes: *A kastély előtt*
Balassi Kiadó, 2001. 96 oldal, 800 Ft

Kő és kárpit. „*Szép lenne, ha a költőnek lenne egy homályos kertje, / melyet nem fog körül semmilyen kerítés, / szürke ködökben foszlanék négy határa / és a közepén állna egy sokablakos kastély...*” – tördeltem ritmustalan sorokba Dsida Jenő a NÉVTELEN VÁGY-at. „...minden ház messze kastély” – mondta szikár iróniával Babits a TÉLI KÉPZETEK-ben; KASTÉLY ÉS TEMETŐ helyének látatta Tóth Árpád „*a lélek bús ligetét*”, Kosztolányinak viszont a HAJNALI RÉSZEGÉS-ben „*az égbolt gazdag csodái*”-val tárult ki egy „*menyei kastély*”, ahol „*minden este bál van*”. Melyikre találunk rá Gergely Ágnes legújabb verseskötényében?

Egyikre sem. Az organikus épülő életművekben minden új könyv köré ívet húz az addigiak sora. E varázskörön belül él a mű, itt van az olvasatok hiteles helye. Fogalmazhatunk másként is. Művével az író – Babitscsal szólva – valaminő „*területenkívüliséget*” élvez, ahol bármi szabadon megérinthető, „*korlátlanul fölhasználva azt eszköz és anyag gyanánt*”.¹ Ezért hát A KASTÉLY ELŐTT-ben ne várjunk Kafka földmérőjére sem, s a legmesszibbet, a *Pokol tornácán* álló dantei *Ős Kastélyt* se emlegesük – noha „*a század félhomályán*” gyanakodhatnánk efféle metaforikus allúzióra is. A sokféle irodalmi „kastély” nem stílárís bérlemény, nem foglalt toposz, hanem lélektani értelemben *archetíp*usos alakzat. Gergely Ágnes verseiben pedig – akárcsak korábbi kötetekben – most is valamely határvidéken tűnik elő: tenger és partja közt leng, múlt és jövő, letelepedés és elvagyódás között, sejtés és bizonyosság határán, a tragikus ironia világában.

A KOBALTORSZÁG című kötetéből (1978) tudható, hogy a költő gyermekkorában kezdte a maga kastélyát felfedezni, a kövek „arcát” megfaragni, a falakra kárpitos képeket szőni. „...*a kastélyban mindenki megjelent, vershallgató, verségrehajtó, / s a Nép, a Nép is odabenn tolong. Kívéve, aki halott vagy bolond*” – olvashattuk a könyv lírai-groteszk kerettörténetében. Az *összszenevető udvarnép*ben elvegyülni, mégis kiválni – ez a motívum kezdettől jelen van az életműben. A kívül-belül szorításából születő versek a szabadulás manifesztumai. Ezért játszunk bennük az író a bölcs *bolonddal* és a szomorú *szeretőkkel*, megfricskázza a *királyt*, bár meg is

hatodik tőle, mert az „*tág eget lát falak helyett, és szárnyakat, szárnyakat, mindenütt szárnyakat*”, s később majd *rálát az álmaira* is, amint „*a bozót-tűzből fel, tova / száll, száll az Isten madara*”.² Számára az írás életforma, az épen megőrzött gyermeki bátorság és a józan tudás együttműködése, sajátos dialógus, kétely és szenvedély vitája. És makacs munka. Legújabb verseskötete is ezáltal forr össze korábban megjelent regényével, az *ÓRIZETLENEK*-kel.

A két könyv összetartozása nem pusztán a keletkezés egyidejűségéből következik. Az ok mélyebben fekszik ennél, nem az aktuális idő világában. Nehéz volna megmondani, hogy a versek keletkeztek-e a regény írása közben, vagy a regény belső bordázatát támasztották-e meg verspillérek. A fentebb idézett Babits-esszé a regény műfajának általában vett költői voltáról szól, s prózára és versre egyaránt érvényes az, amit mond. Mindkettő ott él „*a Költészet síkján; távol az egyéni és kicsi valóság, az esetleges élet síkjától... [a művet] egy láthatatlan, de széttörhetetlen keret emeli ki az aktuális valóságok világából: annak, amint egyszer formát öltött, többé az aktuális valósággal semmi vonatkozása: éppoly kevésbé, mint a képnek a fallal; noha tartását és helyét a faltól kapja. A kereten belül külön tér mélyül, külön idő foly...*”. Az *ÓRIZETLENEK* és *A KASTÉLY ELŐTT* közös keretben él. Az esetlegestől elváló, mélyülő tér mindkettőben az e világi gyászé, s ama külön idő folyásának iránya pedig a transzcendens reményé.

A regénybeli szenvedélytörténet mélyarámban csillapíthatatlan a gyász, s a mű címének végső megválasztása is egy ekkoriban írt nagy gyászvershez kapcsolódik. A másfél év múltán megjelent verseskötetben viszont a regényre intenek vissza *DANIELA VERSEI*, a történet gyermek-költő szereplőjének négysorosai. S akárcsak a regény lírai metszetében, itt a kötetben is a nyelvi-poétikai önéletrajznak a gyermekkorig lehatoló jeladásai ezek, kagylónyomok a kőben. Beszédés szerkesztési gesztus, hogy a Daniela-sorozat tíz rövid verse nyitja meg a *TRANSCENDENS ETŪDOK*-et, és a kötet címadó darabja zárja le az etűdök ciklusát. Mert maga a „*kastély*”-kép is emléknym a gyermekkorból, és egyúttal bátorságpróba: az órizetlenséggel, a rommá válással való szembesülés színtere, de az omlás ellenében kiküzdött felemelkedése is, a „*vasvilla-éjben*” megőrzött kis foltnyi fény otthona.³ A kötet utolsó darabjában – *MERT TÁMASZTANI TUD* – ugyan-

ezért tűnik föl „*az emléktelen, de sohasem álomtalan támaszkodás a révültre*”. Noha e mű a part és a tenger, a törődő test és az épségét óvó lélek összenövéséről és összefeszüléséről beszél, a kötetzáró hang mégis meghatott:

„*Honnét ez a varázslatos kastélybazarzság? Ez az összenövés a test nyúgáival?...*

.....
Honnét ez a varázslatos tengermoraj? Ez a túlnövés a test múlt idején?...

Honnét ez az örökké tartó napsütötte lengés, éjjeli derengés a meghatározott falú hullámokon? Nincs erőszak a holdban? nincs véges végtelen? nincsenek zöld hínárral végigfuttatott halottak? nincs magasság? nem hallatszik fontról a delfin csobbanása, hogy szétvágja az időt?”

Sorjázó, egymás nyomába szökő kérdések hullámvein emelkedik egyre följebb az ámulat. A vers, miként talán az egész kötet is, az alkotó élet csodáját kutatja, kérdésekbe és tagadásokba pólyálva – már-már gyengéden rejtegetve – mondja ki az életszerem és a halálszorongás összetartozását.

„*A rom leválik az időről*”. A gyászmotívum kulcsverse az *ÓRIZETLENŰL*, amely az életműben több előzményhez is kötődik. A háború végső napjaiban meggyilkolt édesapja emlékének szentelte a költő első verseskötetének címadó darabját: *AJTÓFÉLFÁMON JEL VAGY* (1963). A korai mű további apasírató versek, versváltozatok magja lett. Közülük e legkésőbbi ugyan tagja a sorozatnak, azonban nem átdolgozás, hanem merőben új mű. Sokszorosan rétegzett szöveg, a komponáló fantázia és a versépítő fegyelem egyik erős példája az életműben. Egy megnevezetlennek, megszólíthatatlannak az elképzelt – tanúval föl nem idézhető – elveszejtését jeleníti meg, a végső pillanat kiszolgáltatottságát és tanútlanságát. A cím, sőt maga a fosztóképző is sorsszimbólummá növekedik, az emlékek helyét az emléktelenség fájdalomja veszi át, s az elégikus hangot ironiával áthatott morál- és történetfilozófiai tárgyúsággal váltja fel. Már a verselőzményeknek is irányjelző érvényességük volt a költő pályá-

ján, hiszen a személyestől és az aktuálistól egy emelkedő spirál ívén mozdultak el a tárgyiasság általános felé. A sorozat mostani, mintegy összegző darabja megmutatja, hogy az időszembesítés korábbi, elégikus modelljére (a *jelenből* mérni *múltat*) hogyan épült rá egy drámaibb – a „*múlt* kontra *jövő*” típusú – szerkezet.

Az új időszemlélet nemcsak ennek a műnek, hanem az egész kötetnek is egyik karakterjegye. Ebben alig kaphat teret az elidőző rezignáció, növekvő szerep vár a vízióra, s a képek vonulásában az egymásra csapó hullámok dinamikája lüktet. Már a költő 1990-es évekbeli verseiben (CHARADE, A BARBÁRSÁG ÉVEIBŐL) láthattuk, hogy a lírai nagyformák kompozíciója sajátos mozgókép: mintha a szöveg filmekből kiszakadt snitteket montírozna össze, térben és időben távoli helyzeteket, s a váltakozó kameraállások képsorai nemegyszer át is tűnnek egymáson. Ez a szerkesztésmód most katartikus iróniával jeleníti meg a múlttal összemért jövőt, az amnéziás közöny korát. Ám az arányérzék, az egyensúlyra törés, ami a költőnek mindenkor jellemző vonása volt, a versek beszélőjétől távolságtartást vár el, fokozott rejtőzködést, az intellektus önuralmát. A mostani kötetben ennek adnak keretet a bravúros szerkezeti formák (OKIGBO MEGFORDÍTTJA A NSUKKAI ARCVONALAT, RONDO CAPRICCIOSO), a merész szöveggrammatikai megoldások (ŐRIZETLENŰL, A KASTÉLY ELŐTT), ezt jelzik a diszkrét önreflexiók is, a korábbi versekre motivikusan utaló nyelvi gesztusok (AZ ÍGÉRET, AZ IRGALOM, VENIT SUMMA DIES, EGY RÉGI VERS VISSZHANGJA). Legújabb verseskötényben Gergely Ágnes új dimenziót ad az emlékezésnek: számadás és számvetés immár széthasíthatatlanul egymásba forr.

Föld, ég, út. A költő nemzedékének gyermekkori alapélménye volt az abszurditás korai érintése, a háború, a történelem odanyújtotta útravaló: az országúti léttapasztalat. Elég csak néhány kötetének címére gondolnunk – AJTÓFÉLFÁMON JEL VAGY, HAJÓRONCS, ÁRNYÉKVÁROS, NECROPOLIS –, s látjuk, hogy a halállal való szembesülés nem életkori szakaszhoz kötve, hanem kezdettől és folyamatosan jelen van műveiben. A számvetés azonban az utóbbi évtized verseiben új árnyalatokat kap, talán új koordináták mezőjébe is kerül: „*Az alkony és az élet vége / egyformán irányíthatatlan*” – mondja elszántan a TRANSCENDENS ETŰD első strófája. A

végesség bizonyos, de amivel ugyanilyen bizonyosan számolhatunk, az maga a kiszámíthatatlanság: ez feni élesre az iróniát, ez a dolgok visszája. De mi a színe? Talán az, ahogyan a versekben a fragmentáltan elmondott drámákból mint pengeél villan elő az erkölcsi bizonyosság, s ahogyan felsejlik bennük az emberi jelenlét: az ösbizalom emléke a gyermekorból, az érzelmi biztonság vágya az ifjúságból. Amin nem fog az idő, az kifog az időn – erről szól a kötet a leginkább tárgyiasság módjára, tömören és pátoz nélkül. „*Tudod már, mi az irgalom? / Hiába hallod, »el, el innen«.* / *Az otthonod az otthonom. / Ne légy könnyed, ha ver az Isten*” – áll a lírai kisformák egyik mintadarájában (AZ IRGALOM). Az efféle sorok mögött tömbök súlyosodnak, vers alatti versek. A kimondatlanság fegyelve adja meg a kötet tónusainak mélységét, az árnyalatokat: ezért a könyv a legkomorabb darabjaiban sem halállíra, hanem létköltészet.

Az ŐRIZETLENEK című regény az emlékezet és az emléktelenség ütközetének könyve volt. A vele majd egy időben születő verseskötet pedig a *jelenlét* könyve lett. Arra a fájdalmas paradoxonra épül, hogy a jelenlét voltaképpen örök úton levés az otthon emléke és vágya között. Ezt sugallja a felépítés belső rendje, a *honnán – hová – hol* hármassága. A cikluscímek – DE PROFUNDIS, TRANSCENDENS ETŰDÖK, RONDO CAPRICCIOSO – hordozzák a tér elvont dimenzióit, ám nyelvi formájuk kulturális fogantatása el is takarja az absztrakciót. A címek bibliai és zenei hangoltsága nem nyit utat a versektől független értelmezésnek, valódi tartalmukat az odaszerezett versek együtthatásából kapják a ciklusok.

Az első a végességgel szembesít, címe az ÓSZÖVETSÉG 130. zsoltárára utal: „*A mélységből kiáltok hozzád...*” A bibliai szöveg a hit és az irgalom találkozását keresi Istenben, a versek pedig a sebezhetőség és a méltóságtudat összetartozását mutatják föl az emberben. Nevezetes és névtelen holtakat idéznek meg, értük és általuk keresik azt a pontot, ahonnan hitetesen mérhető föl a gyarlóság és a nagyság kettős szorítása a ember véges létezésében: „*Belép az angyal. Álmodj, Isten legszebb / töredeke. Szól a De profundis. / Látomást veszj, aki embert sebzett. / S mert embert sebzett, látomást veszít*” – áll a nigériai ibo költő, Christopher Okigbo emlékének szentelt mű zárótételében. A leg-

több vers tónusa azonban nem ilyen ünnepien zsolttáros. Sőt nemegyszer éppen vitatkozó hevéletből indul a szöveg („*Az ember végképp egyszeri. / »Jólismert« csak a rézkarc*”; „*Nincs másik pálya, Hectorom...*”; „*A testből vágyott el, nem / a kontinensből...*”), máskor meg gyilkos iróniában vagy keserű indulatban fogant a mű (A GARE DE L'ESTEN; VÁLTOZAT BALLADÁRA) – a ciklus egésze azonban tartja magát a nyitó vers szabta távlatához: „...*főlnnyel méri terheit / a szorító időnek*”.

A második ciklus, a TRANSCENDENS ETŪDÖK versei a bentí és a kinti végtelenre irányulnak, az álomszerű tudattalanra és a tapasztalati világon túlra. Nemcsak az ideszerezett darabok száma (12) és összefoglaló címe hajaz Liszt Ferenc művére, hanem a hangszín és a tempóvétel gazdagsága s a cikluson belül virtuóz módon megteremtett egység is. Képzelet és emlékezet áthatja egymást, mozgásuk nagy távolságokat ível át, keletől nyugatig, s a jégvilágtól a délszaki tengerekig. A versek világítása többnyire esteledő vagy éjszakai, ívük az elnyugvás felé tart. „*Alszik hajós, zsandár, katona, kalmár. / Tenger csillaga, világítsd meg őket*” – szól gyengéd fohászként az egyik vers zárata. A ciklus a transzcendencia geneziséét, a „*végképp egyszeri*” személyiség benső, spirituális fényforrásait kutatja, a magasabb lelki tapasztalatok ritka pillanatait. Erről beszélnek a képek: „*Holdtöltekor... az angyalok hajókat delejeznek... a tejből felhullámoz a tenger*”, kigyúl az otthoniak emléke, „*a vasaló paraszán ők jeleznek*”, a honvágy átkiált az óceánon, és „*évtizedeken át neszezzet*”. Egy másik versben a szenvedély hatol túl átléphetetlen határokon: a toledói alkonyatban átölelt olajfa „*felsugárzik a halottak lélegzetével*”. Ami egyszeri, az elmúltában is örök. Örök a maszk mögötti arc, mert „*ő volt az első*”. Múlhatatlan az alkony fájdalmas csodája – „*akárhányszor ránk esteledik, / ott a madár a sziklazátonyon, / és mindenestül elrepül / az a zátony*” –, s éppen ilyen örök életpillanatok a vers, benne a zuhanó madár képe, a kavicsok hangja: minden „*felütődik*” a csillagokig, és visszahull, „*körbefog*”, „*itt marad*”. Az ETŪDÖK-ben – bár a legtöbbjük hordozza a létbevetettség érzetét és a végesség sejtelmét – a képek sugallta ontológiai borún áttör valami sugárzás, a lélek nyújtózása valami több felé.

A záróciklus visszatér a jelenléthez, de a téma – a *rondo capriccioso* zenei formájához illően – több fordulattal modulálódik. AMI BELŐLE MEGMARADT – szól rezignációval az elfeledett

költő nyomát kutató mű címe; AZ ÁTOK-ban jóslat gyanánt sújt le a hódítóra a legyőzött végző szava: „*Idézz majd meg. Idézz meg, római.*” A legtöbb verset az *ittlét* kérdése feszíti, nem az öröklét, hanem a jelenlét, ennek változó formái és morális dimenziója. A ciklus címadó ötrészes kompozíciója a feledést, a hűtlen kiszakadás útját-úttalanságát méri fel: „...*ráépült múltját nem lehet feledni / ahogy a szobrot átjárja a Semmi...*” – tűnődik a mű Mahler életén. A lélek árnyékos felének elfedésével eljártsszuk a jelenlét közösségét, s az efféle kollektív vagy magánhallgatás alján is feledés lapul. Ez már A SZÉDÜLET című vers nehéz üzenete, amit az ószövegségi József-történet parafrázisának finomszerkezete közvetít. E szerkezet tartópillérei a *kút* képe köré épülnek, arányosan elhelyezve a szöveg elejére, közepére és végére: „*Hogy mi történt a kútnál, nem tudod. / Csak körülállták csendben a kutat*” – kezdődik a vers. A középrész nem ad megfejtést, csak tényeket szögez le: „*A kutat betemeti a homok. / Ami lefödött, értelmezhetetlen.*” Ezt követik a „*széttartó félelem*” és a szédület képei, amelyeket csak egy szigorú, ám nagyvonalú lelki mozdulat képes megállítani – a hallgatás ellenében vállalt kimondás:

„*De érintése Ramszesz bársonyának
itt maradt aztán, évszázadokig.
Kutak fölött, gyökér alatt.
A gerincem emlékezik.*”

E zárlatban mintegy föllélegzik a vers: az emlékezet a jelenlét vészkioldója.

A kötet hármass osztaga arányosságot, egyensúlyt sugall, valaminő emelkedett nyugalmat. A három ciklus záródarabjai mintegy előhívják egymást, szinte illeszkednek egymáshoz. Az első ciklus zárókérdésére – „*hogy érsz haza?*” – a kötet talán legfinomabb és legegyszerűbb verse három választ ad: „*A földre nézz. ...Az égve nézz, az útra nézz*” (EGY FIRENZEI KONYHÁBAN). Ennek a hármasságnak a mentén alakult ki a könyv szerkezete. Józanság és áhítat egyensúlyja a tét A KASTÉLY ELŐTT-ben is: „*mert rommá lenni mégsem egyszerű, mert minden rom épséget álmódik... mert minden rom kezdettől otthonos*”. A kötetet záró elégikus óda pedig heves lélegzetvételek után „*meghatározott falú hullámokon*” jut el a csúcusra. A *meghatározottság*: a lázas fájdalom és a hintáló öröm egyensúlya, a *mérték*. Ez a kötet normarendszerének kimondatlan kulcyszava. Ahogyan a természeti és a természetfe-

letti erő kiméri a hullámok falát, úgy kap mérteket a vers szívverése.

„**Képtelenhez a kép**”. Szabadon köröző, emelkedő és zuhanó asszociációk, a képalkotás látomásos hullámozása – s a szöveg egésze mégsem csap ki medriből: Gergely Ágnes lírájának markáns jegye a túlsordulás ellenében ható erő. A keveske fény menedéke s a fényből kinyílalló vagy előrebbeő képek sora, s eközben a történések lassú elfordulása térben és időben: a jelen kötet több versének is ez a jellegzetes rendező- és képszerző elve.⁴ Az egyik legszebb példa erre az IMMANUEL KANTAL, EGY RÉGI PÉNTEKEN: „*A főlegyenesedő országutakon / ...a vigasz lassan, aprózza érzékelik...*” Az utak képében a lélek egyenesedik fel. De e két sor közé egy zárójellel kiemelt önironikus reflexió ékelődik:

„*(mintha volna a télben délibáb:
rászűkül a szemem, akár a petróleumlámpa
reszketeg fényére az üvegen át)*”

Ez a metanyelvi kitérő jelzi a vers végső kérdését: hogyan látni a világot akkor, ha az abszurd és a nyilvánvaló összecusúszik. A kettős hasonlat meghökkent és meghat. Az egyik fele, a *téli délibáb* – irracionális és távoli, a másik fele, a *petróleumlámpa fénye* – családiás, egyszerű és közeli. A fantasztikusát a tárgyiassal összekapcsoló figyelem a lehetetlennel birkózik: a tér-időt a ráción túlról, nagy látószögben méri, s közben a belső fényre fókuszál. A benti látás törhetetlen tükrében a földről az égre kelve lebeg a soha ki nem törlődő képek sora. A címben Kant neve tragikus családtörténeti emlékre utal, amelyet kifejtettebben rögzített egy 1990-ből való mű, az ELÉGIA EGY TÜKÖRKÉPHEZ. A tűnődés sajátos rákmenetben halad, magában az időben „*hátrál*”: „*lassan, aprózza*” épül vissza, és jelenvalóként mutatja magát az el-tűnt élet:

„*a fának szétrozsdállik a levele, és visszánól,
és emlékké hátrál mind, aki a fák közt elhaladt,
a múzeumi hős, akút egy szilárduló csizmamalom
őríz, miként ő kísérte volt az árnyakat,
s maguk az árnyak is fönnsz az országutakon...*”

A vigasz nem nosztalgia tárgy, nem vágykép, hanem valami rejtett belső tartalék, amelynek

egyaránt ki kell állnia – kanti fogalmakkal szólván – „*a tiszta ész kritikáját*”, a „*gyakorlati ész*” és az „*ítélőerő*” próbáját, kanti mércével tehát a lehetetlen megkísértését. A vigasz annak az emberi kísérletnek állít emléket, amely szeretné elérni a kérelhetetlen *igazság* és a bosszútól mentes *igazságosság* egymásra találását. A vigasz: a költészett adta esély erre a találkozásra.

A TRANSCENDENS ETŰDÖK-nek ez a darabja is többszörösen rétegzett szöveg. Legrejtőzőbb magja a személyes életrajzi vetület: a lírai beszélő lassan a saját látószögébe vonja a vers „*hosszú, észrevétlenül évtizedek*” után megidézett alakjainak optikáját. A belül őrzött képre külsőbb, láthatóbb héj gyanánt borul a történelem. *Képtelenhez a kép*:⁵ metonímiák jelzik a valóság hajdani abszurdba fordulását: *az országút* a kényszervonulást, a *csizmák nyoma* az öröket, az *árnyak* a halálba hajszolt menetoszlopot idézik föl. A mitikus emlékezet azonban megígéri a képzeletet, s az evidencia erejével születik meg a *képhez a képtelen*: a visszafordító *tükrök*, a „*télben délibáb*”. Az országutak a mennyboltig egyenesednek, az árnyak helyén csillagok vonulnak, bűntelenné tisztult életek. A túlélés torokszorító iróniája a metafizikus közegeben megadja magát. Az utolsó két sor az imák tömörségével és áhíthatával idézi meg az ártatlanság felkészülését az áldozatra:

„*És a bakancsomba, emlékszem, ahogy illik,
tiszta kapcát tettem. Feljött a csillag.*”

A csavargók tiszta ünneplőjében a gyász fehérre tárgyasul, a petróleumlámpa világa az Esthajnalcsillagába tűnik át, s a karcsú tómondat íve fölemeli az országúti menetelőket az örök, az elvehetetlen hazába, a szombat ünnepi szentségébe.

„**Az elemek odva alján**”. A KASTÉLY ELŐTT feszesen megkomponált könyv, a „váltásra” rendelt időben föltoluló kérdések és erők összerendezése. A versek az önkontroll folytonosságának óhaját sugallják, és konok oppozícióban állnak a számvető önismeretre rálegyintő kordivattal. A költő emlékező és emlékeztető utalásokból csomózza a motivikus hálót, mely a kötet belső egységének egyik biztosítéka. A versekkel egy időben keletkezett regénynek is ilyen volt a kompozíciója. Ott visszatérő jeleket és emlékül hagyott, örökre kapott neve-

zetes mondatok adták az elbeszélés belső kötéseit. Itt, a verseskötet felépítésében a variációs ismétlésnek és a szembesítő szerkezeteknek egyes zenei formákkal rokon alakzatai, a képekben pedig a természet végső elemei táplálják az összetartó erőt. Általuk a szöveg a rész közben mindegyre „emlékezik” az egészre. Minduntalan és – mint AZ ÚTIRÁNY jeles sorában áll – „hamuhodatlan visszahull, / ami fontos volt idelelni”. Mindez valami mélyebbről, a szemléleti lényegről beszél, a *nem felejtés* szenedvényéről.

A verseskönyv olvasása közben szüntelenül úton vagyunk, földön, vízben, levegőben. Az utazás az alkotó létforma képe, a mindig újuló kihívás: „A kő az arcát nyújtja át / csupaszon és keményen. / Mélyéből mesterség kiált, / vagy kontinensnyi szegény. // Vésni tanulság. Nem kenyér. / Egy barlang sincs, hol úr vagy. / A lakó az eresznek él. / A csavargó az útnak.” (SEHOLSEM.) A végső kérdésekkel való szembesülés nem festőien színes közegben, hanem a fény-árnyék rebbetésnyi átmeneteivel, máskor meg éles vágásaival megalkotott verstájakon történik meg. Akár ismerős, akár távoli, egzotikus tereket látunk, akár a hajdani Trója vagy a korunkbeli London adja a líra közegét, mindig valamely elemien egyszerűre és közörsre talál rá a vers. Egy korábbi, többször is átdolgozott létversében, a SZEREPCSERÉ-ben a költő szinte kijelölte azt a motívumegyüttest, amelyre mostani kötetének asszociatív képi egysége épül: „...a novemberi éjszakában / nincs hullócsillag, cet csontja, zsályaiulat / csak az elemek odva alján / a gabona ígérete... / Csak a föld, a föld füstfordító vonzereje... / Vízben járni, tűzben, léghajón / semmivel sem képtelenebb”. (Kiemelés: H. M.) Az új kötet legtöbb versének képanyaga az antikvitás bölcséleti örökségeként számon tartott négy őselem valamelyikéhez kapcsolódik. „Az elemekből lépsz haza, / ha ott vagy, és ha nem vagy ott” – szól AZ ÚTIRÁNY aforisztikus zárlata. A verseskönyv címadója is a négy elem alakváltozatainak képeivel tájolja be a létezés mozgásterét, e motívumok szintézisével közvetít létösszegző jelleget, s általuk tagítja a végtelenbe az időt.

A föld, a víz, a tűz vagy a levegő képi modulációi egymásba hajlanak, a versekben megelevenedő sorsmintázatok a mitológia, a filozófia és a költészet közös talapzatára vannak fölírva. E hagyomány az egyetlen rend nagyvonalú szemlélésének nyugalmát idézi:

„Legvégül eljő az a nap.
Semmibe fordul a Teremtés.
S felsistereg a föld alatt
ama legelső összefüggés –
vízeséshez szól így az érc,
vulkán felett száll így a sólyom –
és helyreáll a létezés
egy elszakadt köldökzsinóron.”

(VENIT SUMMA DIES)

Az emelkedett nyugalom a mozgás ellenpontja a kötetben. Mert az elemek világa csak tart a nyugalmi állapot felé, a versek *sötétség* és *világosság*, *vizek* távoli *partjai*, *ég* és *föld* között vannak íveket. E bibliai vetületek a Teremtés Könyvének első szakaszait idézik, a képek dinamikáját elemi erejű szemléleti kontrasztivítás táplálja.⁶ A kötet arról győz meg, hogy Gergely Ágnes hűséges a maga jellegzetes versdramaturgiájához, mely a szöveg hiányaiból, csöndjeiből kohéziós erőt generál. A szembesítő szerkezetek nagy pillértávolsága, a versívek lengése-feszülése a függőhidakéval rokon, vonzásuk a kockázat szépségében van, biztonságuk meg a mesterség tudásában. Ezt látjuk minden nyelvi szinten, a szövegkompozíciókban, a sűrítő mondatalakzatokban, s ott van ez az összetett képekben is: „kerékbe törve a föld az ég”, „hullámtarajt zúz kővekre a forrás”, „a forrás kőbe vágyik”, „a tejből felhullámzik a tenger”, „a tenger kettőscsap és véget ér” – hogy csak néhány jellegzetes stíluspéldát idézzünk a kötet különböző pontjairól. Az alluzív emlékezet mitológiai egész történeteit képes befelezíteni egy-egy képhez: „a tenger kettéválik itt, / a pálmák összeégnek” – olvassuk a SIVATAGI TÖRVÉNY-ben. A SZÉDÜLET egyetlen életpillanat örvényerejével szembesít: „forog az ég, a láng, a sivatag, / a sír, a nádas, az országotak” – a nominális halmozás kiteríti az időt, kitágítja a pillanatot, ezzel egyszerre festi is, fékezi is az indulatot. A TRÓJA a megmaradás szélső értékeit sűríti egyetlen paradoxonba, hiszen a lángoló város éppen a pusztulás képével írja bele magát az öröklétbe: „a kőben sejtig ér a tűz, / a víz lovat visz el, / s a levegő lefölte már / a romba zárt időt”.

A verseskötet képi világát összetartó motívumrendszernek nemcsak megjelenítő szerepe, hanem evokatív hatása is van. A *tűzelem csóvát* húz, *jelekben* villan, *lángban* és *lángolásban lobog*, *tűzijáték* világít be egy mámoros esztét, és fed el egy világháborút, *tűzes keréken* for-

dul el a hajó útiránya; egy korszak képe van ott a *gyertyafény recés imbolygásában*, a *sortüzekben* vagy az *éjszakán átégő fegyvergolyóban*, emlékek jeleznek a *vasaló parazsán*, a *kihamvadt kandalló félig égett fáján*, a *petróleumlámpa veszketeg fényében*. A tűz képe a kötet verseinek jó harmadát kapcsolja az elemekben megtestesülő végső rendhez. A *préri, puszta, sivatag, ugar*, a *por* meg a *kő* mind a *földelem* alakváltozata, és a földet érzük el *homokredőkön*, a vizek *partja*-in, szinte tapintjuk a *sétportaladó sziklák* anyagában, a *föld* a *konok hűség* képe is, és egy vele még az a *száraz ág* is, mely *nem porlad el*, és *nem hajt ki soha*. A *levegő* hajladozik a *hét távoli szélben*, ez forog a *légörvényben*, ez örvénylik a *forogószélben*, de minden szél, minden *felhő* s a teljes *ég* is a *levegő*elemet hordozza a versekben. Külön filológiai és stiliztikai vizsgálatot kívánna, hogy a négy elem köré rendeződő képeknek ne pusztán a bőséget vegyük számba, hanem a gazdagságát is. Azt, ahogyan a képzetársítások lendülete, a váratlan nyelvi átkötések energiája az elme reaktorában a robbanásig dúsítja a redukív alpanyagot. Keresnünk kellene a rejtett nyelvi átjárókat, melyek a képtől a gondolat magneses erőteréhez vezetnek, s fel kellene tárniuk a mondatformálás szabad vegyértékeit, amelyek egyetlen képbe vonzzák a kételyt és a lelkesültséget, s megsokszorozzák a brutalitással szembeesülő szellem gyengédebb erőit. E robbanó nyelvi-poétikai sűrítésnek csak egyetlen példáját idézzük, a *Gershwin* alakját megörökítő rapszódia kezdő sorait:

*„A testből vágyott el
nem a kontinensből. A zárt ruhák,
a zárt csók, a zárt hangok
világa taszította messzire,
héját a légörvény. Fiatalon,
amikor szókókat látott,
azt gondolta, erő. A víz ereje.
Kilencágú szókókút, a születés
tengermélyi robbanása, emblematikus
zene...”*

Igen, „a víz ereje”. A kötet képanyagában talán ez a legfontosabb elem, a félévszáz versnek több mint a felében ez a metaforika tápláló forrása. „Az idő tenger nélkül elgondolhatatlan” – idézi a költő a záróvers mottójában T. S. Eliot egyik sorát.⁷ Alapképzetek fűződnek a vízi

világhoz. Yeats szellemujja is errefelé mutat, s a költőt ifjúkora óta szerelmesen vonzó bolumkészlet hullámmiz át a teljes kötetben, víz és vers együtt lélegzik, benne egyesülnek a tér és az idő dimenziói, s hullámíveket ír le nem egyszer a bensőbb, rejtettebb forma, a kompozíció ritmusa is. Kulcsversek emblematikus képe a *hajó*, elementáris szintér a *tó* vagy a *tenger*. Innen áramlanak a kivételes lélek- vagy tudatállapot képei is, az alkotásé és a szerelemé, s itt esik meg a csoda: a beavatás és az elárultatás emléke föloldódik az áldás szakrális gesztusában:

KÉSEI FÜRDŐZÉS

*A félsziget. A félsziget.
Ökörnyálon hintál az esti búvőlet.
Fiúrdés a tóban. Meztelen.
Két víz érintett, nem lehet gyökértelen.
A dombhajlatban nyáj halad.
Ábel terelt Káim földjére nyájakat.
»Kolomp szól.« Merre hallgatod –
azóta is a lányomokban baktatok,
ökörnyálon hintálok, esti búvőlet,
a nyáj, a tó, a félsziget,
s hogy nekem is szól juhakol, üszög,
lélekvesztő és kocsmaküszöb,
fürdés a tóban, éjjélkor, örökre –
áldó négy ujjam ott tartom fölöttem,
félszigeten, vízben, kocsmában is,
holtokban is, holtomban is.*

„*Fároszok*”. A KASTÉLY ELŐTT a költő tizenkettedik verseskönyve. Olvasóit, kritikussait, talán még barátait is meglepte, hogy tőle szokatlanul személyes hangú beköszöntőt tett kötetéleire, Weöres Sándor HÁLA-ÁLDOZAT című szonettjének parafrázisát. A kötet legelső méltatója, Ferencz Győző e versből kiindulva fogalmazza meg, hogy az irodalomtörténeti kapcsolódás és a szellemi függetlenség összetartozik, sőt ritka és különleges egységet alkot Ger-gely Ágnes érett lírájában: „*Mestereit megidézve – írja – szokatlan dolog történik: úgy szólal meg a hangjukon, hogy az nem ironikus szerepjáték és a legkevésbé sem reflektálatlan azonosulás. Attól nem kell tartania, hogy a mesterek erősebb terében elveszti önmagát, így azt sem kell kimérnie, hogy mennyit engedhet át nekik különösebb veszély nélkül saját magából. Hálát és tiszteletet ennél nagyvonalúbban*

*aligha lehet kifejezni: mindent visszaad, amit kapott. Ezt a bravúrt – mert az, csak épp nem önmagát tolja előtérbe, mint az öntetszelgő mutatványok – csak az tudja végrehajtani, akinek hangja oly elvéthetetlenül a sajátja. Költőelődeinek jellegzetes retorikai alakzatait és stílusesszüközeit saját jellegzetes retorikai alakzataiba és stílusesszüközeibe oltja...*⁸

A versben megvallott költődéseknek nemcsak a gyökérzete nyúlik évtizedek mélyére, hanem kinyilvánításuknak is vannak fontos előzményei.⁹ Közülük a legutóbbi, A NAGY NEMZEDÉK (1997) egyetlen közös mintázatban illeszti egymáshoz a megidézett elődök emblematikus sorsképeit: „Északra tarts Boreás / közel az ezredforduló / északra északra tarts / talán ott nincs plakátmagány / talán nem ül madár a vállon / falomb közt telihold se lép / és kit apánk vett két garasért / a gödölyét a gödölyét / szikraszemű macskák se tépik...” A HÁLAADÁS-PARAFRÁZIS nemcsak ráértéssel él, hanem néven is nevezi a mestereket:

*„Szememnek Weöres nyitott új mezőt,
Illyés tanított ízére a dalnak,
és Pilinszky, hogy meg sose hajoljak
a korszellem s a kordivat előtt.*

*Elkészt idóm egén ők lobogtak,
mint fűszerek, vezérlő tűzjelek.
A deszka: vers, ezt Ágnes mondta meg,
s Vas Pista, hogy a visszhang is vacoghat.*

*Negyventől tettem magasra a lécet.
A kicsi térben megidéztem Yeatset.
Ők lánggal égnek, én vagyok az emlék.*

*Oltárom nincs. A század félhomályán
hat nagy halottat burkol gézbe hálám.
Bárcsak a porban lányomuk lehetnék.”*

A költő tartózkodó hódolattal követi a parafrazeált szonettet. Előbb sűrűn, majd egyre ritkítva, de mindvégig kiteszi az eredeti szöveg útjelzőit, ám a maga egyéni nyomvonalán halad. Az egyezés és a különbözőzés dinamikája megfelel a parafrázisforma belső természetének. Különösen így látjuk ezt, ha azzal is számolunk, hogy a HÁLA-ÁLDOZAT ifjúkori mű volt, Weöres huszonhat évesen írt kánont vele, élete „kölyök-idejére” emlékező, hitvalló irodalomtörténetet: „Három kanyargó lángnyelv siteregne, / ha fejemet izzó vasrácsra vetnék...” – mondja Ady, Babits és Kosztolányi iránti hűségéről. Gergely Ágnes HÁLAADÁS-a viszont évtizedeket

összegez, a szövegben egy olvasói-írói élet belső naplójának most is telő lapjait érinthetjük, épp csak a szélüket persze. Weöres áldozati há-lája lobog, megindultan ünnepli a különbözőségeket összeférését a maga lelkében: „Oltáromon vadmacska, páva, bárány...” Gergely Ágnes verse csöndesebb és visszafogottabb, itt nem az összeférésre esik a nyomoték, hanem az összetartozásra a közös „kicsi térben”. A vesztességmótvum sem az életidő természetes múlásából fakad. Az elkészt időre, a század félhomályára való utalással a történelem lép a versbe, vele a kifosztottság is, a „kicsi tér” pedig a sebzett Magyarország gyöngéd megnevezése, persze mutatis mutandis, hiszen Yeatsnek egy Írországról és a haza fájdalmas szeretetéről szóló verséből került ide, Illyés fordítói találatának is emléket állítva.

A mű második, a példától egyre elhajlóbb felében a mesterek alakját megidéző nyelvi utalásoké a vezető szerep. Szövegbe égetett jelek ezek, a megérintettség tanúi. Noha a záróstrófa tesz egy elhárító mozdulatot – „Oltárom nincs” –, a kimondás és elrejtés ritmikus egymásba játszása mégis szakrális aurát von a szöveg köré. A láng kicsire húzva, emlékmécs gyanánt ég a vers búcsúzó zárlatában: „...hat nagy halottat burkol gézbe hálám”. E szemérmesebben őrzött közegben egyre fátyolosabbak az áttűnések, minél személyesebb a háttér, annál szűkszavúbb a szöveg. A megnevezések formáján (Ágnes, Vas Pista) ott érezni a baráti kézfogás nyomát, a képek azonban elliptikusak, távolságtartók. A deszka, a visszhang, majd végül a géz – beszélgetések és művek kulcsszavai, de általuk az elmúlás aspektusa is a versbe lopakszik. A visszhang Vas Istváné, akinek ideidézett versében a gyermekkori pészachok emléke vacog, az odahagyott HAGGADA szövegéből az ártatlanul megölt gödölye megejtő példázata. A deszka, mely a magyar népnyelvben a gyalultatlan koporsónak is szinonimája, itt éppen a vers elevelegének egyik titkára utal: a tárgyiaság Nemes Nagy-i kívánalmára, konkrétan pedig Gergely Ágnes egyik verskezdő hasonlatára. A holtak gézbe burkolása ősi temetési rítusok része, a verszárlat azonban a föltámadásra ítéltetés képévé emeli – elsősorban Nemes Nagy Ágnes LAZÁR című négyversora nyomán, áttételesen Yeats BIZÁNC-verséhez is kapcsolódva.¹⁰ Korábban is utaltunk arra, hogy a költő stílusának egyik meghatározó jegye a vibráló poliszémia. A sűrítésnek ége-

szen egyéni módja az, ha – mint itt is – a jelentés többsége antinómiába csap át. Ilyenkor egyetlen szó, kép vagy sor távoli, sőt ellentétes tartalmakkal egyensúlyozva lépdél végig a vers kifeszített kötelén. Így ér át most is a túlpartra, ahol az utolsó sor szavai – búcsúképpen szinte – még egyszer megérintik a parafrazeált szonettet. Weöres *homokba* íródo nyomokról beszélt, Gergely Ágnes mintha fokozná az alázatot: „*Bárcsak a porban lábnymuk lehetnék.*” A költő azonban mindvégig finom különbséget tesz alázat és alázkodás között. Itt is. A *por* – és csak a *por* – simul bele a vers, sőt a kötet szuverén képi logikájába: a szóhoz a testi mulandóság képzete fűződik, amelyen a nyomkövetők által a szellem mégis erőt vehet.

A HÁLAADÁS... nemcsak írójának művészi és morális kötődéseihhez ad kulcsot. Noha keletkezése szerint a könyv egyik legkésőbbi darabja, origónak is tekinthető, ahonnan kiindul, vagy amelyben összefut a versek közös szellemi erőterének hármastengelye, a *föld*, az *ég* és az *út* motívuma.

Jegyzetek

1. Babits Mihály: INDISZKRÉCIÓ AZ IRODALOMBAN. IN: ESSZÉK, TANULMÁNYOK II. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 166–169.
2. A kiemelt mondatrészletek a KOBALTORSZÁG-ból, valamint az itt tárgyalt verseskötöny egyik visszautaló darabjából – EGY RÉGI VERS VISSZHANGJA – valók.
3. A KASTÉLY ELŐTT című vers értelmezésére, a kötettel és az életművel összefüggő nyelvi, poétikai és kompozíciós jegyeire a jelen tanulmány nem tér ki, mert erről már korábban önálló elemzésünk készült. (L. az *Alföld* 2001. évi júniusi számában Honti Mária A FÉNYFOLT című írását.)
4. Ide soroljuk a kötet címadó versét és a középső ciklus több más darabját is (A HAVASOKRÓL, EGY MAGÁNYOS MESTERHEZ, EXOTIC, AVAGY ZILÁLT IDŐ, TRANSCENDENS ETŰD, DRUIDÁK), a záróciklusból pedig A KÉK VONAT-OT.
5. Az ELÉGIA EGY TÜKÖRKÉPHEZ szövegére utalunk két nyelvi fordulattal: „*képtelenhez a kép*” és a „*képhez a képtelen*” (KIRÁLYOK FÖLDJE, válogatott és új versek, Tevan Kiadó, 1994).
6. Már 1971-ből ezt olvassuk a KOBALTORSZÁG egyik részletében: „*A tenger híjónanított. Mint egy kijelentő mondatokból álló ótestamentumi szöveg, helyére tette az eget, a földet és a csillagokat, és megmutatta a világ ará-*

nyait, mint az ölelés. Hogy csak néhány másodperc a végtelesség. Hogy még a biztos hajókorlattal sem törődik az árapály; elmozdul a hold, és a hullámok ugyanúgy készülődnek, mint a fájó véretek.” (A SZÖKÖTT KAPITÁNY.)

7. T. S. Eliot NÉGY KVARTETT című ciklusából, Vas István fordítása.

8. Ferencz Győző: MESTERISKOLA. *Népszabadság*, 2001. december 15.

9. Előzménynek látjuk a nyolcvanas évekből az ERŐLCSI LEVELEK és a MAGÁNSZONETEK némely darabját, majd '89-ből a szigligeti Alkotóházban írt LÁTOMÁS-t: „*Éltél, / mert láttad őket.*” Ilyés alakja rejtve magaslik a STÁCIÓK című regény (1984) életrajzi háttérében, Weöresé pedig versben kinyilvánítva legutóbb a neki dedikált háromrészes hommage-ban (AZ IFJÚ ÉS AZ AGG, 1997). Az első olvasói szerelemről, a Yeats-jelenségről egy teljes könyvet írt a költő, a NYUGAT MAGYARJA című esszénaplót (1991). A versben megidézett kortársakhoz fűződik több emlékező tárcája, így az 1995-ben megjelent ABSZTRAKT TEHÉN című tárcanapló ZAVARÓREPÜLÉS című fejezete is, melyben a nagy presztízsű amerikai Neustadt-díj nemzetközi zsűrijében való küzdelmét írja meg, elszánt harcát 1978-ban Pilinszkyért.

10. A HÁLAADÁS... némely motívumának háttéréhez adalékul szolgálnak a költővel készült interjúk is, a legfrissebb közülük ELEK TIBOR BÉKÉSCSABAI BESZÉLGETÉSE GERGELY ÁGNESSEL (*Heti Válasz*, 2002. aug. 23.).

„*A deszka: vers, ezt Ágnes mondta meg*” – ez a sor a KOBALTORSZÁG című kötetről való személyes beszélgetés történetét idézi, amit Gergely Ágnes mintegy a „céhbe” történt felvételeként élt meg. Nemes Nagy Ágnes akkor e könyv minden versét sorra vette, s elemző figyelemmel mutatott rá a FOHÁSZ LÁMPAOLTÁS ELŐTT című versre, külön nyomatékkal ennek kezdő hasonlatára, mondván: Ilyen a jó vers!

„*Uram, óvj meg a tökéletességtől.
Mint vasalópokróc szélén az ékalakú
égésnyom: hagyd meg rajtam
hibáimat, kezed nyomát.*”

Tárgyakat a versebe, tárgyakat! – szölte a költő tanácsa. Így válhatott a „vasalódeszka” intő emlékké s a szikár szó, a *deszka* az objektív líra hívószavává a HÁLAADÁS-PARAFRAZÍSBAN. A „*vacogó visszhang*” Vas Istvánnak az EGY RÉGI DAL VISSZHANGJA című versére utal.

Yeats LELKIFURDALÁS VAD SZAVAIMÉRT című verse így zárul: „*Ír földről hoz minket a szél. / Nagy harag, kicsi tér – / Korcs lesz az ember. / Anyám méhéből jövőm én / Elszánt szívemmel.*”

A gézmotívum összetettebb értelmezésében a költőnek egy korábbi rádiointerjújára is támaszkodtunk, amelyet Nemes Nagy Ágnesra emlékezve készített vele Liptay Katalin, közreadta a *Magyar Napló* 1993. május 14-i száma.

Honti Mária

AZ INTENZITÁS VISSZAHÓDÍTÁSA

Szilágyi Júlia: *Versenymű égő zongorára*
Mentor, Marosvásárhely, 2002. 470 oldal, á. n.

Szinte hihetetlen: Szilágyi Júlia alig negyedik kötete ez a vaskos könyv, amely a több mint négy évtizedes munkásság idő- és szemléletbeli keresztmetszetét próbálja nyújtani. Nevezük így – ahogy legszívesebben talán ő is nevezné –: *esszéírói* munkásság. Életrajzi adatai alapján Szilágyi Júlia a Szilágyi Domokos, Bodor Adám, Lászlóffy Aladár, Hervay Gizella korosztályának kritikusaként válhatott volna. Hosszú távon azzá is vált, csak másként: úgy, hogy előbb másfelé indulva visszaérkezett hozzájuk, anélkül persze, hogy lehorgonyzott volna életműveiknél. Így azok a szövegek, amelyek a gyűjteményes kötetben a kortársakról szólnak, már nem kritikák, hanem esszék – olykor esszétanulmányok.

Első kritikáit, recenzióit Szilágyi Júlia soha nem gyűjtötte kötetbe. 1968-as első könyve egy Jonathan Swift-ről szóló kismonográfia (JONATHAN SWIFT ÉS A HUSZADIK SZÁZAD. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 1968) – irodalomtörténeti munka. Nem meglepő tehát, hogy 1970 táján elsősorban világirodalmi tárgyú írásai alapján illeszthető be az aktuális irodalmi körképbe: „*Szilágyi Júliát elsősorban a modern világirodalom jelenségei foglalkoztatják (bár első könyvét Swift-ről írta), a XX. századi franciák jó ismerője. Vítázó hevű cikkeiben állt ki nemzedékűtársai költészetéért*” – áll a ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOM 1944–1970 című kötetben. A budapesti Akadémiai Kiadónál megjelent változatban (A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1945–1975, IV.) a jellemzésnek már csupán az első két félmondata olvasható a Swift-utalással bezárólag. Talán épp a megközelítésmód viszonylagos társtalansága miatt. Ebben az életműben tehát – s ez az új gyűjteményes kötet szerkezetéből is kiolvasható – a lehető legtermészetesebb egymásmellettiségben olvashatók a magyar, francia, angol, orosz, olasz irodalmi művekből kiinduló gondolatmenetek.

Egy Selyem Zsuzsával folytatott (nyilvános) levélváltásban Szilágyi Júlia arról a döntéséről beszél, hogy miért nem ír többé kritikát – vagy,

másképpen felvetve a problémát, miért nem nevezhető kritikának az, amit ír: „*nem határoztam el, hogy márpedig én nem írok többé kritikát. Más történt. Észrevettem, hogy amit – egyre ritkábban, egyre több aggállal, kétellyel viaskodva – egy-egy könyvről vagy többről, egy íróról, életműről írok – mind ritkábban tiszta kritika (mi is az? és milyen?), és mindinkább személyes, olykor egyenesen vallomások kitérőkkel valamerre kanyargó folyamat: szövegek, emlékek, barátságok, szorongások összeöltögetése valamivé, aminek sem elejét, sem végét nem tudom. Menthetetlenül összekeveredett élet és irodalom. Ez lenne az esszé? Ezt sem tudom. Annyi bizonyos, hogy most már nem tudom elválasztani a szigorúan vett szakmai feladatot a szubjektíven értelmezett, átértelmezett privát szférától*”. (LEVÉLVÁLTÁS. *Látó*, 1998. 8–9. 182.) Ezek a mondatok természetesen nem azt jelentik, hogy Szilágyi Júlia nem írt, nem írhatott frissen megjelent kötetekről. (A kötet címadó írása például a második Bodor Ádám-regényről, Az ÉRSEK LÁTOGATÁSÁ-ról szól, rögtön mellette pedig egy 2000-ben íródott szöveg olvasható Esterházy HARMONIA CAELESTIS-éről.) Még azt sem jelentik, hogy a Szilágyi Júlia-írások léptenyomon valamiféle személyes és személyeskedő ízt hordoznának. A személyesség ezekben a szövegekben nem a kitarulkozásé, sokkal inkább a mélyen érintettséget jelenti – az olvasmány által kiprovokált kérdések, problémák tudatos vállalását.

Visszamenőleg, az ezredforduló felől nézve ez az életpálya az idővel való bensőséges viszonyról, az idővel való bánni tudásról szól. Évtizedenként egy kötet – az adat itt a türelem, az igényesség jeleként funkcionál. Nem kell siettetni az időt, mert nem érdemes. „*Intenzitásban kell, ha lehet, visszavenni, amit időtartamban elvesztettem, elvesztegettem*” – írja a szerző már idézett levelében. Szinte szükségszerű ezek után, hogy a kötet egy sajátos JÓNÁS KÖNYVE-értelmezéssel indul, amely az időhöz, a várakozáshoz való viszonyulásban ragadja meg a Babi-versek (egyik) kulcsmozzanatát – a próféta-ságot „rühellő” állapotról a túlságosan is személyessé váló küldetésstudatra való áttérést: „*Átképzése a cet gyomrában túlságosan is sikerült. Ami ezután következik – Ninive elmaradt pusztulása, vagyis Jónás elmaradt sikerélménye –, az eltérő célképzetekből ered. [...] A halandó várakozáshorizontja emberi léptékű, az ember minden tetteben és*

gondolatában ömögazolásra szorul, sürgeti véges ideje, türelmetlen, élete értelmét, küldetése célját csak akkor hiszi, ha megvalósulnak látja.” (9.) Az értelmiségiszerep Szilágyi Júlia esszéinek tanúsága szerint nem kerülheti meg ezzel az idő- és célproblémával való szembesülést, annak valamiféle feloldását.

Ez a magatartás, ez az írói-értelmiségi habitus persze korántsem társtalan a magyar irodalomban, talán csak időről időre „korszerűtlennek” tűnik. A kötet esszéiből – érzésem szerint: legjobb írásaiból – egyfajta (töredékes) névsor is kiolvasható: azoké a szerzőké, akiknek irodalomfelfogása valamiképpen visszhangra lel Szilágyi Júlia esszéiben, és különösebb áthidalhatatlan akadályok nélkül épül egybe az esszéíróéval. Babits Mihály, Virginia Woolf, Németh László, Székely János, Szilágyi Domokos, Bodor Ádám, Hervay Gizella, Balla Zsófia csupán néhány név a hipotetikus névsorból – talán az ő műveik adnak egy vagy több esszében felbukkanva leginkább alkalmat Szilágyi Júlia számára, hogy az „azonosuló kibontás” módszerével egyszerre mondjon lényeges dolgokat a művekről, az irodalomról és önmagáról. *„A kritikus mindig könyvekről beszél, de mindig az életről ítélkezik”* – emeli ki Láng Gusztáv kritikakötetéből az aforizmat, és saját koncepciójába is beilleszti, anélkül, hogy az „ítélkezés” szót kiélezné. Egyszerűen annak a – babitsi, Németh László-i, Székely János-i – gondolatnak a továbbgördítéséről van szó, hogy az irodalom releváns dolgokat mond az élet számára. Nem az élet azonosulásága, pillanatnyisága, hanem az „időtlenebb” élet számára. (Ebben babitsi, Székely János-i a gondolat.) A megközelítések háttéréként ez az alapélmény vonul végig a kötetben. Ugyanakkor a fentebb említett névsor további kiegészítését is lehetővé teszi, olyan nevekkal, kontextusokkal, amelyek ezúttal ugyan kisebb súllyal vannak jelen a könyvben, de szellemi társként kimondatlanul is kísérik a gondolatmeneteket. Montaigne-re és Szerb Antalra ugyanúgy lépten-nyomon gondolhatunk a könyv olvasása közben, mint Nemes Nagy Ágnesra vagy Pilinszky Jánosra.

Az utóbbi két név azért lehet fontos többek között, mert az „újholdas” irodalomszemlélethez ritkán szoktak szellemi párhuzamokat keresni a jelenlegi Magyarország határain kívül.

Pedig ezek a párhuzamok dokumentálhatóan léteznek. Szilágyi Júlia könyvének egyik vonulata hipotézisem szerint éppen azt mutatja meg, hogyan nézne ki és milyen értelmezési fogódzkodokat kínálna a második világháború utáni „erdélyi magyar irodalom” egy kvázi-újholdas nézőpontból. Nem véletlen, hogy éppen Székely Jánosról és Szilágyi Domokosról olvasható a könyvben két-két alapos esszétanulmány, hogy a Bodor Ádám, a Hervay Gizella, a Mózes Attila, a Balla Zsófia vagy a Láng Gusztáv műveihez kerül érezhetően a legközelebb a kritikus-esszéíró. És éppen ezért különösen érdekes például a könyvben A GOND ÉS A TARTÁS című, Kós Károlyról írott szöveg, amely a figyelemnek ugyanazokkal a gesztusaival követi a VARJU NEMZETSÉG nyelvét és időkezelését, mint a Székely János-kisregényekét.

Szilágyi Júlia időhöz való viszonya, türelme nemcsak azt tette lehetővé, hogy a hetvenes évektől kezdődően folyamatosan olvassa és idézhesse Roland Barthes-ot vagy Umberto Ecót, hanem azt is, hogy felfigyeljen azokra az irodalmi mozgásokra, amelyek már nem egyértelműen illeszkednek ugyan saját irodalom-konceptiójához, de szervesen kapcsolhatók hozzá valamiféle „újraíró” gesztus mentén. A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján Egyed Péter, Cselényi Béla vagy Palotás Dezső verseskötetei, amelyekről a gyűjteményes kötetben kritikák olvashatók, olyan költészeti lehetőségeket hoztak mozgásba a magyar irodalomban, amelyek szintén fontosnak tűnnek, tűnhetnek a már említett „újholdas” pozícióból.

Az esszé a szabadság műfaja, a nyitottságé, az eklekticizmusé, a befejez(het)etlenségé. *„Értekező líra”* – mondja Szilágyi Júlia. Nem határolja be önmagát, és külső hatalmakat sem ismer el önmaga fölött, amelyek végérvényesen megmondhatnák, milyennek kell lennie. A VERSENYMŰ ÉGŐ ZONGORÁRA esszéi ilyenek: ide-oda indáznak időben, térben, nyelvek, beszédmódok között, vállalt személyesség és higgadt elemzés között, befejezhetlenül.

Balázs Imre József

PESSOA ÁLLAM-ÁLMA

Fernando Pessoa: Önelemző és elméleti írások
Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Pál Ferenc
Fordította Albert Sándor, Pál Ferenc, Szelényi Zsolt,
Tóth Tímea
Íbisz, 2001. 212 oldal, á. n.

„A modern művészet az álom művészet. [...] Az lesz a modern kor legnagyobb költője, aki a leginkább képes lesz álmodni” – vallja Fernando Pessoa, a portugál irodalom világhíres álmodója, az ÖNELEMZŐ ÉS ELMÉLETI ÍRÁSOK (149., 152. o.) egyikében. Ez a kötet a művészetről, társadalomról, politikáról, hitről, történelmi múlttól és küldetésről gondolkodó, író teoretikus Pessoaival szembesítő olvasóját, újabb színekkel gazdagítva az elvontság kultuszával oly szorosan összekapcsolt szerzői portrét.

Fernando Pessoa lírájában és prózai műveinek többségében hiába kutatjuk a közvetlen utalásokat saját korára, a huszadik század első harmadának portugál valóságára. Ahogy Pál Ferenc írja A KÉTSÉGEK KÖNYVE (Íbisz, 1998) előszavában, Pessoa/Bernardo Soares éveken át bővített töredékes prózája: „...egy elzárkózó, saját külön világába végzetesen elvonuló alkotó képét vetíti elénk, akinek verseiben vagy lírai énrégényének szövegdarabkáiban jóformán semmi utalást nem találni a valóságos élettel, a környező világgal vagy mindennapi problémáival kapcsolatban”. Am létezik egy másik Pessoa, az elméleti írások Pessója, aki reflektál korára, és központi eszméit – például a sebastianizmust vagy az „ötödik birodalom” ideáját – tekintve korántsem társtalan a portugál szellemi életben, a modernista mozgalomban, és nemcsak esztétikai, irodalomelméleti szempontból, hanem akár történészszemmel vizsgálva is igen figyelemreméltó. Elemzői szerint ez az arca mindamellett elválaszthatatlan a töredezett életmű más összetevőitől, melyekkel együttesen formál egészet.

A portugál irodalmi modernizmust, ahogy magát Fernando Pessóát, az utókor fedezte fel. Az 1910-es évek közepén kibontakozó művészeti irányzat követői néhány rövid életű folyóirat – az *Orpheu* (1915), *Centauro* (1916), *Portugal Futurista* (1917), *Contemporânea* (1922–23), *Athena* (1924–25) – köré csoportosultak. Működésük a korabeli közönség körében főként értetlenséget és ellenérzést váltott ki. A mo-

dernisták, köztük Fernando Pessoa vagy közeli barátja, Mário de Sá Carneiro (1890–1916) – műveiből egy válogatás ΤΠΟΚ címmel magyarul is megjelent (Íbisz, 1997) –, Almada Negreiros (1893–1970) vagy António Boto (1897–1959) új irodalmi nyelv megteremtésén fáradoztak, a tartalom és a forma megújításán. Egyedien portugál hangot keresve nyúltak a nemzeti tradíció különböző elemeihez, a gyarmatbirodalmi múlt, a keresztény- és kultúrmissziós tudat gondolatköréhez. Ez a művészi útkeresés egybeesett a portugál politikai élet rendkívül instabil időszakával, az Első Köztársaság korával (1910–26). (Ez alatt a tizenhat esztendő alatt Oliveira Marques adatai szerint hét parlamenti választásra és nyolc köztársasági elnökválasztásra került sor; valamint negyvenöt különböző kormány állt fel.) Politikusok és művészek a maguk módján próbáltak választ adni a válságjelenségekre. A múltba visszavágyó Sá Carneiro *saudozizmusával*, vagyis az elvágyódás (*saudade*) esztétikájával vagy éppen egy ködös jövőképpel, mint Pessoa a *sebastianismo*, azaz a Sebestyén-hit által, melyről a következőket írja: „Mi is lényegében a »Sebestyén-hit«? Vallásos mozgalom, amely mítosz formájában egy nemzeti figura körül szerveződik.” Ez a nemzeti figura Sebestyén portugál király (1557–1578), aki a mórok ellen folytatott afrikai hadjáratban, az Alcácer Quibir-i csatavesztéskor esett el fiatalon, utód nélkül. Halálát követően létrejött az országa számára kedvezőtlen spanyol–portugál perszonálunió. Pessoa így folytatja a Sebestyén-hit elemzését: „Jelképes értelemben Sebestyén király Portugália királya: Portugália, amely nagyságát Sebestyén királlyal együtt vesztette el, és csak visszatéréssel kapja vissza újra; jelképes visszatérésről van szó – ahogy isteni titok folytán az élete is jelképes volt –, amely azonban nem zárja ki azt, hogy higgyünk benne.

Sebestyén király, ahogyan a legenda tartja, egy ködös hajnalon tér vissza, fehér lován, arról a távoli szigetről, ahol a visszatérés órájára vár. A ködös hajnal magától értetődően olyan újjászületést jelent, amelyet körbevesznek a hanyatlás elemei, az éjszaka szakadozott árnya, amely ráborul a nemzet életére.” (157. o.) A Sebestyén-hit Pessóánál összefonódik az „ötödik birodalom”-ról kialakított gondolatokkal, és sajátos nacionalizmussá fejlődik. Az öt birodalom, melyről Pessoa beszél, a görög, a római, a középkori keresztény és az újkori angol birodalom, valamint ezek szinté-

zise, az ötödik, mely nem valós politikai keret, inkább szellemiség, és egybeolvasztja az előző négyet „mindazzal, ami rajtuk kívül van, s így létrehozza az első valóban világméretű avagy egyetemes birodalmat” (166. o.) egy portugál uralkodó vezetésével. „Ilyen módon tanúi lehetünk annak, hogy az »ötödik birodalom«-ban két, régóta elválasztott, de régóta egymás felé közeledő erő fog egyesülni: a tudás bal oldala – azaz a tudomány, a józan ész; az intellektuális megoldás; és a jobb oldal – azaz az okkult tudás, az intuíció, a misztikus és a kabalisztikus gondolkodásmód. Sebestyén királynak, a világ császárának és Angelus pápának a szövetsége jelképezi azt a bensőséges szövetséget, az anyaginak és a szelleminek az összeolvadását, amelyek talán el sem váltak egymástól.” (168–169. o.)

„A társadalom, amelyben élek, ízig-vérig álomból való. A barátaimat is álmodom. A családjukat, szokásaikat, foglalkozásukat [...] Mivel nincs semmi dolgom, sem gondolkodnivalóm arról, amit tennem kellene, papírra vetem egy eszmény – vázlatos – leírását. [...] Teremténék magamban egy államot, politikával, pártokkal és forradalmakkal egyetemben, és én lennék ez az egész...” (A KÉTSÉGEK KÖNYVE, 29–31. o.) A művészeti kérdések mellett politikáról, pártokról, forradalmakról álmodik és töpreng tehát az elméleti írások Pessoaja. Feltűnő, hogy eszményei, nacionalizmusról, arisztokratizmusról, birodalmi küldetésstudatról, lestűjtő véleménye a demokráciáról mennyire közel sodorják Európa legkitartóbb diktátorának, a XX. századi portugál történelem meghatározó alakjának, António de Oliveira Salazarnek a nézetrendszeréhez, aki nemcsak gyakorlati politikus, de az „Új Európa” szellemiségéhez kapcsolódó teoretikus is volt. (Az olvasó meggyőződhet erről, ha Pessoa elméleti írásai mellett kézbe veszi a salazari gondolatok magyar nyelven megjelent gyűjteményeit az 1940-es évekből: BÉKÉS FORRADALOM, Athenaeum, 1940; SALAZAR ÁLLAMESZMÉJE, Sárvár, 1941.) Azonban míg Salazartól mindent komolyan kell vennünk, addig Pessoaánál az ember sohasem tudhatja. Hiszen költő marad elméleti írásaiban is, a szép nyelv és az érzelmek embere, aki például álom-államot vázol a rációtól megrabolt, egyre kevésbé titokzatos világba. „Mert mindannyian álomban alkotunk, még ha ébren vagyunk is, mikor alkotunk” – írja. (138. o.) Nem meglepő tehát, ha az érzelmek és a képzelet dominálnak a szabadkíművészetet bíráló írásában vagy zavaros nemzetkarakteroló-

giai fejtegetéseiben. Ha ezeket olvasva nem lepődünk is meg, de talán felszisszenünk, és Jacob Burckhardt bölcsen óvatos szavaira gondolunk: „Milyen bajosan látunk bele kortársainkba és felebarátainkba – hát még más fajták embereibe!”

Pessoa igen rétegzett alkotói személyiség. „Légy sokrétű, akár a világegyetem!” (42. o.) – ez célja és létformája. Akár a benne élő heteronímek által vagy rendhagyó élettörténete révén. (Magyarul legteljesebb életrajzát lásd Pál Ferenc tollából a DALOSKÖNYV I. kötetének előszavaként. Íbisz, 2001.) Olyan szerteágazó személyiség, hogy igaz lehet vele kapcsolatban sok minden és mindennek az ellenkezője is. Pessoa hétköznapi álarca a megbízható hivatalnoké, közben a portugál költészet forradalmi reformátora, ezoterikus, okkult kérdéseket feszeget, a messianizmusba veti magát. Szülei révén kötődik mind a katolikus, mind a zsidó hagyományhoz, de maga hitet tesz az újpogányság mellett. Kijelentései – így például: „A népnek az uralkodó réteg, az imperialisták eszközévé, rabszolgájává kell változnia, egy bizonyos nemzeti miszticizmushoz kötődve, de úgy, hogy ezt a rabszolgaságot szívésen vállalja, és születésétől kezdve önkéntelenül is belenyugodjon a rákényszerített társadalmi helyzetbe” (171. o.) – rendkívül távol vannak a liberális tradíciótól, amit pedig egyes kutatók – mint például Teresa Rita Lopes – Pessoaéra nézve nagy hatásúnak, az életmű megértése szempontjából pedig fontosnak tartanak. (Ez a kötődés egyébként a magyar válogatásban, talán a könyv homogenitása érdekében, elenyészik. A sokarcú szerző árnyalt bemutatását különben is nehezíti, hogy a hatalmas irathagyatékunk eddig csupán egyötödét adták ki, ezen belül pedig az elméleti írások terjedelme mintegy kétezer oldal.)

Mit vehetünk komolyan tehát Pessoaától és mit nem? Az elméletet talán, gyakorlati megvalósulásra való vágyát azonban talán nem. Akár őrá is vonatkozhat, amit Platónról ír egy helyen: „Platón Politikája gyakorlati szándékkal íródott, de hívővs távolságtartással viszonyul a valósághoz. Úgy tetszik, mintha a filozófus, miközben elgondolta politikus világát, azon nyomban meg is feledkezett volna arról, hogy szeretné megvalósulva is látni.” (209. o.) Pessoa ideálja sem Salazar lett, a „létező autoritarianizmus” szívós megteremtője, hanem Sidónio Pais, akivel Pessoa Portugália-álma röpke, alig egyéves diktatúra után sírba szállt. (Pais 1917. december 11-én

lett miniszterelnök, majd 1918 májusától az államfői jogkört is gyakorolta 1918 decemberében bekövetkezett haláláig.) Amint Salazar rendszerében testet öltöttek bizonyos Pessoa által vallott eszmék, a megvalósult álom hamarosan meghasonlást váltott ki a költőből.

Salazar, akiről Manuel Braga da Cruz megjegyzi, hogy célja nem egyszerű politikai rendszerváltás, hanem a portugál mentalitás átalakítása volt, 1933-ban hozta létre a kormány mellé rendelt propagandahivatalt, egyfajta országigazgatóközpontot, melynek elsődleges feladatai közé tartozott a rendszer külső és belső népszerűsítése, legitimációját biztosító a hazai támogatottság és a külföldi elismertség előmozdítása, a nemzeti identitás erősítése. A hivatal vezetője António Ferro lett, Salazar feltétlen híve, ugyanakkor a portugál modernizmushoz szoros szálakkal kötődő író, költő, publicista, aki az új intézmény élén működésének első időszakában arra törekedett, hogy a salazarizmus mellé állítsa az avantgarde jeles képviselőit. Ezt a célt szolgálta a propagandahivatal által kiírt irodalmi pályázatok rendszere. Pessoa, aki korábban csak angol nyelven írott verseit jelentette meg füzetekben összegyűjtve, éppen 1934-ben publikálta első és életében egyetlen portugál verseskötetét, s bár a propagandahivatal felhívásában megkívánt százoldalas terjedelmet a könyv nem érte el, pályázott vele a költészeti díjra. Egyetlenegyszer, csak az első évben, 1934-ben az *Antero de Quental*-díjat „A” és a szerényebb összeggel járó „B” kategóriában is kiadták. Testre szabva ily módon Pessoa-ra, aki így belefért a költészeti „B” osztályba magyarul ÜZENET címmel megjelent kötetével (Ictus, 1994). Elsősorban Ferrónak köszönhetően kísérlet történt tehát arra, hogy a rendszer a maga oldalán kanonizálja a költőt. Egyébként Luís Reis Torgal elemzése szerint a salazari propagandahivatalnak lényegében nem sikerült az irodalmi díjakkal igazán jelentős szerzőket magához édesgetnie.

Pessoa is egyre kényelmetlenebbül érzi magát, amint az álom-állam működésbe lép, és fölé is megpróbálja kiterjeszteni atyai szárnyait. Élete utolsó évében egyre-másra manifesztálja a rendszertől való távolságtartását. Adolfo Casais Monteiro-nak írott levelében 1935 elején díja kapcsán így magyarázkodik: „A legteljesebb mértékben egyetérték önnel abban, hogy

nem volt túl sikeres egy olyan jellegű könyvvel bemutatkozni, mint az Üzenet. Valójában misztikus nacionalista vagyok, racionális sebestyénhívő. De emellett, még ha ez ellentmondás is, sok más is vagyok. És ezeket a dolgokat egy olyan jellegű könyv, mint az Üzenet, nem tartalmazza. [...] A könyv pontosan megfelelt a pályázat feltételeinek (nemzeti érzelem). Így vettem részt benne. [...] személyiségemnek ez az oldala [...] soha nem jutott kellőképpen kifejezésre a folyóiratokban rendszeresen közzétett munkáimban, [...] ezért tartottam hát alkalmasnak arra, hogy megjelenjen, és hogy most jelenjen meg. Anélkül, hogy elterveztem vagy előre kigondoltam volna [...] egybeesett a nemzeti tudattalan átalakulásának egyik [...] kritikuss pillanatával.” (30–31. o.) 1935 folyamán több cikket és verset írt, melyekben például a szabadkőművesség betiltása ellen foglal állást, kritikával illeti a portugál Új Állam intézményeit, például a cenzúrát vagy egyenesen magát Salazart. Így születik a SZERELMES VERS AZ ÚJ ÁLLAMBAN című ironikus verse, melyet „liberál-demokrata szabadkőműves-kommunista”-ként jegyezték:

SZERELMES VERS AZ ÚJ ÁLLAMBAN

Vörös István fordítása

*Nézem az arcodat, édes,
Mindegyik számadat kétes,
Számla az érzés – éhes.
Mária-Franciska, drága,
Tudom, mit is érsz, elég ez?*

*Tudom-e, hogy mit érsz, drága?
Rózsaszín bőröd, az ékes,
Titkos, mint egy nagy bankszámla,
Vágyom egy átutalásra,
Karom már kamatot érez.*

*A hajad nem siratom meg,
Nem olyan, mint a papírpénz,
Még szaga sincs ugye ennek,
Szegény lesz, arra, ki ránéz,
Te drága pénzügyi Hádész!*

*Mért nincs árfolyamom nálad?
Nézz ide, ha kicsit ráérsz.
Hitel, az orrom is érez,
Rád a létbiztonság árad,
Méltó a szindikátus nevéhez.*

*Mint madrigál hamis hangja,
Élet-e élni kamatra?
Hogy foglak hívni magamba?
A Nemzetgyűlés harangja,
Korporáció lidérce.*

*Amennyire szerettek, annyit érsz-e?
Te gyarmatokról szóló Akta,
Az étvágyamnak sajna vége,
Egy törvényben lelek rólad adatra,
és rólad beszél a bank népe.*

*Én jó külföldi hitelem,
én imádott aranytartalékom,
örök vagy, csak azt hihetem,
akár a könyvviteli fejelem,
az Államtanács, égen a fényom.*

*Számomra te vagy a rend kormányja:
Portugália nem csak egy ábra
a térképen – még az is te vagy.
Ó te Új Állam, te Terror Háza,
menekülj előlem, ha tudsz, szaladj!*

*Nemzeti Egység, te kedves,
Hogyan is nőjön a blokkunk,
Hogyan is férjek szívedhez,
Víz fölött siklik a talpunk,
Hát együtt kéne maradnunk.*

*Víz fölött siklik a hangod,
Pénzügyi tényező vagy te,
Lépj ki a dollár-szigetre,
Építs ott Nemzeti Bankot.
Választás nincs – de szavaztok!*

*Ezért nem választasz engem,
A népfelség nem óv engem,
Örökbe sem fogadsz engem,
A kereszténység az ingem,
Az vesz körül veled engem.*

*Megbocsáss nekem mindenért,
A léted engem ki-be zár.
Ontanám a csobogó vért,
A zászlóért, lobogóért,
Ha te tartod és Salazar.*

Szilágyi Ágnes Judit

A RÍTUSOK POÉTÁJA

Jeney Zoltán szerzői lemezéről

*Jeney Zoltán: Spaziosa calma, Madárhívogató,
Önidézetek, El silencio, Sostenuto
Luísa Castellani, Lukin Zsuzsanna – ének
Győri Leánykar, Asko Kamaraegyüttes,
Componensemble, Magyar Rádió
Szimfonikus Zenekara
Vezényel: Eötvös Péter, Szabó Miklós, Serei Zsolt
Hungaroton Classic, HCD 32 050*

Jeney Zoltán most megjelent szerzői lemezének kísérőfüzetében Szitha Tünde sorra veszi a komponista műveire jellemző zeneszerzés-technikai megoldásokat, a hangszín, a regiszter, a dinamika és a hangszerelés karakterisztikumait, a kánonszerkesztés és a repetitív szemlélet megjelenési formáit, valamint rámutat a hangfestő eljárásokra. E technikák felsorolása és elemzése azonban nem elegendő ahhoz, hogy rákérdezzünk a zene belső tartalmaira; a Jeney műveit érintő legfontosabb kérdés ugyanis nem elsősorban az, hogy milyen ez a zene, hanem az: miért olyan, amilyen? A zeneszerzői technika – bármilyen szembeötlő legyen is – voltaképpen csak eszköz, sokkal fontosabb az a világkép, az az üzenet, amelyet ez a biztonságosnak tűnő, ám mégis feltörhető burok rejt. Természetesen a két réteget egymástól elválasztani nem lehet, főleg Jeney művészetében nem, amelynek első hallásra kétségtelenül legszembeütőbb jegye a megszerkesztettség vagy, másképpen fogalmazva: az alkotói tudatosság. A szinte természettudományos-fizikai alkotói magatartás ellenére sem szabad azonban Jeney Zoltánt hideg fejű, matematikus konstruktórként elképzelni, hiszen a szerkesztés önmagában véve nem hozná létre a kompozícióiban egyébként oly megragadón jelen lévő poézist.

Jeney Zoltán művészete arra kényszerít, hogy belépjunk az ő világába. Ez a világ – elmentétben a mű külső, fizikai értelemben létező héjával – teljességgel metafizikai: ezért láncol magához, ezért követel teljes odaadást, önfeláldozást, önmegtágadást. A zenéjében való feloldódás mindenkinek – szakembernek, kívülállónak egyaránt – komoly erőfeszítésébe kerül, mert korunkban szakadék keletkezett

alkotás és befogadó között. Jeney alkotásai pedig éppen erre a szakadékra mutatnak rá. A zeneszerző megköveteli, hogy műve recipiálásakor a hallgató áldozatot hozzon, azaz zenéjével minden pillanatban ultimátumot fogalmaz meg: vagy elfogadod a feltételeimet, vagy ne hallgass engem – sugallja.

Már a lemezen felcsendülő első kompozíció, a Giuseppe Ungaretti verseire készült, kamaraegyüttes-kíséretes SPAZIOSA CALMA című három dal (1987) is érzékelteti, miként valósul meg zenei értelemben ez az ultimátum. A lassú tempó megnehezíti a zenére való ráhangolódást: az 1. és a 3. dalban nincsenek dallamok, s a ritmikus pulzálás is hiányzik – a szinte mozdulatlan zenei folyamatot csak zajok és akkordok zavarják meg. A 2. dal egy-egy daltam valamivel mozgalmasabbá teszi ugyan, de az énekes – éppúgy, mint a másik két tételben – itt sem emelkedik ki a kamaraegyüttes közegeből, csupán a hangzás egyik színeként funkcionál. Ez a hangszínjelleg elsősorban abból fakad, hogy az előadó szólista a közepregiszter alsó felében énekel, ahol hangja – a művet egyébként például gondossággal megszólaltató Luisa Castellanié is – nem képes érces tartalmassággal zengeni, megszólalását inkább erőtlenség, fátyolosság és fénytelenység jellemzi. A hallgató figyelme így a hangszínek apró változásai felé terelődik, amihez a változatlan-ság, a végtelenség érzete társul. A lét és nemlét határának elmosódottságát leglátványosabban a 3. dal formája érzékelteti: az orgona lassú crescendoval a semmiből indítja a tételt, s lassú diminuendóval ugyanoda vezet vissza.

A végtelenség érzetéhez alapelvként a cím-ben is megtalálható kulcsszó: a nyugalom is csatlakozik. Jeney életművében – úgy tűnik – egyébként is rendkívüli jelentőségre tesznek szert a címek, mert pontosan kijelölik a zeneszerző esztétikai világának határait. Erről vallanak az olyan címadások, mint a Federico García Lorca versére írott EL SILENCIO (1986) vagy a nagyzenekari SOSTENUTO (1979). Az előbbi – mint címe is utal rá – a csendről szól, s ez is, akárcsak a SPAZIOSA CALMA három dala, végtelenített kompozíció. Hallgatása közben a súlytalan és súlyos ütemrészek szabályos változásának elhagyása és az ebből fakadó monotonia hatására (Jeney ütemvonalak nélkül jegyzi le a dalt) az a benyomásunk támad, hogy

a mű már az első megszólaló hang előtt elkezdődött, s a kompozíciót lezáró kettős vonal után is folytatódik.

A sostenuto gyakran használt zenei előadási utasítás, jelentése: vontatottan, kimérten. A kompozícióban – a címnek megfelelően – mindenre jut idő: a zenei folyamat sokkal lassabb, mint a külvilág lüktetése, hallgatása közben a befogadónak szinte le kell lassítania lélegzétvétélét, sőt talán még a szívdobogását is, s el kell merülnie a hosszan kitarított hangokban, valamint a sűrűn módosuló hangszerelésben. Dallamok helyett többnyire csak akkordokat hallunk, s néhány hoquetust: a térben s a hangszerek között szétdobált hangok egymásutánja – ha nagyon figyelünk – néha mégis kiad egy-egy dallamot. De a szaggatottság érzete ilyenkor is megmarad, mert – bár a ritmus rendkívül változatos – sehol sem érzékeljük a hagyományos, táncos előképekre hivatkozó metrikát. Olyan ez a kompozíció, mint amikor mikroszkóp alatt megjelenik a sejtek színes és pompázatos világa; a felületes szemlélő félelmetes labirintusként fogja fel először, később azonban, ha közben kiismerte már magát, otthonosan mozog benne.

A SPAZIOSA CALMA, az EL SILENCIO és a SOSTENUTO előadása egyébként arra is felhívja a figyelmet, milyen páratlan koncentrációs készséget követel Jeney kompozícióinak megszólaltatása. A recepcióhoz hasonlóan az interpretációt is elsősorban éppen a tradicionális metrikai-ritmikai gondolkodástól való elfordulás nehezíti meg. A SPAZIOSA CALMA előadása-akor az Eötvös Péter vezényelte Asko Kamaraegyüttes példaszerűen mutatja meg, hogy a lassú tempóhoz nem kell feltétlenül unalomnak is társulnia – Eötvösék ezt elsősorban a hangszínek érzéken kidolgozott változatosságával érik el. Az EL SILENCIO-t és a SOSTENUTO-t irányító Serei Zsolt heroikusabb küzdelmet vív a lassú tempóval a Componensamble és a Magyar Rádió Szimfonikus Zenekara élén, a végeredmény azonban – különösen, ami a művek lélegzését illeti – így is figyelemre méltó.

Jeney Zoltán műveiben azonban nemcsak a ritmus és a metrum tagadása teremti meg a végtelenség érzetét, hanem az állandó ritmikus mozgás is: a SPAZIOSA CALMA 2. dala például ugyanazokat a ritmusformulákat ismételteti. A metrumváltások is periodikusan térnek visz-

sza, aminek következtében a zene kissé mechanikussá válik, s ez *perpetuum mobile*-jelleg ad a tételnek. Az ilyen mechanikus folyamat azonban azt a lehetőséget is magában rejti, hogy az állandó önszabályozás segítségével a zeneszerző elkerülje a nagy érzelmi robbanásokat, s ezáltal szinte eltolja magától, megfoszsa egybenességétől a kompozíciót. Különösen szembetűnő ez az *ÖNIDÉZETEK* című kamaradarabban (1991), amelynek tulajdonképpen már a címében benne rejlik a szentimentális visszatekintés veszélye. Persze Jeney elutasítja ezt a lehetőséget: a saját eddigi pályájával való szembesülést nem nagy formátumú, reprezentatívnak szánt kompozícióban foglalja össze, hanem öt hangszerre (klarinétra, hegedűre, csellóra, marimbára és zongorára) írt kamaraműben. Az önuralom és a hozzá társuló feszesség azonban – amit a *Componensemble* szólistáinak virtuóz és fegyelmezett előadása is hangsúlyoz – abban is megmutatkozik, hogy önidézeteit (*ARTHUR RIMBAUD A SIVATAGBAN*, *ORFEUSZ KERTJE*, *TANDORI-DALOK*, *HÉRAKLEITOSZ VÍZJELE*, *TÁJKÉP AD HOC*, *KATO NK 300...* és néhány befejezetlenül hagyott kompozíció) kiemeli eredeti közegükből, teljesen átalakítja őket, és mintha csak talált tárgyak volnának, az foglalkoztatja, mit tud kezdeni velük.

A kitörő érzelmektől való elhatárolódás az *ÖNIDÉZETEK*-ben játékosággal társul. Ez a játékoság természetesen füllel is világosan követhető: az 1. tétel bemelegítéseként nyolcad hanggal eltoló kánon hallunk, amely mellett, a másik három szólam között elosztva ellenpontozó dallam csendül fel; ezt követően ugyanaz a skála most négyzólamú kánonban s más ritmusképlettel hangzik fel, ennek kontrapunktjaként azonban *a* és *b* hangokon megszólaló recitáció veszi át az irányítást. Ettől kezdve ez a két hang fénylő fonálként, modern *cantus firmus*ként húzódik végig az egész darabon. A 2. tétel e recitálás mellett egy kromatikus és egy diatonikus skálára épül, s ehhez társul – újabb dallami lehetőség felvonultatásával – egy korárszerű dallam. A 3. tételben az elhagyhatatlan recitáció mellett a hegedű négyhangos diatonikus dallamkivágatával a cselló népdalstrófaszerűen felépülő, kromatikus dallamot szegez szembe, míg a marimba négyhangos motívumához a zongora 25 hangból álló, nagy hangközugrásokban mozgó dallama kapcsolódik; ez a dallam többszöri ismét-

lődése folyamán lassan eltűnik. A játékoság tehát Jeney művében különféle kompozitori eljárásokban ragadható meg: a *perpetuum mobile*- és kánonelv, a diatonika és kromatika szembeállítása, a *cantus firmus*-technika modernizálása, az elfogyó formálás mindmind arra hívja fel a figyelmet, hogy ebben a visszatekintő műben a zeneszerzőt elsősorban az foglalkoztatta, miként építhető fel egy kompozíció a lehető legkevesebb és legegyszerűbb zenei elemből.

A vokális művek feltárják Jeney poétikájának egy másik jellegzetes vonását is. Mivel a *SPAZIOSA CALMA* és az *EL SILENCIO* recitációja rendkívül szaggatott, a szöveg mint értelmes egység nem követhető. Csak szótagok jutnak el a tudatunkig, s ezek is elsősorban a hangszerelés egyedi színeként funkcionálnak. Az *EL SILENCIO* esetében ezt a színjelleget erősíti az is, ahogyan az énekszólam beágyazódik a vonósötös szövetébe: az énekes mindvégig a brácsa dallamából csipegeti hangjait. A szöveg csak vázként szolgál, míg a benne rejlő tartalmakat a zene közvetíti. Sőt mintha Jeney tudatosan el akarná rejteni a szavakat, hiszen a szöveg elsődleges jelentése nem is fontos – ha nem értjük meg, legalább nem zavar. A költemény helyett amúgy is a zene hordozza a közvetítendő lényegét.

Szövegválasztásai egyébként is sejteni engedik: Jeney vonzódik a rituális textusokhoz. A *SPAZIOSA CALMA* 2. dala Apollónt szólítja meg, míg az *EL SILENCIO* egy ősi, természetimádó rítus aktusát idézi fel. Jeney hisz abban, hogy a zene hallgatása azért hat megtisztulásként, mert befogadásakor a transzcendenssel találkozunk. Valójában a lemez összes kompozíciója olyan, mint egy-egy rituálé. Már az önmagunkról való lemondás gesztusa is a közösségi-vallási cselekményben való részvétel természetét eleveníti fel, hiszen annak is elengedhetetlen feltétele az önmegtágadás. A lemezen felhangzó egyetlen kóruskompozíció, a Weöres Sándor versére írott *MADÁRHÍVOGATÓ* (1982) pedig minden kétséget kizárva dokumentálja Jeney szemléletét. Weöres verse gyermekjáték formájában idéz egy ősi rituálét, ez azonban egy csöppet sem kérdőjelezi meg varázslás mivoltát, éppen ellenkezőleg: a négyzólamú kánonban az énekesek rövid dallami formulákat ismételtetnek, így a kánon hatása egyértelműen olyan lesz, mintha az ige recitá-

lása szétszóródna a térben, vagy mintha maga a varázsló, a sámán négy szólamban szólalna meg. Ezáltal a szöveg kiemelkedik a normális, hétköznapi beszéd közegeiből – valami kivételes történik. A MADÁRHÍVOGATÓ hallgatása közben – s ebben mindenképpen kiemelkedő szerepet játszik Szabó Miklós kórusának, a Győri Leánykarnak delejes erejű előadása – elszédülünk, azt sem tudjuk, hol vagyunk, nem találjuk a megszokott tájékozódási pontokat. Jeney egy másik világba kényszerít minket, a hallucináció, a révület világába. S amikor a négy nő szólal meg a magas regiszterbe csúszik (a *lile röpköd ide* szövegrészénél), fizikai fájdalmat érzünk – a világtól ugyanis, amelyben élünk, csak fájdalom árán szakadhatunk el.

A MADÁRHÍVOGATÓ sámánrituáléja rávilágít arra is, miért követel a hallgatótól Jeney teljes odaadást. A zeneszerző a varázsló köpenyét húzza magára, mert művével képes létrehozni az irrealitásnak azt az állapotát, amely a rítusba be tudja vonni a közösséget. Nem tagadható azonban, hogy ebben az alkotói azonosság-tudatban egyfajta ellentmondás rejlik. A XX. század végén ugyanis az ősi-archaikus értelemben vett közösség eltűnt; Jeney a századvégi kultúra Achilles-sarkát érinti meg, amikor műveivel sokszorosan betemetett atavisztikus élményt idéz fel. Mintha a művészetben ismerne fel az utolsó lehetőséget, hogy visszavezesse az emberiséget a közösségi lét örömeinek forrásához. Jeney Zoltán művészetének szépséges idealizmusa kevésbé meglepő, mint ma-

ga a tény: a természettől és a közösségtől elidegenedett embernek hatalmas erőfeszítésébe kerül, hogy az ősi közösségi rituálé élményében részesüljön. Talán még Jeney műveinek áldozatos hallgatása révén sem juthat el hozzá, mert a zeneszerző eszméje – s ez semmit sem von le a művek értékéből – csupán illúzió: a közösségi élmény megélésére felszólított, sőt kényszerített ember dolgozószobájába magányában ülve lemezeiről hallgatja e darabokat.

Egyébként a rituális közösség jelképeként szólalnak meg Jeney műveiben a korálok is. Az ÖNIDÉZETEK 4. tételében egy korálletét tolaszik előtérbe, míg az EL SILENCIO ötszólamú vonós-kara néhol diatóniába hajlóló, bachi korált idéz fel. Ezek a diatonikus pillanatok Jeney szigorú, a kibomló érzelmeiktől tartózkodó kompozícióiban meglepően melankolikus árnyalatot vesznek fel. Azt a közösséget szimbolizálják, amelyre a magányos alkotó vágyik – ez a vágy azonban elérhetetlen, mert benne egy olyan érintetlen közösség ideálja fogalmazódik meg, amely még nem bomlott szét individuummokra. Az individualizáció – s ez a ma művészenek fájdalmas tapasztalata – azonos a magánnyal. Művei azt sugallják, hogy Jeney Zoltán visszavágyik az érintetlenségnek ebbe az állapotába, de fájdalmasan szembesülnie kell azzal, hogy ez a visszatérés csak mesterségesen, vagyis egy minden ízében individuális aktus, a komponálás révén teremthető meg.

Dalos Anna

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Soros Alapítvány
és a Szerencsejáték Rt.
támogatásával jelenik meg

A HOLMI az alábbi könyvesboltokban kapható

Budapesten:

- Atlantisz Könyvsziget, *V, Piarista köz 1.*
Bartók Béla Könyvesbolt, *XI., Bartók Béla út 25.*
Cartafilus Kft., *XIII., Visegrádi utca 5/B*
ELTE Filozófia Tanszék, *V, Piarista köz 1.*
Írók Boltja, *VI., Andrássy út 45.*
Magyar Rádió – Pagoda, *VIII., Bródy Sándor utca 5–7.*
Magyar Televízió – Aula, *V, Szabadság tér 17.*
Múzeum Könyvesbolt, *V, Múzeum körút 39.*
Múcsarnok, *XIV., Dózsa György út 37.*
ODEON ART VIDEO, *XIII., Hollán Ernő utca 7.*
Osiris Könyvesbolt, *V, Veres Pálné utca 4–6.*
Pont Könyvesbolt, *V, Mérleg utca 6–8.*
Stúdium Könyvesbolt, *V, Váci utca 22.*
Sziget-bolt, *V, Váci utca 76.*
Universum, Kossuth Klub, *VIII., Múzeum utca 7.*

Vidéken:

- JATE könyvtár, *Szeged, Petőfi sugárút 30–34.*
Sík Sándor Könyvesbolt, *Szeged, Oskola utca 27.*
Sziget Egyetemi Könyvesbolt, *Debrecen, Egyetem tér 1.*